

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

3.2019

**научно-методический журнал
Издаётся с 2001 года**

Urganch – 2019

“ILM SARCHASHMALARI”

ilmiy-metodik jurnal

Bosh muharrir dotsent **Ro‘zimboy YO‘LDOSHEV**

	TAHRIR HAY’ATI:
JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN	ABDULLAYEV Bahrom, fizika-matematika fanlari doktori, ABDULLAYEV Ikrom, biologiya fanlari doktori, ABDULLAYEV Ilyos, iqtisod fanlari doktori, ANNAMURATOVA Svetlana, pedagogika fanlari doktori, professor, ALEUOV O‘serboy, pedagogika fanlari doktori, professor, BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor, DADABOYEV Hamidulla, filologiya fanlari doktori, professor, DAVLETOV Sanjarbek, tarix fanlari doktori (bosh muharrir o‘rinbosari), DO‘SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor, ERMATOVA Jamila, filologiya fanlari nomzodi, dotsent, HASANOV Oqnazar, fizika-matematika fanlari doktori, professor, HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, JO‘RAYEV Mamatqul, filologiya fanlari doktori, professor, JUMANIYAZOV Maqsud, texnika fanlari doktori, professor, JUMANIYOZOV Otaboy, filologiya fanlari nomzodi, professor, MAHMUDOV Madrahim, tarix fanlari doktori, professor, NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor, OLLAMOV Yarash, yuridik fanlari nomzodi, dotsent, OTAMURODOV Sa’dulla, falsafa fanlari doktori, professor, PRIMOV Azamat, filologiya fanlari nomzodi, dotsent, QIDIRNIYOZOV Muhammadsharif, tarix fanlari doktori, professor, QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor, QURAMBOYEV Karimboy, filologiya fanlari doktori, professor, RO‘ZIMBOYEV Safarboy, filologiya fanlari doktori, professor, RO‘ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor, SADULLAYEV Azimboy, fizika-matematika fanlari doktori, akademik, SAGDULLAYEV Anatoliy, tarix fanlari doktori, professor, SALAYEV San’atbek, iqtisod fanlari doktori, professor, SATIPOV G‘oipnazar, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor, XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent (mas’ul kotib), YAXSHIMURODOV Alisher, fizika-matematika fanlari doktori, YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor, O‘ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori, G‘AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari nomzodi, dotsent, SHUKURLAYEV Qodir, tibbiyot fanlari doktori, professor.
JURNAL OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI	
2019 3(141)	

MUASSIS: Urganch davlat universiteti. Jurnal O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi Xorazm viloyat boshqarmasida 2011-yil 23-dekabrda ro‘yxatdan o‘tgan. Guvohnoma №13-020.

Aygul Babadjanova, Surayyo Khajibaeva (UrDU)
THE TRACE FORMULAS FOR THE DISCRETE LINEAR ABLOWITS-LADIK
EQUATION

Annotatsiya. Ushbu maqolada diskret chiziqli Ablovits-Ladik tenglamalar sistemasi uchun xos qiymatlar masalasi o'rganilgan, jumladan, yechimlar xossalari olingan va izlar formulalari keltirib chiqarilgan.

Аннотация. В данной работе изучается дискретная задача на собственные значения для дискретного линейного уравнения Абловица-Ладики, а также получается формула следа.

Annotation. In this article, the discretized eigenvalue problem for the Discrete Linear Ablowitz-Ladik equation is studied as well as the trace formula is obtained.

Kalit so'zlar: to'g'ri spektral masala, xos qiymat, Mittag-Leffler teoremasi, davriylik, izlar formulasi.

Ключевые слова: прямая спектральная задача, собственное значение, теорема Миттаг-Леффлера, периодичность, формула следа.

Key words: direct spectral problem, eigenvalue, Mittag-Leffler's theorem, periodicity, trace formula.

In the works,^{1,2} the inverse spectral problem is applied for integration of the periodic Toda lattice with self-consistent source.

The Ablowitz-Ladik (AL) lattice is an important difference-differential system which was first introduced by M.Ablowitz and J.Ladik as the discrete counterpart of the AKNS system.^{3,4}

The discrete analog of the periodic variant of the inverse scattering technique to construct exact periodic solutions of the dmKdV equation is used in.⁵

In this work we give basic information about the theory of direct spectral problem for the discrete linear Ablowitz-Ladik equation.

We consider the following Ablowitz-Ladik's system

$$y_{n+1} = \frac{1}{z\sqrt{1-q_n^2}} \begin{pmatrix} 1 & -z^2 q_n \\ -q_n & z^2 \end{pmatrix} y_n, \quad n \in \mathbb{Z} \quad (1)$$

with spectral parameter z . Here $q_{n+N} = q_n$, $q_n \neq \pm 1$ and $y_n = (y_{n,1}, y_{n,2})^T, n \in \mathbb{Z}$.

Let $c_n(z)$, $n \in \mathbb{Z}$ and $s_n(z)$, $n \in \mathbb{Z}$ column vectors be the solutions of equation (1) under the initial conditions $c_0(z) = (1, 0)^T$ and $s_0(z) = (0, 1)^T$.

We will introduce polynomials $T_n(\lambda)$, $S_n(\lambda)$, $P_n(\lambda)$ and $U_n(\lambda)$ in degree of n by the recurrence formulas

$$T_n(\lambda) = T_{n-1}(\lambda) - \lambda q_n S_{n-1}(\lambda), \quad T_0(\lambda) = 1, \quad (2)$$

$$S_n(\lambda) = -q_n T_{n-1}(\lambda) + \lambda S_{n-1}(\lambda), \quad S_0(\lambda) = -q_0, \quad (3)$$

¹ Babajanov B., Fečkan M., Urazboev G. On the periodic Toda lattice hierarchy with an integral source. Communications in Nonlinear Science and Numerical Simulation, Volume 52, pp. 110–123 (2017).

² Babajanov B., Fečkan M., Urazboev G. On the periodic Toda lattice with a self-consistent source. Communications in Nonlinear Science and Numerical Simulation, Volume 22, Issues 1–3, pp. 1223 – 1234 (2015).

³ Ablowitz M.J., Ladik J.F. Nonlinear differential-difference equations. J.Math. Phys. 16 598–603 (1975).

⁴ Ablowitz M.J., Ladik J.F. Nonlinear differential-difference equations and Fourier analysis J.Math. Phys. 17 1011 – 1018 (1976).

⁵ Bogolyubov N.N. (Jr.), Prikrupatskii A.K., Samoilenko V.G. Discrete periodic problem for the modified nonlinear Korteweg-de Vries equation. TMF, 50:1, 118–126 (1982); Theoret. and Math. Phys., 50:1, 75–81 (1982).

$$P_n(\lambda) = P_{n-1}(\lambda) - \lambda q_n U_{n-1}(\lambda), \quad P_0(\lambda) = -q_0, \quad (4)$$

$$U_n(\lambda) = -q_n P_{n-1}(\lambda) + \lambda U_{n-1}(\lambda), \quad U_0(\lambda) = 1. \quad (5)$$

Lemma 1. The following properties are hold

$$S_n(\lambda) = \lambda^n P_n\left(\frac{1}{\lambda}\right), \quad T_n(\lambda) = \lambda^n U_n\left(\frac{1}{\lambda}\right).$$

Proof. According to the recurrence formulas (2)-(5), we can rewrite them in the following form

$$\begin{pmatrix} T_n(\lambda) \\ S_n(\lambda) \end{pmatrix} = A_n(\lambda) A_{n-1}(\lambda) A_{n-2}(\lambda) \dots A_1(\lambda) \begin{pmatrix} 1 \\ -q_0 \end{pmatrix},$$

$$\begin{pmatrix} U_n(\lambda) \\ P_n(\lambda) \end{pmatrix} = \lambda^n A_n\left(\frac{1}{\lambda}\right) A_{n-1}\left(\frac{1}{\lambda}\right) A_{n-2}\left(\frac{1}{\lambda}\right) \dots A_1\left(\frac{1}{\lambda}\right) \begin{pmatrix} 1 \\ -q_0 \end{pmatrix},$$

where $A_n(\lambda) = \begin{pmatrix} 1 & -\lambda q_n \\ -q_n & \lambda \end{pmatrix}$. It is not difficult to see that

$$\begin{pmatrix} T_n(\lambda) \\ S_n(\lambda) \end{pmatrix} = \lambda^n \begin{pmatrix} U_n\left(\frac{1}{\lambda}\right) \\ P_n\left(\frac{1}{\lambda}\right) \end{pmatrix}. \quad \square$$

Lemma 2. The following equalities are hold

$$c_n(z) = \frac{1}{z^n \sqrt{\prod_{j=0}^{n-1} (1 - q_j^2)}} \begin{pmatrix} T_{n-1}(z^2) \\ S_{n-1}(z^2) \end{pmatrix}, \quad n = 1, 2, \dots, \quad (6)$$

$$s_n(z) = \frac{1}{z^{n-2} \sqrt{\prod_{j=0}^{n-1} (1 - q_j^2)}} \begin{pmatrix} P_{n-1}(z^2) \\ U_{n-1}(z^2) \end{pmatrix}, \quad n = 1, 2, \dots, \quad (7)$$

We denote

$$M_n = L_{n-1} L_{n-2} L_{n-3} \dots L_0$$

$$M_n = L_{n-1} L_{n-2} L_{n-3} \dots L_0 = \begin{pmatrix} c_{n,1}(z) & s_{n,1}(z) \\ c_{n,2}(z) & s_{n,2}(z) \end{pmatrix}.$$

Lemma 3. Let us put

$$W_n(z) = c_{n,1}(z) s_{n,2}(z) - c_{n,2}(z) s_{n,1}(z).$$

Then $W_n(z)$ does not depend on n and z , moreover $W_n(z) \equiv 1$.

The expression $W_n(z)$ is called Wronskian of the solutions $c_n(z)$ and $s_n(z)$.

The expression $W_n(z)$ is called Wronskian of the solutions $c_n(z)$ and $s_n(z)$.

Corollary. The following equality is hold

$$T_{n-1}(\lambda) U_{n-1}(\lambda) - S_{n-1}(\lambda) P_{n-1}(\lambda) = \lambda^{n-1} \prod_{j=0}^{n-1} (1 - q_j^2). \quad (8)$$

Let $\Delta(z) = c_{N,1}(z) + s_{N,2}(z)$, then it is easy to see that

$$\Delta(z) = \frac{1}{z^N \sqrt{\prod_{j=0}^{N-1} (1 - q_j^2)}} [\lambda U_{N-1}(\lambda) + T_{N-1}(\lambda)].$$

From $W_n(z) = 1$ we obtain

$$(s_{N,2} + c_{N,1})^2 - (s_{N,2} - c_{N,1})^2 = 4s_{N,2}c_{N,1} = 4(1 + s_{N,1}c_{N,2}).$$

So

$$\Delta^2(z) - 4 = (s_{N,2} - c_{N,1})^2 + 4s_{N,1}c_{N,2}.$$

If we substitute the expressions (6), (7) to the last equality, we have

$$\begin{aligned} & (\lambda U_{N-1}(\lambda) + T_{N-1}(\lambda))^2 - 4\lambda^N \prod_{j=0}^{N-1} (1 - q_j^2) = \\ & = (\lambda U_{N-1}(\lambda) - T_{N-1}(\lambda))^2 + 4\lambda P_{N-1}(\lambda) S_{N-1}(\lambda). \end{aligned}$$

If here we introduce some denotes

$$R_{2N}(\lambda) = (\lambda U_{N-1}(\lambda) + T_{N-1}(\lambda))^2 - 4\lambda^N \prod_{j=0}^{N-1} (1 - q_j^2) \quad (9)$$

and

$$Q_N(\lambda) = \lambda U_{N-1}(\lambda) - T_{N-1}(\lambda), \quad (10)$$

then we get the following identity

$$4\lambda P_{N-1}(\lambda) S_{N-1}(\lambda) + Q_N^2(\lambda) = R_{2N}(\lambda). \quad (11)$$

Let $\lambda_j, j = \overline{1, 2N}$ be the roots of $R_{2N}(\lambda) = 0$ and $\xi_j, j = \overline{1, N-1}$ be the simple roots of $P_{N-1}(\lambda)$, then we get

$$R_{2N}(\lambda) = \prod_{i=1}^{2N} (\lambda - \lambda_i), \quad (12)$$

$$P_{N-1}(\lambda) = -q_{N-1} \prod_{j=1}^{N-1} (\lambda - \xi_j), \quad (13)$$

and

$$Q_N(\xi_j) = \sigma_j \sqrt{R_{2N}(\xi_j)}. \quad (14)$$

Here we put $\sigma_j = \pm 1, j = \overline{1, N-1}$ is sequence of given signs.

Lemma 4. The following equality is hold

$$q_0^2 = (-1)^N \left\{ \frac{1}{4} \sum_{j=1}^{N-1} (\lambda_{2j} + \lambda_{2j+1} - 2\xi_j) + \frac{\lambda_1 + \lambda_{2N}}{4} + \frac{1}{2} \sum_{j=1}^N \frac{\sigma_j \sqrt{\prod_{i=1}^{2N} (\xi_j - \lambda_i)}}{\prod_{\substack{i=1 \\ i \neq j}}^N (\xi_j - \xi_i)} \right\} \prod_{j=1}^{N-1} \xi_j. \quad (15)$$

Proof. From the recurrence relations (2)-(5) we can get the following expressions

$$T_{N-1}(\lambda) = q_0 q_{N-1} \lambda^{N-1} + \lambda^{N-2} (q_0 q_{N-2} + q_1 q_{N-1} + q_0 q_{N-1} \sum_{j=1}^{N-3} q_j q_{j+1}) + \dots, \quad (16)$$

$$S_{N-1}(\lambda) = -q_0 \lambda^{N-1} + \lambda^{N-2}(-q_1 - q_0 \sum_{j=1}^{N-2} q_j q_{j+1}) + \dots,$$

$$P_{N-1}(\lambda) = -q_{N-1} \lambda^{N-1} + \lambda^{N-2}(-q_{N-1} \sum_{j=0}^{N-3} q_j q_{j+1} - q_{N-2}) + \\ + \lambda^{N-3}(-q_{N-1} \sum_{j=0}^{N-4} q_j q_{j+2} - q_{N-2} \sum_{j=0}^{N-4} q_j q_{j+1} - q_{N-3} - q_{N-1} \sum_{j=0}^{N-5} q_j q_{j+1} \sum_{i=j+2}^{N-3} q_i q_{i+1}) + \dots, \quad (17)$$

$$U_{N-1}(\lambda) = \lambda^{N-1} + \lambda^{N-2}(\sum_{j=0}^{N-2} q_j q_{j+1}) + \dots. \quad (18)$$

Substituting (16) and (18) to (9) we get

$$R_{2N}(\lambda) = \lambda^{2N} + \lambda^{2N-1}(2 \sum_{j=0}^{N-2} q_j q_{j+1} + 2q_0 q_{N-1}) + \lambda^{2N-2} \left\{ \left(q_0 q_{N-1} + \sum_{j=0}^{N-2} q_j q_{j+2} \right)^2 + \right. \\ \left. + 2 \sum_{j=0}^{N-3} q_j q_{j+2} + 2q_0 q_{N-1} \sum_{j=1}^{N-3} q_j q_{j+1} + 2q_0 q_{N-2} + 2q_1 q_{N-1} + 2 \sum_{j=0}^{N-4} q_j q_{j+1} \sum_{i=j+2}^{N-2} q_i q_{i+1} \right\} + \dots. \quad (19)$$

Comparing the (13) with (17) we have

$$q_{N-1} \sum_{j=1}^{N-1} \xi_j = -q_{N-1} \sum_{j=0}^{N-3} q_j q_{j+1} - q_{N-2} \quad (20)$$

and

$$(-1)^{N-1} \prod_{j=1}^{N-1} \xi_j = \frac{q_0}{q_{N-1}}. \quad (21)$$

Similarly, by using (12) and (19) we get

$$-\frac{1}{2} \sum_{j=1}^{2N} \lambda_j = \sum_{j=0}^{N-2} q_j q_{j+1} + q_0 q_{N-1}. \quad (22)$$

From (20) and (22) we conclude that

$$q_0 q_{N-1} + q_{N-1} q_{N-2} - \frac{q_{N-2}}{q_{N-1}} = \frac{1}{2} \sum_{j=1}^{N-1} (2\xi_j - \lambda_{2j} - \lambda_{2j+1}) - \frac{\lambda_1 + \lambda_{2N}}{2}. \quad (23)$$

It is easy to see that

$$\frac{Q_N(\lambda)}{\lambda P_{N-1}(\lambda)} = -\frac{1}{q_{N-1}} \left[1 + \frac{1}{\lambda} \left(-q_0 q_{N-1} + q_{N-1} q_{N-2} - \frac{q_{N-2}}{q_{N-1}} \right) + \dots \right], \quad |\lambda| \rightarrow \infty. \quad (24)$$

By using Mittag-Leffler's theorem to the left side of the equality (2.24) we obtain

$$\frac{Q_N(\lambda)}{\lambda P_{N-1}(\lambda)} = -\frac{1}{q_{N-1}} - \frac{1}{q_{N-1}} \sum_{j=1}^N \frac{Q_N(\xi_j)}{\tilde{P}'_N(\xi_j)(\lambda - \xi_j)}. \quad (25)$$

where we put $\xi_N = 0$ and

$$\tilde{P}_N(\lambda) = \prod_{j=1}^N (\lambda - \xi_j).$$

Hence, we get

$$\frac{Q_N(\lambda)}{\lambda P_{N-1}(\lambda)} = -\frac{1}{q_{N-1}} - \frac{1}{\lambda q_{N-1}} \sum_{j=1}^N \frac{Q_N(\xi_j)}{\tilde{P}'_N(\xi_j)} + \dots \quad (26)$$

By comparing (24) and (26) we deduce

$$-q_0 q_{N-1} + q_{N-1} q_{N-2} - \frac{q_{N-2}}{q_{N-1}} = \sum_{j=1}^N \frac{Q_N(\xi_j)}{\tilde{P}'_N(\xi_j)}.$$

According to (14) last equality can be rewritten as

$$-q_0 q_{N-1} + q_{N-1} q_{N-2} - \frac{q_{N-2}}{q_{N-1}} = \sum_{j=1}^N \frac{\sigma_j \sqrt{\prod_{i=1}^{2N} (\xi_j - \lambda_i)}}{\prod_{\substack{i=1 \\ i \neq j}}^N (\xi_j - \xi_i)}. \quad (27)$$

Subtracting (27) from (23), we obtain

$$q_0 q_{N-1} = \frac{1}{4} \sum_{j=1}^{N-1} (2\xi_j - \lambda_{2j} - \lambda_{2j+1}) - \frac{\lambda_1 + \lambda_{2N}}{4} - \frac{1}{2} \sum_{j=1}^N \frac{\sigma_j \sqrt{\prod_{i=1}^{2N} (\xi_j - \lambda_i)}}{\prod_{\substack{i=1 \\ i \neq j}}^N (\xi_j - \xi_i)}. \quad (28)$$

Finally, by using (21) and (28), we deduce (15).

To find q_n , $n \in \mathbb{Z}$ we shift all the indexes n by a constant k in Eq. (1)

$$y_{n+1} = L_{n+k} y_n, \quad (29)$$

where

$$L_{n+k} = \frac{1}{z \sqrt{1 - q_{n+k}^2}} \begin{pmatrix} 1 & -z^2 q_{n+k} \\ -q_{n+k} & z^2 \end{pmatrix}.$$

Let $\theta_n(z, k)$ and $\varphi_n(z, k)$ be the solutions of the Eq. (29) under the initial conditions $\theta_0(z, k) = (1, 0)^T$ and $\varphi_0(z, k) = (0, 1)^T$. Using the initial conditions it is easy to show that the following equalities are hold for the solutions $\theta_n(z, k)$ and $\varphi_n(z, k)$

$$\theta_n(z, k) = s_{k,2}(z) c_{n+k}(z) - c_{k,2}(z) s_{n+k}(z), \quad (30)$$

$$\varphi_n(z, k) = -s_{k,1}(z) c_{n+k}(z) + c_{k,1}(z) s_{n+k}(z). \quad (31)$$

If we denote by $\Phi_n = (c_n, s_n)$, then the monodromy matrix M_N can be defined by

$$\Phi_{k+N} = \Phi_k M_N,$$

and we obtain

$$M_N = \begin{pmatrix} c_{N,1}(z) & s_{N,1}(z) \\ c_{N,2}(z) & s_{N,2}(z) \end{pmatrix}.$$

Then, the following equalities are hold for the components of Φ_{k+N}

$$c_{N+k}(z) = c_{N,1}(z) c_k(z) + c_{N,2}(z) s_k(z), \quad (32)$$

$$s_{N+k}(z) = s_{N,1}(z) c_k(z) + s_{N,2}(z) s_k(z). \quad (33)$$

We can define

$$M_n^k = L_{n+k-1}L_{n+k-2}L_{n+k-3} \cdots L_k = \begin{pmatrix} \theta_{n,1}(z,k) & \varphi_{n,1}(z,k) \\ \theta_{n,2}(z,k) & \varphi_{n,2}(z,k) \end{pmatrix}. \quad (34)$$

Lemma 5. The function $\Delta(z,k) = \theta_{N,1}(z,k) + \varphi_{N,2}(z,k)$ corresponding to (29) is independent of constant k .

Corollary. According to Lemma 5, the trace formula (15) for the equation (29) have the form

$$q_k^2 = (-1)^N \left\{ \frac{1}{4} \sum_{j=1}^{N-1} (\lambda_{2j} + \lambda_{2j+1} - 2\xi_{j,k}) + \frac{\lambda_1 + \lambda_{2N}}{4} + \frac{1}{2} \sum_{j=1}^{N-1} \frac{\sigma_j \sqrt{\prod_{i=1}^{2N} (\xi_{j,k} - \lambda_i)}}{\prod_{\substack{i=1 \\ i \neq j}}^N (\xi_{j,k} - \xi_{i,k})} \right\} \prod_{j=1}^{N-1} \xi_{j,k}, \quad (35)$$

where $\xi_{j,k}$, $j = \overline{1, N-1}$ are the roots of the equation $\varphi_{N,1}(z,k) = 0$.

Камил Дурдиев, Азамат Ражабов, Фозил Машарипов (УрДУ)
**ТЕРМИТЛАРГА ҚАРШИ ҚУРАШДА ПАТОГЕН ЕМ-ХЎРАКЛАРИНИ
 ЎРНАТИШНИНГ УСУЛЛАРИ ВА УСЛУБЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ**

Аннотация. Мазкур мақолада термитларнинг биоэкологияси, уларга қарши курашда патоген замбуругидан тайёрланган ем-хўракларидан фойдаланишнинг итиқболли усуллари ва услублари ҳақида маълумотлар келтирилган.

Аннотация. В данной статье даны сведения о биоэкологии термитов, перспективных методах и способах использования приманок, подготовленных из патогенных грибов при борьбе с ними.

Annotation. In this article, there is given information on bioecology of termites, perspective methods of baits made from pathogenic fungi in struggling with them.

Калим сўзлар: энтомопатоген, оргстекло, алюмин фольгаси, фибролит, арболит, ГХЦГ, уйғунлаштирилган.

Ключевые слова: энтомопатогенное оргстекло, алюминиевая фольга, фибролит, арболит, ГХЦГ, интегрированный.

Key words: enthomopathogenic Plexiglas, aluminum foil, fibrolite, woodcrete, HCCN, combined.

Дунё бўйича термит Isopteralарнинг 3000 тури аниқланган бўлиб, уларнинг 120 тури турли даражада халқ хўжалигига зиён етказмоқда.

Тропик мамлакатларда термитлар инсонга қадим-қадимдан маълум бўлган. Т.Е.Snyder (1956) маълумотларига кўра, термитларнинг ёғоч буюмларнинг емирилиши тўғрисидаги бизгача етиб келган илк ёзма манба бу қадимги Ҳинд (эрамиздан тахминан 1350 йил олдин) Самхит Ригвед адабиёти ҳисобланади.

Грек географи Павсоний (эрамиздан тахминан 200 йил олдин) эслатмаларига қараганда, У.Пейнос оролининг Лаконий қўлтиғи қирғоқларида оч ёки оқ чумолиларни кузатганлиги қайд қилинади.

“Termes” сўзини, дастлаб, К.Линней “Systemanaturae” (1758) асарининг ўнинчи нашрида қўллаган, “termitinae” сўзини эса илк бор Р.А.Latreille (1802) оилани белгилаш нуктаи назарда ишлатган бўлса, А.Brulle (1832) эса “isoptera” атамасини қўллаб, эмбия ва термитларни шу тузилмавий гуруҳга бирлаштирди. Аммо анчадан кейин J.H.Comstock (1895) “isoptera” туркумини алоҳида, мустақил равишда ажратиб кўрсатди. Термитлар тўғрисидаги дастлабки илмий маълумотлар матбуотда 220 йил олдин пайдо бўлган.

Ўрта Осиёда термитларга оид дастлабки маълумотлар рус зоолог сайёҳи А.П.Федченконинг 1875 йил Туркистонда йиғилган материаллари асосида қайд қилинган.

Термитларнинг Ўзбекистон ҳудудида “Туркистон” термити (Acanthotermes turkestanicus) ва катта “Каспийорти” термити (Acanthotermes ahngerianus) тарқалган. Хоразм вилояти ҳудудида эса (Acanthotermes turkestanicus) тарқалган бўлиб, улар, асосан, тарихий обидалар ёғоч материаллари ишлатилган қисмларига, аҳоли турар жой бинолари, ишлаб чиқариш ва ижтимоий бинолар, ирригация ва мелиорация иншоотлари ҳамда бошқа объектларга сезиларли даражада зарар етказмоқда.

Термитлар халқ хўжалигига жуда катта зарар келтиради. Улар уй-жойларни, темир йўл шпалларини, телграф симёғочларини, ёғочдан қурилган бошқа иншоотларни, сомон билан ишлаган пахса деворлар ва бошқа целлюлозадан қилинган буюм, асбоб-ускуналарни шикастлайди.

«Емириш хусусиятига» эга бўлган термитлар ўз фаолияти даврида озиқ ва сув манбаига етиш чоғида йўлда учрайдиган ҳар қандай тўсиқни, жумладан, пластмасса, қўрғо-

шин қопламали кабелларни, оргстекло каби материалларни ҳам емириш хусусиятига эга.

Термитларни юқоридаги хусусиятларини ҳисобга олиб, бинолар ва иншоотлар қуришда антисептик қурилиш материаллардан фойдаланиш кўзланган самарани беради.¹

Термитлар ўзларининг мустаҳкам кучли жағлари билан ноозуқа материаллар хом гишт, тупроқ, оҳак, фибролит ва арболит плиталар, синтетик материаллар (пленка, газламалар, сунъий тери) алюмин фолгаси, кўрғошин, юпка мис сим, шунинг билан бир қаторда, кабеллар, симларнинг юпка изоляция қопламаларини кемиришлари туфайли электр ўтказгичлар ишдан чиқиб, қиска туташув оқибатида ҳалокат юз бериши мумкин.

Термитлар турли механизмлар ва ускуналар, уй-рўзғор буюмлари ичига кириб олиб, лой сувоқ йўлақлар ҳосил қилиб, тизимни ифлослайди. Натижада аппарат ва механизмларнинг техник параметрлари ўзгариши туфайли алоҳида боғламлар орасидаги алоқаларга ҳалақит беради.

Ўзбекистонда термитларга қарши кураш чоралари XX асрнинг ўрталарида ишлаб чиқиладиган бошлади. 1950–1970 йилларда, асосан, уларга қарши ДДТ ва ГХЦГ (гексахлоран, гамма-изомер агризерт, ВНС, гаматокслиндан, линдараль, линдатоке) сингари инсон саломатлиги ва иссиққонли ҳайвонларга юқори заҳарли хусусиятга эга бўлган препаратларни қўллаш мўлжалланган эди.^{2,3,4}

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида термитларга қарши кураш аҳоли турар жойлари, маданий-тарихий обидалар, стратегик аҳамиятга эга иншоот ва бинолар, ишлаб чиқариш, ижтимоий бино ва объектлар ҳамда бошқа турдаги бино ва иншоотларни аслича сақлаш ва фойдаланиш муддатларини ошириш, уларга зарар етказаётган термитларнинг тарқалишининг олдини олиш, зарарли фаолиятига қарши курашни яна-да кучайтириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 2 февралда “Республикадаги термитларга қарши кураш ишларини жадаллаштириш ва уларнинг зарарини бартараф қилиш тўғрисида”ги 27-сонли қарори қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 10 декабрдаги 284-а йиғилиш баённомаси, ушбу қарорларга асосан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси президентининг 2012 йил 12 декабрдаги 5-158-буйруғи бўйича Хоразм Маъмун академияси қошида ташкил этилган “Термитлар тарқалишининг олдини олиш ва уларга қарши курашиш” лабораторияси илмий ходимлари Урганч Давлат университети ҳамда Республика термитларга қарши курашиш маркази билан ҳамкорликда илмий ва амалий тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар.

Лаборатория ходимлари Хива шаҳридаги Ичанқалъа давлат музей-қўриқхонаси тасарруфидаги тарихий ёдгорликлар, Мевастон, Янги турмуш, шунингдек, Янгиобод шаҳарчасидаги “Бинокор”, “Тулирайхон” ва “Гулистон” маҳалаларидаги аҳоли турар жойлари, ижтимоий ва жамоат биноларида термитларнинг тарқалиш даражаси, зичлиги, биоэкологияси, зарар етказиш даражасини аниқлаш ва уларга қарши кураш усуллари ва услубларини ишлаб чиқиш бўйича илмий изланишларни изчил давом эттириб, амалиётга жорий этиш мақсадида кенг қамровли илмий ва амалий тадқиқот ишларини олиб бормоқда.

Ҳозирги кунгача бутун дунёда термитларга қарши курашда профилактик, механик, кимёвий кураш чоралари кенг миқёсда қўлланилиб келмоқда. 1950–1980 йиллар оралиғида уларга қарши курашда хлороорганик препаратлардан 65–85%ли хлорофос, фумигантлардан 98,5% метил бромид қўлланилган.

¹ Данилова Т.Н. и др. Руководство по борьбе с разрушителями древесины в конструкциях жилых зданий. Москва, 1961, 47 стр.

² Алимджанов Р.А. Инструкция по борьбе с термитами, повреждающими жилые и хозяйственные помещения. ин.т. зоол. и паразит. АН Уз ССР, Информ. Ташкент, 1971, №51, 14 стр.

³ Давлетшина А.Г., Сапарбеков А. Рекомендации по противотермитной профилактике и борьбе с термитами в Узбекистане. Упр. внедрения и пропаганды достижений науки и передового опыта. Гос. аграпром комитет Узбекиской ССР, Ташкент, 1986, 13 стр.

⁴ Маречек Г.И. Инструкции мероприятий по борьбе с туркестанским термитом-вредителем построек в Узбекистане. Ташкент, изд., АН Уз ССР, 1976, II стр.

Кейинги даврларда сув етарли бўлмаган ҳудудларда 1,5% дурсбан ёки суми-альфани 5% эм.к. (0,02%), децис 2,5% эм.к (0,02%), фьюри 10% эм.к (0,01%), тербон 30% эм.к. (0,03%) препаратларининг ишчи суюқлигидан фойдаланилди. Иморотлар, иморот куришга мўлжалланган майдонларда ҳам қўлланилди.¹

Термитлар уясини қазиб вақтида кимёвий препаратлар уянинг устки томонидан 1,5% дурсбан про ёки суми-альфа 5% эм.к. (0,02%), децис, 2,5% эм.к (0,02%), фьюри, 10% эм.к. (0,01%), тербон, 30% эм.к (0,03%) сувли эритмаси пуркалади.²

Термитлар уясига кимёвий препаратларнинг сувли эритмасини қуйиб аниқланган термит уяларига юқорида келтирилган препаратларнинг сувли эритмаси ҳар бир уяга 100 – 150 литр миқдорда қуйилади.³

Чет мамлакатларда инсектицид аралаштирилган озиклардан фойдаланилган ҳолда, термитларнинг сонини кескин камайитишга муваффақ бўлинганлиги маълум.

Ўзбекистон шароитида термитларга қарши курашда пуркаш, чанглаш газ ҳолида ишлаш йўллари билан биноларни асраб қолиш соҳасида кенг тадқиқотлар амалга оширилди. Аммо тадқиқотлар натижалари бинолардаги термитларни тўлиқ йўқотишга олиб келмади. Қилинган ишларни ўрганиш асосида термитларга қарши уйғунлаштирилган курашни тақомиллаштириш борасида энтомопатоген микроорганизмлар ва кимёвий препаратлар асосида патогенли ва захарли ем-хўрақлар тайёрлаш ҳамда уларни термитларга қарши қўллаш сингари муҳим тадқиқотлар амалга оширилди.

Термитларга қарши курашда синалган замбуруғли микроорганизмларнинг *Beauveria tenella* ва *Aspergillus flavus* турлари “Туркистон” термитини 95–100% гача камайитиш аниқланди.⁴ Термитларга қарши курашда уйғунлаштирилган кураш чораларини ишлаб чиқиш энг долзарб муаммолардан биридир. Чунки термитларнинг яширин ҳолатда яшаши, тавсия этилган препаратларнинг термит уяларига тўлиқ етиб бормаслиги ҳамда оз миқдорда қолган уядаги термитлар ўз сонини қайта тиклаши анъанавий кураш чораларини самарасизлигини дунё олимларининг кейинги тадқиқотлари тасдиқлайди. Шунинг учун термитларга қарши курашнинг патогенли ва захарли ем-хўрақлардан фойдаланиш барқарор қилиш ва бошқа материаллардан яратиш самарали бўлиши мумкин.⁵

Термитларга қарши биологик курашда *Beauveria tenella* BD-85 штамми замбруғни ҳар хил хўрақлар (ёғоч, кунгабоқар, маккажўхори, қамиш, оқ жўхорининг майдаланган қисмлари)га юктирилиб махсус тайёрланган, инсонлар ва иссиқ қонли ҳайвонлар ҳамда атроф-муҳит учун хавфсиз бўлган термитлар уясида ялпи касаллик таркатадиган озиклар тайёрланди ва улар турли хил шароитда ҳамда усул ва услубларда жойлаштириб, уларнинг озикланиши ва озикдан етарли миқдорда фойдаланиш оқибатида касалликни термитлар жамоасига тез юқишига, уларнинг қўпчилигини ушбу касалликни ўзларига юктириб олиб, касалланиши натижасида ҳаракати ва озикланишдаги фаоллиги сусайишига, ҳатто касаллик натижасида нобуд бўлишига сабаб бўлади.

Патогенли ем-хўрақларни термит билан зарарланган объектларда қўллаш учун термитларни бор-йўқлиги, тарқалиш майдонлари ва зичлигини аниқлаш зарур. Термитлар фаол ҳаракатланаётган жойлар аниқлангач, бевосита ҳаракатланаётган йўналиши бўйича ем-хўрақлар ўрнатилди.

Термитларга қарши уйғунлашган кураш чораларини олиб боришда қўлланиладиган услублар ва воситалари етакчи ўринлардан бирини эгалласа-да, ем-хўрақларни қандай муҳит ва қайси услубда жойлаштириш кураш самарадорлигини оширишда муҳим илмий ва

¹ Ҳамраев А.Ш., И.И.Лебедева ва б.лар. Термитларга қарши курашга оид йўриқномалар, Т., 2016, 12-бет.

² Шу манба.

³ Ҳамраев А.Ш., И.И.Лебедева ва б.лар. Термитларга қарши кураш тизмига оид тавсиялар. Т., 2015, 44-бет.

⁴ Абдуллаев И.И. Туркистон термитининг (*Acanthotermes turkestanicus* Jacobs) энтомопатоген замбруғга мойиллиги. “Ўзбек-биоло. журнали”, Ташкент, 2001, 2-сон, 49–52-бетлар.

⁵ Ҳамраев А.Ш., И.И.Лебедева ва б.лар. Термитларга қарши курашга оид йўриқномалар, Т., 2016, 12-бет.

амалий аҳамиятга эгадир.

Олиб борилган тадқиқотларда патогенли ем-хўракларни жойлаштиришда термитларнинг биоэкологиясига алоҳида эътибор қаратилди, ҳозиргача ўрнатилган захарли ем-хўраклар очик майдонлар (ёруғлик, қуёш нури тушадиган, шамол эсиб туриши) эътиборга олинмай ўрантилган. Бу усулда ўрнатилган захарли ёки патоген ем-хўраклар тезда ўзининг асл хусусиятини йўқотиб, самараси тезда пасайиб кетади, Термитларга қарши курашда хўраклар самарадорлиги тез пасайиб кетишини ҳисобга олиб, уларни ўрнатишда термитнинг ўзи яшаётган муҳитга яқин бўлган муҳитни сақлаб қолишга эришиш кўзда тутилди. Ем-хўрак ўрнатишда бевосита термитлар йўлакларга деворни парма ёрдамида 7–8 см чуқурликда ковлаб, ичига патоген ем-хўрак ўрнатилиб, усти лой сувоқ қилинди. Ўрнатиш вақтида термитлар ҳаракатланаётган барча ҳудудлар камраб олинди.

Тадқиқотлар Хива шаҳар Ичанқалъа давлат музей-қўриқхонаси тарихий ёдгорликларидан Кўҳна-арк, Абдурасулбой мадрасаси, Паҳлавон Маҳмуд макбараси ва бошқа обидалар, Хива тумани Янгиобод шаҳарчасидаги “Гулистон” маҳалла “Бунёдкор” кўчаси, 1/8, Жонибек Боғибековнинг ва Маткарим Ўтаровларнинг хонадонларига, шунингдек, Янгиобод шаҳарчасидаги Ровотбўзёп каналининг ўнг қирғоғига томоркаларнинг сув чиқмайдиган челларига ҳимоя деворларига (20% қумни 80% соя тупроқ билан аралаштириб тайёрланган куюқ лой) ёрдамида усти сувоқ қилиб ўрнатилди.

Тадқиқотлар беш вариантда олиб борилди.

1. Вариант (назорат) ем-хўракларни термитлар тарқалган бинонинг шипига, деворига, устунига мих ёрдамида табиий шароитда.

2. Ем-хўракларни махсус ясалган қутичалар, алюминий профил ёғоч ёки картон қутичаларга жойлаштириб, эшик тепасига, хона шипига, устун ва бошқа жойларга лой сувоқ қилиш.

3. Ем-хўракларни ёғоч ёки картон, металл симлар ва резбали михлар билан маҳкамлаб, усти ва ён-атрофини лой сувоқ қилиш.

4. Ем-хўракларни махсус укуналар ёрдамида деворни ковлаб, чуқурчага ўрнатиб, устидан лой сувоқ қилиш.

5. Ем-хўракларни махсус укуналар ёрдамида деворнинг туб қисми ва туруққа бево-сита ковлаб ўрнатиш усуллари қўлланилди.

Ем-хўраклар бир жойга 1–5 дона ёки 5–10; 1–15; 15–20; 20–25 донагача шахмат усулида қатор, якка-якка қилиб ўрнатилди, назорат вариантыда эса қуёш тушиб турадиган ҳамда очик соя жойларга ўрнатилади. Қуёш нурлари тушиб, шамол эсиб турадиган жойларга ўрнатилган хўраклар термитлар томонидан зарарланмади. Соя ва шамол эсмайдиган вариантларда хўракларни термитлар 3–7% ни озик сифатида ташиб кетиши кузатилди.

		
Уйнинг шипига металл симлар ёрдамида ўрнатилган ем-хўрак.	Деворнинг ён томонига симлар ёрдамида ўрнатилган ем-хўрак.	Тупроқ қатламига ўрнатилган термитлар томонидан истеъмол қилинган ем-хўрак.

Махсус қутичалар, алюминий профил, ёғоч ёки картон қутичаларга жойлаштирилиб эшикни тепа қисми, шипга, устунларга жойлаштирилган вариантда хўракларни термит-

лар 25–44%нинг озиқ сифатида ташиб кетиши кузатилди. Термитлар фаол ҳаракатланаётган бинонинг шипи ва бошқа жойларига металл симлар ва резбали михлар ёрдамида ўрнатилган вариантда хўракларни термитлар 23–36% нинг озиқ сифатида ташиб кетиши кузатилди.

Деворни махсус жиҳозлар ёрдамида ковлаб, чуқурчалар ҳосил қилинган вариантда хўракларни зарарли термитлар томонидан озиқ сифатида ташиб кетилмаганлиги маълум бўлди.

Деворнинг туб қисми ва бевосита тупроқнинг ўзига зарарли термитлар фаолият юри-таётган тупроқ қатламига ёмғир сувларини бевосита ем-хўракларни намлаб, хўракнинг асл ҳолатин йўқотиши ва таъсир муддатини қисқартишини ҳисобга олиб, унинг усти, аввало, ўзига ортиқча нам сингдирмайдиган, термитлар озиқланмайдиган материаллар билан ёпиб, устидан 15–20 см қалинликда ва қиялиги 30–45° бурчак остида тупроқ ёйилади ва тупроқ заррачалари учиб кетиб, қатламнинг юпқаланиб қолмаслиги учун ғишт билан ёпилган вариантда хўракларни термитлар томонидан 30–53% ни озиқ овқат сифатида ташиб кетиши кузатилди.

Термитларни уялари шикастланиши ва ҳудудда механик таъсиротлар даврида теб-ранишлар, силкинишлар сабабли уялари бузилгач, улар тезда яшаш жойларини ўзгартиришларини, эътиборга олиб, улар ҳаракатланаётган бевосита термитлар лой сувоқ қилинган йўлларни, эҳтиёткорлик билан ем-хўракларни ўрнатиш назарда тутилиб, резбали михлардан фойдаланилди. Тажриба таҳлилари бўйича термитлар озуқа тўплаш жараёнида бевосита кўёш тушиб, шамол эсиб турадиган жойларда озиқларни ташиб кетиши кузатилмади. Соя, шамол эсмайдиган деворларга термитлар бевосита фаолият олиб бораётган жойларга ўрнатилган хўракларни 3–7% гача ташиб кетиши маълум бўлди. Уй томига шипга, тепаликка картон ва фанер ёрдамида очик жойларига ўрнатилган лой сувоқ қилинган вариантда 25–44%, тупроққа 15–20 см чуқурликда кўмилган вариантларда ем-хўракларни (30–53%) термитлар озиқ сифатида ташиб олиб кетганлиги вариантларда юқори самарадорликка эришилди. Термитларни одатий ҳаёт тарзига жиддий таъсир этмасдан, бевосита ёруғлик тушиши ва ҳудуддаги микроиқлим ва муҳитини ўзгаришсиз сақлашга эриш ганда, уларга қарши курашда юқори самара берар экан.

Лой сувоқ, фанер ва картон билан ташқи муҳит ўзгаришларини термит уялари ва ҳаракатланаётган жойларда муҳитни аслига яқин ҳолатини сақланганлиги учинчи ва бешинчи вариантлар термитларнинг озиқларни ташиб кетиши юқори даражада бўлиб, уларни касалликларни юқтириш даражаси бошқа вариантларга нисбатан афзаллигини кўрсатди.

Махбуба Эргашева (СамДУ)
“АВЕСТО”ДА ЭЗГУЛИК ҒОЯСИНИНГ АСОСЛАНИШИ

Аннотация. Мақолада “Авесто”даги эзгуликнинг тантанаси ғоялари таҳлил этилиб, синергетика методологияси асосида асардаги тараққиётнинг орқага қайтмаслиги ҳақидаги фикрларга эътибор қаратилади. Бу янгича ёндашув ва ҳулосалар чиқаришга асос бўлиб хизмат қилади. Чунки синергетика дунёга янгича қараш услуби сифатида “Авесто” ғояларини илмий, фалсафий томонларини кашф этишга кўмак бера оладиган илмий йўналишдир.

Аннотация. В статье анализируются идеи добра в “Авесто” и заостряется внимание на мысли о том, что на основе синергетической методологии идеи прогресса в производстве не имеют возврата назад. Это основа для новых подходов и выводов. Потому что синергетика – это научное направление, которое может помочь открыть научные, философские аспекты идей Авесты как нового взгляда на мир.

Annotation. The article analyzes the ideas of goodness in Avesto and draws attention to the idea that the synergetic methodology will not go back to the development of the art. This is the basis for new approaches and conclusions. Because the synergetics are a scientific direction that can help to discover the scientific, philosophical aspects of the ideas of Avesto as a new way to look at the world.

Калим сўзлар: “Авесто”, синергетика, бифуркация, флуктуация, аттрактор, тартиб параметрлари.

Ключевые слова: «Авесто», синергетика, бифуркация, флуктуация, притяжение, параметры макета.

Key words: “Avesto”, synergetics, bifurcation, fluctuating, attraction, layout parameters.

Зардуштийлик таълимоти, унинг муқаддас китоби “Авесто”ни тадқиқ этар эканмиз, ушбу ёдгорликда эзгуликка интилиш, эзгуликни онг ва қалбга жо қилиб, эзгу сўзлар айтиш, эзгу фикр ва сўзларни бирлаштирган ҳолда хатти-ҳаракатда ҳам эзгу амалларни намоеън этиш зарурлиги ҳақидаги гоҳлар ўз аксини топганлигининг гувоҳи бўламиз.

Мазкур мақолада биз “Авесто”да эзгуликнинг тантанаси ғояларини таҳлил этиб, синергетика методологияси асосида асардаги тараққиётни орқага қайтмаслиги ҳақидаги фикрларга эътибор қаратамиз. Бу янгича ёндашув ва янгича ҳулосалар чиқаришга асос бўлиб хизмат қилади. Чунки синергетика дунёга янгича қараш услуби сифатида “Авесто” ғояларини янги томонларини кашф этишга кўмак бера оладиган илмий йўналишдир.

Синергетика асосчиларидан бири Г.Хакеннинг фикрича: “Синергетик қарашнинг анъанавий қарашдан фарқи шундаки, содда тизимни тадқиқ қилишдан мураккаб тизимни тадқиқ қилишга, ёпиқ тизимдан очик тизимга, чизиклиликдан ночизикликка ўтишга, делекализация ва беқарорликдаги жараёнлар тенг вазнлигини кўриб чиқишдан, тенг вазнликдан йироқда содир бўлаётган жараёнларни ўрганишга ўтишдан иборат”.¹ Шунинг баробарида, синергетика методологияси қонуниятлари ва ҳозирги замон илмий билиши борлиқдаги воқеа-ҳодисаларни “қайтарилувчан” эмас, балки “беқарор ва флуктуациявий”,² “тасодикий ва қайтарилмас”³ эканлигини исботлаб бермоқда.

“Авесто”даги эзгуликнинг тантанаси ғоясини синергетик таҳлил қилар эканмиз, ушбу ғояларга кўра, инсоният вужудга келгандан бошлаб, эзгулик ва ёвузлик, тартиб ва хаос,

¹ Хакен Г. Синергетика. М., “Наука”, 1986, с. 27.

² Николис Г. Пригожин И. Порпаис сложного. Введение. М., “Мир”, 1990, с. 7.

³ Пригожин И., Сиенгере И. Порядок и хаос. Новые диалоги человека с природой. М., “Прогресс”, 1985, с. 50.

барқарорлик ва бекарорлик вужудга келган, ўзаро курашган ва охир-оқибат эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалабаси билан якунланган.

“Авесто”даги эзгулик худоси ҳисобланган Ахурамазда мадҳ этган ғоялар мавжуд тизим элементларини ўзига бўйсундириб, “тартиб параметрлари” вазифасини бажарган.¹ Г. Хакен “тартиб параметри” ҳақида фикр юритиб, шундай ёзади: “Бекарор система бир ҳолатдан бошқасига ўтаётганда турли ҳаракат моделлари вужудга келади. Бу ҳаракат моделлари система элементларининг барчасини ўзига бўйсундиради ва янги структура ҳосил бўлишига олиб келади. Бу ҳаракат моделлари синергетикада тартиб параметрлари сифатида энтироф этилади”.² Зардуштнинг ҳаракатлари, фикр-мулоҳазалари, ғоялари ҳам “тартиб параметрлари”га мисол бўла олади. Зардушт эзгулик доим тантана қилиши учун бани одамзодни жон-жаҳди билан ҳамиша тўғри йўлга даъват этган. “Эй Мазда!

Сенда Ашаҳ – Ҳақиқат сиймоси остида бизга мадад айла.

Ақл-идрокимиз ожизлашиб, эътиқодимиз сустлашган чоғида қўллагин, токи фикр, калом ва амалда бир иттифоқ бўлайлик.

Ушбу гоҳдан биз синергетикага хос бўлган ўзаро ҳамкорлик, иттифоқлик хислатлари орқали ёвузликни енгиш мумкинлигини англаб оламиз.

Зардуштийлик даври нуқтаи назаридан ёндашилганда, ҳар хил жойдаги турли флуктуациялар янги-янги ғоялар тарзида содир бўлган. Бу ғояларнинг баъзилари рад этилиб, баъзилари бошқалари билан алмаштирилган ёки қабул қилинган. Шунингдек, ёвузлик рад этилиб, эзгулик қабул қилинган. Бу жараёнда эзгуликни тарғиб этувчи ғоялар эса синергетик нуқтаи назардан Г.Хакен таъбири билан айтадиган бўлсак, “тартиб параметрлари” бўлиб хизмат қилган.

Ёдгорликда келтирилишича, инсоният ёвузликни енгиб, эзгулик томон интилса, эзгу фикр ва сўзни бирлаштириб эзгу амаллар бажарса, Ахурамазда бундайларга қудратли, бахтли-саодатли ҳаётни бахш этади.

Менинг энг олий мукофотим ҳақиқий илоҳим пайғомларини инсонларга ошкор айлаган, уларни Ашаҳ – Ҳақиқат нурлари остида комиллик ва абадият сари бошлаган зотга насиб этади.

Мазда Эзгу Ният ва Олам Шахриёрига мадад бергувчи кимсани юксакларга кўтаради.³

“Авесто”да ғаразғўйлик, ҳасад, манманлик, фитна-фасод қаттиқ қораланиб, ваъдага вафо қилиш, аҳдга садоқат, самимият, холислик, ўзаро иззат-ҳурмат каби эзгу сифатлар энг устувор ахлоқий қоидалар, дея улуғланган. “Авесто” дунёни инсон учун синов майдони, деб тушунтиради.

“Авесто”да одамларни иймонли бўлишга, доимо пок, тоза юришга танани озода тутишга, ҳар қандай ёвуз ният ва сўзлардан юз ўгиришга даъват этадиган ахлоқий қоидалар, диний ўғитлар, фалсафий ғоялар ниҳоятда кўп. Энг муҳим фалсафий фикрлардан бири – инсонни меҳнат қилишга, ўз қўллари билан моддий ёдгорликлар яратиб, тўқ-фаровон ҳаёт кечиришга даъватдир.⁴

“Авесто”да яхшиликнинг мукофоти энг улуғ, энг гўзал, энг аъло қисмат эканлиги бир неча бор таъкидланган. Зардуштийларда эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал бирлиги шу қадар кучли маънавий қудратга эга бўлганки, ҳатто буни уларни ҳар бир хатти-ҳаракати, яшаш тарзи, ерга, сувга, ҳавога бўлган чексиз ҳурматидан ҳам сезиш мумкин. “Авесто”ни ўқирканмиз, неча асрлар олдин табиатга нисбатан бундай оқилона, эҳтиёткорона муносабатда бўлинганлигини билишимиз бугунги кунда бутун дунёда экологик муаммолар хавф-

¹ Хакен Г. Тайны природы. Синергетика наука о взаимодействии. Перевод с нем. Логунова. М., Ижевск, 1997, с. 172.

² Хакен Г. Хакен Крелль М. Тайны восприятия. М., Институт компьютерных исследований. 2002, 41-бет.

³ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Тарж. А.Маҳкам. Т., “Шарк”, 2001, 11-бет.

⁴ Каримов И., Рустамова М. Фалсафа фани тарихи ва назарияси. Т., ТДПУ, 2007, 45-бет.

сизликка таҳдид солувчи энг долзарб муаммо сифатида эътироф этилаётган бир пайтда бутун жамоатчилик учун муҳимдир.

“Авесто”ни таҳлил этарканмиз, таълимот асосчиси Зардуштнинг бундай буюк ғояларга даъват этишига кучли флуктуациялар сабаб бўлган, дея айта оламиз. Чунки “Авесто”ни фақатгина диний асар эмас, унинг қанчадан-қанча йўқолиб кетган қисмларини ҳам ҳисобга олган ҳолда жуда мураккаб, кучли илмий ижод маҳсули, дейишимиз ҳам мумкин.

Шу билан бирга, “Авесто”да ғайриахлоқий хатти-ҳаракатлар – ўғирлик, қотиллик, беҳурматлик, ёмон амаллар сифатида қораланган.

“Авесто”да эзгуликнинг тантанасини моддий ҳаётни яхшилашга уриниш – ёвузликка қарши кураш деб ҳисобланганлигида ҳам кўришимиз мумкин. Кўрик ер очиб, уни боғуроғга айлантирган инсон илоҳлар раҳматиға учраши, аксинча, боғлар, экинзорлар, сув иншоотларини бузганлар катта гуноҳға қолиши таъкидланади. Зардушт инсонларға тинч-тотув яшашни, ҳалол меҳнат қилишни уқдиради. Бунга кўра, инсоннинг бу дунёдаги ҳаётиға яраша нариги дунёдаги тақдири ҳам шундай бўлиши, ҳар бир инсон вафотидан сўнг ўзининг бу дунёдаги қилмишлари учун абадий роҳат – жаннатға ёки ёмон амаллари кўп бўлса, на хурсандчилик ва на ҳафалик кўрмайдиган аросат жой мисвонгатуға, яъни дўзахға тушиши эътироф этилади. Айнан ана шундай ғоялардан ҳам биз синергетикаға хос бўлган келажакни олдиндан башорат қилиш ёки келажакнинг бугунда намоён бўлиши ҳақидаги фикрларни илғаб олишимиз, яъни ҳар бир амалимиз бизнинг келажакимизни белгилаши мумкин.

“Авесто”да табиатсиз инсон, инсонсиз табиат тараққий этмаслиги, улар ҳамиша бири-бириға нисбатан оқилона, эҳтиёткорона муносабатда бўлиши энг эзгу ғоялар сифатида тушунтирилади. Шу ўринда, “XXI асрда пайдо бўлган янги фанлар ҳам инсон билан табиат, инсон билан инсон орасидаги муносабат зиддиятлар асосида эмас, балки улар ўртасида мулоқот, ҳамкорликка қаратилганлигини кўрсатди”.¹ “Авесто”ни варақлар эканмиз, унинг ҳар бир банди, ҳар бир битиги, ҳар бир ғояси эзгулик тантанаси учун жамоавий, ҳамкорий ҳаракат қилиш сари чорлаганиға гувоҳ бўламиз. Жумладан, ёдгорликда шундай дейилади:

“Эй Маздопараст Зардушт!

Оёқларинг, қўлларинг ва эс-ҳушингни

Эзгу амал, адолат ва тўғрилиққа йўлла,

Ёмон ишдан, бедодлик ва эгриликдан тийил!

Бу ерда деҳқончиликни йўлга қўй,

Токи норасо расо бўлсин”.²

Ушбу пандларни синергетик нуктаи назардан таҳлил этсак, ҳар қандай эзгу ғоя яралишида, тартибнинг вужудға келишида инсон онгида турли ахборотлар (ғоялар, пандлар, насиҳатлар, турли фикрлар) келиб ўрнашади, инсон эса бу турли хилдаги ахборотларни анализ қилади, яъни кўплаб кичик флуктуациялар содир бўлади ва шундай вақтда эзгуликни ёки ёвузликни танлашида турли ғалати аттракторлар муҳим роль ўйнайди, инсон эса ўз билим, тажриба, имкониятидан келиб чиқиб, ёки бирор тасодиф сабаб бўлиб бифуркация нуктасиға етганда кўп йўллардан бирини танлайди ҳамда изчил, аста-секин тартибсизликдан тартибға ўтиб олади.

“Авесто” ғояларидан биз ўтмишға, бугунға, келажакка оид фикрларни англаб олишимиз мумкин. Бу эса синергетик вақт ва фазоға оид тушунчаларни ўзида ифодалайди, яъни бифуркациягача, бифуркация оралиғида ва бифуркациядан кейинги вақт. Хаос ва кичик флуктуациялар макони, микрофлуктуация фазоси, бифуркациянинг фазовий параметри, хаослаштирилган фазо.³ Шунингдек, тарғиб этилган ахборотни (эзгулик ғоялари-

¹ Назаров Қ. Билиш фалсафаси (гносеология). Т., “Университет”, 2005, 314-бет.

² Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Тарж. А.Маҳкам. Т., “Шарқ”, 2001, 290-бет.

³ Кушоков С.Ш. Синергетика ва ундаги парадигмал тушунчаларни туркумлаш муаммоси. Синергетиканинг табиий, илмий ва фалсафий муаммолари. НамДУ, 2009, 43-бет.

ни) қабул қилишдан олдинги ҳолат (бифуркациягача), қабул қилиш чоғидаги иккиланиш, танлаш (бифуркация оралиғида), эзгулик ёки ёвузлик йўлидан кетиш (бифуркациядан кейинги) каби ҳолатларни «Авесто» ғояларида яққол кўришимиз мумкин.

Зардуштийлик бўйича кўплаб тадқиқотлар олиб борган инглиз олимаси Мери Бойс фикрича ҳам: “Зардуштийликнинг улуғвор ва оригинал таълимотлари бутун Яқин Шарқ ҳудудида таъсир этиб, унинг асосида иудаизм ривожланган, христианлик ва исломда пайдо бўлган. Шунинг учун жаҳон динларининг барча жиддий тадқиқотчилари зардуштийликни ўрганадилар”.¹

Юқорида таъкидлаганимиздек, биз зардуштийликни фақат диний томонларини эмас, балки дунё, олам, одам, табиат, ҳаёт тўғрисидаги илмий хулосалари учун ҳам қадрлаймиз ҳамда ҳозирги замон илмий йўналишлари орқали таҳлил этамиз.

Хулоса қиладиган бўлсак, айнан бугунги кунда турли глобал муаммолар – экологик муаммолар, терроризм, экстримизм, одам савдоси, гиёҳвандлик, турли касалликлар авж олаётган бир паллада ноёб ғояларни ўзида мужассам этган, одамларни эзгулик сари даъват эта оладиган, эзгуликка эргаштирадиган муқаддас «Авесто» китобини янги илмий йўналишлардан бири ҳисобланган синергетика методологияси категориялари орқали янги қирраларини кашф этиб, одамлар қалби ва онгига етказиш, сингдириш энг олий вазифамиздир.

Тўлқин Қўйлиев (ТошДАУ)

ТАБИАТНИ ТЕХНИКАВИЙ ЎЗЛАШТИРИШДА ОБЪЕКТИВ ВА СУБЪЕКТИВ МУНОСАБАТЛАР ДИАЛЕКТИКАСИ

Аннотация. *Мазкур мақолада инсоният вакиллари томонидан тараққиётнинг турли босқичларида табиатни техник жиҳатдан ўзлаштиришда объектив ва субъектив муносабатлар диалектикаси табиат – инсон – жамият муносабатлари контекстида таҳлил қилинади.*

Аннотация. *В данной статье в контексте об отношениях между понятиями природа – человек – общество анализируется диалектика объективных и субъективных отношений в процессе технического освоения природы человеком на разных стадиях эволюции.*

Annotation. *In this article, the context of the relationship between nature-man-society examines the dialectic of objective and subjective relations in the process of adapting from the technical side of nature to mankind at different stages of evolution.*

Калим сўзлар: *табиат – инсон – жамият, алоқадорлик, ворислик, техника, моддий асос, таркиб, эмпирик, назарий, эволюция ва экология.*

Ключевые слова: *природа – человек – общество, связанность, наследничество, техника, материальная база, состав, эмпирический, теория, эволюция и экология.*

Key words: *nature – man – society, connectedness, inheritance, technique, material base, composition, empirical, theory, evolution and ecology.*

Табиатни техникавий ўзлаштириш дейилганда, асосан, бу инсон томонидан моддаларни, энергияни ва ахборотни ўз эҳтиёжларига кўра ўзлаштириши англанади. Бундай ўзлаштириш натижасида табиатнинг предметлари ёки унга яқин бўлган бирикмалар янги сифат хусусиятлар келтириб чиқаради – инсоннинг мақсадлари учун беғараз хизмат қилади. Моддий асос, таркиб, функциялар ва табиатнинг бошқа ўзлаштирилган предметларининг кўрсаткичлари сақланиб қолиши мумкин (масалан, деҳқончиликдаги ўз-ўзидан келиб чиқадиган жараёнларни ишлатишда) ёки бутунлай ўзгариши ҳамда ҳар хил қуроллар, машиналар, кибернетик жиҳозлар сифатида қайта ишлаб чиқарилиши мумкин. Кўрсатилган во-

¹ Бойс Мери Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., “Наука”, 1987, с. 4.

ситалар, умуман, объектлаштирилган ва тўлалигича “техника” тушунчасида ўз ифодасини топган.

Табиатни техникавий ўзлаштириш ўз мазмуни ва натижаси бўйича объектив характерга эга. Унда эмпирик ёки назарий йўл билан тасдиқланган табиат қонунлари ишлатилади. Инсон бу қонунларни очиб, уларга риоя қилишга, табиат кучларини, хоссаларини, алоқаларини, унинг бойликларини ўзининг асосий кучига айлантириш имкониятини топади.

Табиатни техникавий ўзлаштириш имконияти воқеликда мавжуд бўлган бошқа кўп-лаб вариантлар, яъни физик, кимёвий, биологик ва бошқа қонунлардан ташқари, табиатнинг алоҳида ҳодисалари ўртасидаги ташкилий алоқалари билан белгиланади. Инсон у ёки бу предметларни ўзлаштириш учун табиат қонунларини ўзгартира олмайди, лекин ташкилий алоқаларнинг таркибини ўзгартиришга қодир.

Бундай энг зарур қўшимчалар яратиш воқеликнинг турли ҳодисаларида табиатни техник ўзлаштириш учун инсонга керак бўлган у ёки бу қонунларни ҳаракатга келтиради. Яъни, табиатни техникавий ўзлаштиришнинг моҳиятини чегаралашга ёки инсонга мувофиқ ҳолда у ёки бу қонунларни йўналтиришга қодир бўлган тизимни яратишдир. Бундай тизимни ўрнатиш техникавий ижодкорлик бўлиб қолади. Гегелнинг ёзишича, “Табиатнинг предметлари “қудратлидир” ва улар ҳар хил қаршиликлар кўрсатади”, уларни забт этиш учун “Инсон улар ўртасига табиатда мавжуд бўлган бошқа предметларни қарама-қарши қўяди, демак, табиатга қарши табиатнинг ўзидан фойдаланади ва бу мақсадга етиш учун меҳнат қуролиларини кашф этади”.¹

Табиатни техникавий ўзлаштиришнинг объектив томони билан бир қаторда, унинг субъектив томони ҳам мавжуддир. Субъектив томони ҳаммадан бурун мақсадга қаратилган жамият эҳтиёжларининг хилма-хиллик характери, шунингдек, қадриятларнинг устунлиги билан белгиланади.

Умуман олганда, табиатни техникавий ўзлаштириш қуйидаги бир неча асосий шарт-шароитлар:

- объектив – техник фаолият учун топиладиган табиий маълумотлар (омиллар, шароитлар ва бошқалар), техник тараққиёт даражасига эришганлик ва воқеликни қонунлар асосида билиш;

- субъектив – табиат предметларини ўзлаштириш содир бўлаётган доира атрофида жамият шакллариининг хусусиятларига қараб амалга ошади.

Инсон ва табиат алоқаларининг хусусияти шундан иборатки, у, бир томондан, табиатнинг бир қисми сифатида у билан яшайди, иккинчи томондан, инсон ҳаёти учун зарур бўлган табиий предметлар, кўпинча, унинг учун тўғридан-тўғри етишиб бўлмайдиган нарсасидир. Улар, одатда, инсондан кучли ва қудратлироқ бўлиб, унга табиатни тубдан ўзгартириш йўли билан эришиш мумкин. Бундай ўзгартириш куртаги бундан икки миллион йил аввал пайдо бўлган. Бу фактни археологик қазилмалар ҳам тасдиқлайди. Инсон яшаб қолиши учун ҳаракат қилиши, табиатни ва табиий ҳодисаларни техникавий ўзлаштиришга эришиши керак бўлган.

Шу билан бирга, табиатни техникавий ўзлаштириш инсоннинг биологик эволюцияси натижасида эришилган энг юқори “жисмоний уюшиш” даражаси билан белгиланган. Бу фикр ҳаётда ўз тасдиғини топган. Зеро, техник фаолиятнинг дастлабки куртаклари ҳайвонларда ҳам учрайди. Масалан, кушлар, арилар, чумчуқларнинг бир неча тури ўзлари учун уя, ин ёки турар жой қуриб, атроф-муҳит билан ўз алоқасини ўрнатган. Маймунлар озиқ-овқатни топишда ёғочдан фойдаланади. Экологик, археологик, этнографик ва бошқа махсус тадқиқотларга асосланган илмий текширувлар шуни тасдиқлайдики, қуроли фаолиятининг куртаклари, ишлаб чиқаришнинг жамоавий характери, истеъмоли ва бошқа шунга ўхшаш ҳодисалар ҳайвонот олами – подада пайдо бўлган. Ҳайвонлар ҳаётида техник фао-

¹ Гегель Г.В. Философия истории. Соч., т. VIII, М.–Л., 1935, с. 227.

лият бир томонлама ва инстинктив характерга эга бўлса, инсон учун бу ҳар хил меҳнат қуроллари ишлаб чиқиш ёрдамида ўзини ва табиатни ривожлантириш ва унга ҳаёт баҳшида этувчи восита бўлади. Бу фақат инсонга хос бўлган ҳодисадир.

Инсон техникавий яратувчилик эвазига янги реаллик – ижтимоий вақтнинг бошланишига асос солди. Айнан инсоннинг ҳар хил меҳнат қуролларини яратиш қобилияти, табиат кучларини бошқаларга қарши йўлантириши унинг ҳайвонлар дунёсидан ажралиб чиқишига имкон яратди. Техника ривожланиши туфайли табиий сараланиш ва унга ўхшаш бошқа биологик қонунлар инсон организми ўзгаришларига иккинчи даражали таъсир кўрсата бошлади. Инсон танасининг трансформацияси тўхтаб (ёки аҳамиятини йўқотди), унинг ўрнига техникавий эволюция вужудга кела бошлади.

Қадимги одамларда техникавий яратувчилик қобилияти, тараққиётга қаратилган муҳим бурилишлар мураккаб геологик, аждодларимиз қирилиб кетиш арафасида турган даврларда содир бўлган. Фақат табиатни техникавий ўзлаштириш натижасидагина инсон омон қолган. Масалан, ерда ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, айниқса, тропиклардан ташқари зоналарда вюрм музлиги тугаётганида плейстоцен охирида муҳим кутилмаган ўзгаришларга учради. Бу даврда кўплаб сут эмизувчилар қирилиб кетган, инсоннинг қадимги аждодлари яшаб қолиши хавф остида қолган. Ниҳоят, қаттиқ табиий танланиш натижасида уларнинг фақат бир нечта популяцияси тирик қолган. Бошқа ҳайвонларга нисбатан жисмоний томондан анча заифроқ бўлган австролопитаклар фақат ақлий қобилиятларини ривожлантириш билан тирик қолишлари мумкин бўлган.

Миллион йиллар билан ўлчанадиган тарих ретроспективасидан инсон эволюциясининг сурати келиб чиқади, бу қўйилган мақсадларни амалга оширилиши қийинлашган пайтда жараён тезроқ кечган. Табиатни фаол ўзгартира бориб, инсон ўзи ҳам ўзгарган, унинг ақли ривожланган. Қийинчиликларни енгиб ўтадиган ғоялар, усуллар, воситалар дарров пайдо бўлмаган, балки янги масалаларни ечишдаги эҳтиёжлари ва имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликларни бартараф этиш жараёнида кечган.

Табиатни техникавий ўзлаштириш жараёнида у ёки бу ишлаб чиқариш мақсадларига фақат жамоавий ҳаракатлар натижасида эришиш мумкин бўлган. Одамлар муайян алоқалар ва муносабатларга киришишган ва айнан шу алоқалар ва муносабатлар доирасида ишлаб чиқариш юзага келган. Шу маънода, табиатни техникавий ўзлаштириш тарихи, нафақат техника ва моддий ишлаб чиқариш тарихини ўз ичига олади, балки бу инсониятнинг пайдо бўлиши ва замонавий цивилизация тарихидир.

Демак, воқеликни техникавий ўзлаштириш, инсон ва табиат ўртасидаги кураш натижасида пайдо бўлиб, у бу курашнинг характерини ўзгартирди. Инсоннинг табиатга бевоқиф қарамлиги камайди ва уларнинг бир-бирига бўлган муносабат тизими мураккаблашди. Шу билан бирга, инсон ва табиат яхлитлигини шакли ва характери ўзгарди.

Инсоннинг табиат кучларига қарши туриши, уларни ўз эҳтиёжларига қараб мослашиш қобилиятини В.Гегель ақлнинг “айёрлиги” деб атаган. “Фан мантиғи” номли асарида у “мақсад объект билан ундан кейинги ўзаро муносабатларда ёрдамчи бўлиб келади ва ўртага бошқа бир объектни қўяди, бу ҳолни ақлнинг айёрлиги деса бўлади”,¹ деб ёзади. Гегель ақлнинг инсон фаолиятидаги ролини ташкиллаштирувчи омил, унинг қудратини гўёки табиатдан, ижтимоий борлиқдан ташқаридаги мустақил мавжудлик, деб билган. У учун инсон ақли – бу предмет фаолиятнинг натижаси эмас, балки қандайдир “жаҳоний ақл”нинг намоён бўлиши. Шу билан бирга, унинг ўйлаб топилган ғайритабиий пайдо бўлиш жараёнини меҳнат фаолиятида, ўзаро ўзгаришда предметланиши ва бошқа кийёфагага кириши сифатида кўриб чиқиб, В.Гегель “Рух феноменологияси” номли асарида инсоннинг ўз-ўзидан вужудга келишининг объектив диалектикасини очиб берди. Аслида ҳам инсон-

¹ Гегель Г.В. Наука логики. Т.3, М., 1971, с. 200.

нинг ақлий фаолиятининг предметлашуви, табиатни қанчалик ўзгартириши жараёнида ривожланган.

Биологик истеъмолчи муносабатларидан фарқли ўлароқ, ишлаб чиқариш муносабатлари инсондаги фаолликнинг баланд поғонаси билан белгиланади ҳамда уни ижтимоий ва билиш жиҳатдан ривожланишига ёрдам беради. Шу билан бирга, инсон табиатдан бевосита олган далилларга қаноат қилмайди, балки уни ўзлаштириш учун воқеликнинг янги масалаларини доимий тарзда ечади, янгидан-янги вазиятларга дуч келади. Ишлаб чиқарувчилар олдида муқаррар равишда янги муаммолар пайдо бўлади. Предмет қандай ўзгариш керак? Бу ўзгаришларни қандай воситалар билан амалга ошириш мумкин? Воситаларни қандай қилиб олиш мумкин? Бу муаммоларни ечиш учун субъект, кўпинча, ҳар доим таниш бўлган ҳодисалар доирасидан ташқарига чиқиб, янги қарорлар қидиришга мажбур.

Табиатни техникавий ўзлаштириш ундан ўз эҳтиёжларини қондириш учун предметларни ўзлаштиришдан бошланган. Ёввойи мевалар, ейишга яроқли ўтлар теришда инсон, энг аввало, қўлга тушган бир марталик тайёр предметларни ишлатган ва фойдаланилгач, ташлаб юборган. Бироқ, ҳатто предметларни фақат топиш, очиш керак бўлган пайтларда ҳам индивиддан шиддат, меҳнат (овчилик, балиқчилик ва чорвачиликда) ва ишлаб чиқариш қобилиятлари пайдо бўлишини талаб қилган. Териш ва ов палласида инсон қопқонлар қўйиш, ҳар хил тузоқлардан фойдаланишни ўрганган. Олдиндан тайёрланган қуролларни ишлатганида овнинг самарадорлиги ошди. Жумладан, юқори палеолитда отадиган қуролларни (камалак, найза) кашф этилиши овчиликда инқилобга сабаб бўлди. Яшаш учун курашда инсон у ёки бу қуролларни муваффақиятли тайёрлаш усулларини, олов топиш услубларини, ов усулларини бирлаштирган.

Атрофдаги предметларнинг хусусиятлари ва уларнинг ўзаро алоқадорлиги тўғрисидаги билимлар улар билан бевосита таъсирида ва уларни ўз эҳтиёжларига қараб ишлатилишида пайдо бўлган. Ишлаб чиқариш маҳорати, тажрибаси авлоддан-авлодга ўтиб келган. Бу омиллар табиатни техникавий ўзлаштириш учун муҳим шарт-шароит яратиб берган.

Амалий ўзлаштириш асосида маънавий ўзлаштириш ривожланган. Амалиёт инсон онгида категорияларнинг мантиқий алоқасини шакллантирган, унинг ёрдамида инсон табиий воқеликнинг алоқаларини маънавий ўзлаштирган. Юқори палеолитга тегишли қазилмаларда тошдан ясалган қуроллар юксак даражаси сақланиб қолган. Планетамизнинг ҳар хил минтақаларида ишлатилган қуроллар ва технологик ашёларнинг таҳлили уларнинг ниҳоятда ўхшашлиги одамни ҳайратга солади. Масалан, машҳур инглиз археологи Г.Чайлднинг фикри бўйича, “жуда катта майдонлар – Ғарбий Европа, Африка ҳудуди, Олдосиё ва Ҳиндистон ярим оролларида ишлатилган қўлбола болталар бу ҳудудларда 100 – 200 минг йиллар оралиғида 4–5 хил болтадан доимий тарзда ўзгаришларсиз фойдаланиб келинган”.¹ Планетамизда техника тараққиётининг бундай нотекис ривожланиш сабабларини тушунтиришда С.Лем айнан шу фактга таянади. Бу техноэволюция дарахтининг қудратли илдизлари, эҳтимол, охирги музлик даврига бориб тақаладиган, боши келаётган мингйилликларда йўқолиб кетган, цивилизациянинг бошланғич поғоналарида пайдо бўлган, ҳам палеолитда, ҳам неолитда, бутун дунёда бир хил тарзда учрайдиган дарахт ўз гуллаш даврини нима сабабдан айнан Европада бошлаган?” деб ёзади.²

Бизнинг назаримизда, бу тарихий фактларни бир неча тахминлардан келиб чиққан ҳолда тушунтириш мумкин. Палеолит даврида, ижтимоий-иқтисодий тузумнинг бошланғич давларида ижтимоий онгнинг дастлабки шакллари пайдо бўла бошлаган. Уларнинг инсон утилитар фаолиятига таъсири кучсиз бўлган. Кейинчалик, бу бир хиллик аста-секинлик билан бузила бошлаган. Инсон табиатни амалий ўзлаштиргани сари, дунёга нисба-

¹ Чайлд Г. Прогресс и археология. М., 1949, с. 56.

² Лем С. Сумма технологии. М., 1968, с. 58.

тан бир томонлама утилитар муносабатни ҳам ўзгартириб борган. Шу билан бирга, утилитар-прагматик ва маънавий-амалий муносабатлар ҳам шаклланиб борган.

Шу сабабли инсон фаолиятининг муқаррар қадрий асослари пайдо бўлган. Гарчи техник тараққиётнинг ички мантиғи ва қонунлари бир хил бўлса ҳам, умуман олганда, барча минтақалар учун бир хил бўлса-да, бу қонунларни амалга ошириш йўллари ўзгара бошлаган. Вазиятнинг бундай тарзда ўзгаришида кадрятларнинг аниқлаб олишдаги тафовутлар ижтимоий тузилмаларнинг бошқаларга нисбатан ўзига хослигида пайдо бўлган ўзгаришлар катта роль ўйнаган.

Неолит даврида планетамизнинг турли хил минтақаларида яшовчи одамларда ўзига хос дунёқараш шаклланган, дунёни ҳар хил мифологик схемалар доирасида тушуниш пайдо бўлган, улар содда тарзда бўлса ҳам, табиий ҳодисаларни, инсоннинг бу дунёдаги ўрнини ва бошқа кўплаб саволларни тушунтиришга ҳаракат қилган.

Кейинчалик, бундай мажбуриятлар технологик фаолиятнинг мақсад ва характериға кучли таъсир ўтказган. Хилма-хил технологик жараёнлар ўзига хос асослар топган ва улар, кўпинча, мистик шаклда бўлган. Техник фаолият бир хилдаги маросимға айланган, унда амалий предметлик фаолият мистик фаолият билан уйғунлашган. Масалан, қайик яшаш маросимидаги технологик жараёнлар диний урф-одатлар билан алмашилиб турган. Техник фаолиятнинг мақсадини аниқлашда ғайритабиий дунёқарашнинг таъсири муҳим аҳамиятға эға бўлган. Кўрсатиб ўтилган дунёқарашнинг боғлиқлик хусусиятларидан техник фаолиятда ўзига хос бўлиниш юзаға келган.

Жамиятнинг асосий кучлари хилма-хил муқаддас жойлар, ибодатхоналар қурилишиға сафарбар қилинган, аммо инсон ҳаёти учун жуда кам воситалар ажратилган. Умуман, сиғинишға мослашган қурилиш иншоотлари қурбонлик қилишнинг дастлабки кўриниши сифатида неолит даврида пайдо бўлган. Шу даврдан буён ушбу фаолиятнинг миқёси ошиб борган ва қўлчилик даврида энг юқори даражаға етиб, ишчи кучи ва иқтисодий ресурсларнинг катта қисмини эғаллаган. Шу боис, масалан, Мисрда, Ҳиндистонда, Мексикада ибодатхоналар қурилиши ҳудодларға тегишли бўлган, балки маҳсулоти ҳам ҳудодларники бўлган. Ушбу бинолар орасида Мисрдаги пирамидалар жуда улуғвор кўринишға эға бўлиб, ўзининг ҳашаматлиги ва мукамаллиги билан инсон ақлини шошириб қўяди. Бу ерда ғайритабиий дунёқарашнинг ҳукмронлиги яққол кўриниб туради. Шу боис академик М.А.Коростовцевнинг ушбу масала ҳақидаги фикриға қўшилмасдан илож йўқ. У ёзади: “Мисрликлар учун диний эҳтиёжлар биринчи ўринда турган, улар, ҳатто уй-жой ва озик овқатдан ҳам муҳимроқ бўлган”.¹

Қадимги жамоаларнинг ғайритабиий мақсадлари ресурсларни самарасиз кетказилиши, ҳатто тўлалигича тугашиға сабаб бўлишиға қарамай, сароб мақсадлар сари интилиш жараёнида техник воситаларнинг ривожи ҳам ўз ўрнини топган. Қўйилган мақсадлар сари олға интилишлар (кўпинча, ғайритабиий мақсадлар: фалсафий асос қидириш, узоқ умр кўриш, ёшартириш) ўз натижаларини берган, улар тасодифий кашфиётларға дуч келишган, демак, бу техник ва билиш фаолиятларининг ижобий томонға ривожланишиға сабаб бўлган. Мутахассислар ҳозиргача ўша даврда қурилган пирамидаларнинг тўртта бурчаклари дунёнинг тўрт қисмиға қаратилганлиги, буюк пирамидалар шимолдан бир градусға камроқ оғғанидан ҳайратға тушадилар. Алхимиклар таркибига олтингугурт ва симоб қўшилган бир қатор тиббий препаратлар яратишган, кимёвий экспериментлар техникаси ривожида муваффиқиятға эришган. Илмий дунёқараш шаклланишиға қадар техника ривожиға мифологик тафаккур катта таъсир кўрсатган. Бу муносабатлардаги Шарқ ва Ғарбда техника ривожининг ўзига хос томонларини қиёслаш ўринлидир. Қадимги цивилизация давлатлари – Бобил, Миср, Хитой, Ҳиндистон ва Марказий Осиёда ривожланган техника ва ҳар хил ишлаб чиқариш технологиялари мавжуд бўлган. Ушбу давлатларда кашф этилган

¹ Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта. М., 1976, с. 266.

компас, расадхона, қоғоз, порох ўзига хос гидротехник (чархпалак) ускуналар, кейинчалик, бутун инсоният бойлигига айланди. Шунга қарамай, бу давлатларда техник ривожланишнинг депсиши, табиатни эмпирик ўзлаштириш имкониятлари туггани сабабли, у ерларда тараққиёт Европа Ўйғониш давридаги ривожланиш даражасига эриша олмаган. Шарқ давлатларида пайдо бўлган техник билимлар қоида ва тасвирларнинг тизимлашмаган конгломерати бўлиб қолган.

Покистонлик физик, Нобель мукофоти совриндори П.Саламнинг таъкидлаши бўйича, Шарқдаги бир қатор жиддий сабаблар туфайли “фан ва техника ўртасидаги фундаментал ўзаро алоқалар” тушунилмаган.¹ Ғарбдаги техника ривожининг ўзига хослиги бу жараёнга илмий тафаккур ва назарий билишнинг ўсиб бораётган натижаларининг таъсири билан боғлаш мумкин. Илм-фан пайдо бўлишини, одатда, XVI–XVII асрлардаги экспериментал табиатшунослик билан боғлашади. Лекин илмий услуб энг қадимги даврларда афсоналардан таълимотларга ўтиш вақтида вужудга келган. Илмий фикрлаш техник ривожга бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатган.

Илмий тарихий текширишлар шуни кўрсатадики, бу фаннинг конкрет маълумотлари техникада бевосита ишлатилмаган даврларда ҳам алоҳида илмий ғоялар ва усуллар мавжуд бўлган. Бир қатор техник ускуналарни ишлаб чиқаришда илмий усуллар кенг қўлланилган. Бундай далилларни Леонардо да Винчи, Архимед, Фарғоний ва Беруний, кейинчалик, Улуғбек, Декарт ва бошқа буюк муҳандислар ва табиатшуносларнинг ижодлари тасдиқлайди. Уларда техникага янгича муносабат, шунингдек, муҳандислик ва илмий ёндашувларининг ўзаро боғлиқлини кузатиш мумкин.

Феруза Мамадалиева (ТошДАУ)

ИСЛОМИЙ ҚАДРИЯТЛАР ТУШУНЧАСИНИНГ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация. Ушбу мақолада исломий қадриятлар тушунчасининг ижтимоий-фалсафий таҳлили келтирилган бўлиб, инсонни иймон, эътиқодли, масъулиятли, илм-маърифатли қилиб тарбиялашда ушбу исломий қадриятларнинг ўрни беқиёс эканлиги, шу билан бирга, исломий қадриятлар инсоннинг руҳий поклиги ва шу руҳий поклик асосидаги фозиллик ва комилликни тараннум этилиши таҳлил этилган.

Аннотация. В данной статье анализируется социально-философский анализ значения исламских ценностей, значительное место исламских ценностей в воспитании человека ответственным, верующим, праведным, а также излагаются исламские ценности, олицетворяющие душевную чистоту человека и ведущие человека к совершенству.

Annotation. In the given article, there was offered social philosophical analysis of the concept of Islamic values and it was analyzed that the role of those Islamic values is great in training a person to be responsible, religious, faithful and also Islamic values represent soul purity and perfection of a person.

Калим сўзлар: Аллоҳ, қадрият, исломий қадриятлар, эзгулик, тинчлик, инсон, ахлоқ, ислом дини, ҳадис, Қуръон.

Ключевые слова: Аллах, ценность, исламские ценности, добро, мир, человек, нравственность, религия ислам, сунна, Коран.

Key words: Allah, value, Islamic values, goodness, peace, human, morality, Islam, hadeeth, Koran.

Бугунги кунга келиб жамият тараққиётига аксилогик ёндашув кадр ва қадриятни тўғри тушуниш ва англаш, ҳам илмий, ҳам диний дунёқарашнинг бош муаммосига айланди. Дунёда, жумладан, мамлакатимизда ҳам глобаллашувнинг ёшлар дунёқарашига таъсир

¹ Салом А. За тесное содружество наук. Курьер ЮНЕСКО, 1991.

жихатлари ва муаммоларнинг олдини олишда диний ва илмий қадриятларни узвий ва изчил, ҳамоҳанг ривожлантириш борасидаги ислоҳотлар амалга оширилмоқда.

Ҳар бир дин ўзига хос қадриятлар тизимига эга. Ислом динининг муқаддас китоби Қуръони карим ва ислом манбаларида ислом таълимотининг ўзига хос қадриятлар тизими баён этилган. Биз исломий қадриятлар тушунчасини фалсафий таҳлил қилишдан олдин “қадрият”нинг ўзи ва унинг жамият тараққиётига таъсири нимада эканлигига ҳам муносабат билдирмоқчимиз.

Қадриятларнинг мазмун-моҳияти, уларнинг намоён бўлиш шакллари узоқ тарихга эга. Кишилиқ жамиятида қадим замонларданоқ кишилар атрофини ўраб турган олам, ундаги нарса, воқеа ва ҳодисалар, одамлар ўртасидаги муносабатларга баҳо бериш баробарида, уларнинг қадри тўғрисида фикр юритганлар. Замонлар ўтиши, жамият ривожини давомида бу борадаги муаммолар кўпайиб борар экан, уларни ҳал қилишнинг аҳамияти ҳам ортиб бораверган, натижада одамларда нарса ва ҳодисаларнинг қадр-қиммати ҳақидаги фикрлар ва қарашлар ҳам шакллана борган.

Инсон руҳиятига хос бўлган туйғулардан бири – бу олам, табиат, жамият, ҳаёт, умр ва ўзга одамларни қадрлаш туйғусидир. Мазкур туйғу олам, табиат, жамият, ҳаёт, умр қадрини англаб олиш, идрок қилиш, уларнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини ҳис қилиш каби инсоний хусусиятлар, ахлоқий фазилатлар билан уйғунлашиб кетган. Инсон яшар экан, воқелиқ ва ҳодисаларга баҳо бериб қолмасдан, балки уларга кўпроқ қадр-қиммат ва қадрлаш нуқтаи назаридан ёндашади. Инсондаги қадрлаш туйғуси кишининг нарса-ҳодисаларга оддий баҳо бериши эмас, балки қадриятли ёндашув асосида шаклланадиган серқирра маънавий-ахлоқий фазилат, ижтимоий хусусиятдир.

Фалсафа энциклопедик луғатида қадрият тушунчасига қуйидагича таъриф берилган. “Қадрият – воқелиқнинг муайян ҳодисаларнинг умумбашарий, умуминсоний, ижтимоий-ахлоқий, маданий-маънавий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланадиган фалсафий-социологик ва аксиологик тушунча”.¹

Демак, қадрият – бу инсон ва инсоният ҳаёти учун энг муҳим бўлган воқелиқ ва ҳодисалар мажмуи. Қадриятлар, бизнинг фикримизча, барча умуминсоний ғоялардан иборатдир. Жумладан, эркинлик, эзгулик, тенглик, тинчлик, ҳақиқат, маърифат, маданият, гўзаллик – буларнинг барчаси қадриятлар. Айниқса, миллий урф-одат, анъана ва маросимларимиз ўзига хос қадрият ҳисобланади. Ҳар бир қадриятлар ижтимоий-тарихий тараққиёт маҳсули. Унинг ўз тарихи мавжуд. У ворислик қонунияти асосида ривожланади, тараққий этади. Қадриятлар ҳам ижтимоий, тарихий, фалсафий нуқтаи назардан таснифланади. Шу боис ҳам юқорида тилга олган энциклопедияда “қадрият буюм ёки нарсаларнинг иқтисодий қимматини эмас, инсон учун бирор аҳамиятга эга бўлган воқелиқнинг шакллари, ҳолатлари, нарсалар, воқеалар, ҳодисалар, жараёнлар, сифатлар, тартиблар ва бошқаларнинг қадрини ифодалаш учун ишлатилади. Бундан ташқари, одамлар ўзлари интилиб яшайдиган мақсад, орзу идеалларга ҳам қадрият тушунчасини қўллайдилар”, деб таъкидланади.²

Қадриятлар мавзуси бир қатор дунёқарашларнинг асоси, яъни ядросини ташкил қилиши билан ҳам муҳим аҳамият касб этган. Мавжуд тадқиқотларни ўрганиб таҳлил қилар эканмиз, муаллифлар томонидан қадрият тушунчасига бир қатор ўзига хос таърифлар берилганлигининг гувоҳи бўлдик. Жумладан, қадрият атамаси илмий билимлар соҳасига ўтган асрнинг иккинчи ярмида немис аксиологи Э.Гартман ва француз олими П.Лапи томонидан киритилган. Қадриятлар тарихи узоқ бўлса-да, бу тўғридаги фан – аксиология ўтган асрнинг ўрталарида шаклланган. Файласуф олим Қ.Назаровнинг фикрига кўра, “Аксиологияни қадриятлар тўғрисидаги фан ёки тўғридан-тўғри қадриятшунослиқ, деб аташ мум-

¹ Фалсафа энциклопедик луғати. Тошкент, 2010, 326-бет.

² Ўша манба.

кин. Ғарбда бу атама грекча “axio” (қадрият) ва “logos” (фан, таълимот) тушунчаларига асосланади”.¹

Қадриятшуносликнинг фалсафий-тарихий таҳлилига бағишланган Европа олимларининг мероси ва қадриятшуносликка қўшган ҳиссаси ҳақида фикр билдирилганда, Сократ, Платон, Аристотель, Гераклит, Демокрит, Ж.Ж.Руссо, А.Сен-Симон, Н.Гартман, Виндельбанд, Риккерт, Ж.Дьюи, П.Сорокин, Парсонс ва бошқа бир қатор тадқиқотчиларнинг ушбу мавзу доирасидаги тадқиқотлари тушунилади. Шунингдек, қадриятлар муаммосига объектив нуқтаи назардан ёндашган олимлар орасида қадриятлар мустақил яшашлари мумкин, улар ўзгармайди, балки бизнинг қадриятлар ҳақидаги фикримиз ўзгаради, деб талқин қилган эди «Ўзгармас ахлоқий қадриятлар»² номли назариянинг асосчиси немис социологи М.Шеллер.

М.Шеллер қадриятлар инсон ҳаёти ва фаолиятида муҳим аҳамият касб этиб, маънавий қадриятларни таҳлил қилишда уларни идеал объектлар, деб атайди. У қадриятларни кишиларга доим таъсир қилиб турувчи, энг асосийси, қадриятларни англаш инсондан чуқур билим ва муттасил илмий изланишларни талаб қилиши билан уларни доимий фаоллаштирувчи куч сифатида баҳолайди. Ўз даврида М.Шелларнинг ўзгармас ахлоқий қадриятлар назариясини ривожлантириш борасидаги қарашларини давом эттирган Н.Гартман ҳам ўзининг “Этика”, “Табиат фалсафаси” каби асарларида қадриятлар муаммосининг жуда кўп масалаларини таҳлил қилган. М.Шеллар ва Н.Гартманнинг умумий фикридаги бир хиллик шундаки, улар учун қадриятлар объектив ва ўзгармасдир. Яъни, аксиолог олимлар қадриятлар дунёсининг ўзига хос яшаш қонунлари, улар инсон иродасидан ташқарида амал қилиши орқали кишиларнинг амалий фаолиятини белгилайди, шу боис ҳам айнан одамлар ҳаёт тарзларини қадриятларнинг талабларига мослаштиришлари керак, деб таъкидлайди.³ М.Шеллар ва Н.Гартманнинг қадриятларга нисбатан объектив ёндашувидан фарқли ўлароқ, қадриятларнинг субъектив жиҳатларига кўпроқ эътибор берган олимлар Д.Перри, Г.Муррей, Э.Толмен, Э.Формм, Р.Уильямс қадриятларнинг вужудга келишини инсон, унинг сифатлари ва фаолияти билан боғлайди. Ҳозирда ҳам уларнинг ғоялари Ғарб мамлакатларида кенг тарқалган. Биз Шарқ мамлакатлари қадриятлари моҳиятида доимо ислом қадриятлари ётганининг гувоҳи бўламиз.

Умуман, юқорида келтирилган қадриятларга берилган таърифга биноан хулоса чиқарилган бўлсак, ислом дунёсида унга эътиқод қилувчи мусулмонлар доимо Қуръон, ҳадислардаги илоҳий ғояларга мақсад, идеал даражасида қараб, уларга интилиб яшаб келганлар, ўз навбатида, бу ғоялар инсонлар учун исломий қадрият сифатида қабул қилинган ва қадрланган.

Исломий қадриятлар тушунчасини батафсил таҳлил қилишдан аввал исломгача ўтган давр ҳақида фикр юритадиган бўлсак (милодий VII аср бошлари), бу давр араблар дунёсини таназул ботқоғига ботириб борар, сиёсий, иқтисодий ва маънавий инқироз ҳудуд аҳолисини ғоят мушкул аҳволга солиб қўйганди. Агар бу ҳолат давом қиладиган бўлса, арабий қавм ва халқларда парокандалик, сиёсий тарқоқлик яна-да аянчли ва хатарли оқибатларни келтириб чиқариши, муқаррар ҳалокат билан алмашиши тайин эди. Негаки, қабила, уруғлар ўртасидаги низолар қасоскорлик ва жоҳилларча тўқнашувларни келтириб чиқарар эди.

Кўп худоликка асосланган анъана ва турмуш тарзи бундай салбий ҳолатнинг кучайиши ва аланга олишининг манбаи эди. Тарқоқлик кучайган сари аҳолининг турмуши иқтисодий қашоқликка ва хонавайронлик ботқоғига ботиб борарди. Таҳлил қилиб шуни айтадиган бўлсак, жоҳилия деб аталмиш бу замонда инсоннинг кадр-қиммати поймол бўлиб, инсонпарварликка зид бўлган тубанликлар авж ола бошлайди. Маънавий тубанликлар кучайиб бораётган пайтда инсоннинг қадрсизланиши тобора ортиб борар, бу эса жиддий ижти-

¹ Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси. Т., 2004, 3-бет.

² Max Scheller. Formalism in Ethics and Non-formal Ethics of Values: A New Attempt/1993.

³ Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси. Т., 2004, 35-бет.

мой-ахлоқий муаммолар сирасига кирар эди. Ана шундай оғир ва мураккаб сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий-маънавий жабҳадаги барча муаммоларни боши берк кўчадан олиб чиқиб, исломий мафкура билан қувватлантирилган марказлашган давлат иймон-этикоди ислом ғояларига асосланган жамиятни барпо қилиш, жоҳилия эшигини мустаҳкам беркитишдек муаммони ҳал қилиш, ўрта асрлар илк босқичида исломий уйғонишга даъват қилган тарихий буюк шахс Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг (570–632) азиз номлари билан боғланади. Бу улуг зот Қурайиш қабиласининг Ҳошимийлар хонадонида дунёга келди. Аллоҳнинг ўзи илоҳий мўъжизаларини юбориб, Муҳаммад пайғамбарнинг иймон-этикоди бутунлиги, тозалигини таъминлади.

Хуллас, Ислом дини – Муҳаммад (с.а.в.)га ваҳий орқали нозил бўлган Аллоҳнинг охирги китоби Қуръони каримда ва пайғамбаримиздан етиб келган саҳиҳ ҳадисларда ўз ифодасини топган этикод тизими. Ислом динидаги ҳар бир амаллар, фарзлар ва исломнинг муқаддас китоби бўлмиш Қуръон каримда баён этилган, инсонларни ҳидоят сари элтувчи оятларда акс эттирилган ўғитларнинг барчаси исломий қадриятлар ҳисобланади. Жумладан, Қуръондан кейинги муқаддас манба ҳадислар ҳам исломий қадриятлар асосини ташкил этади. Мана шу қадриятлар замирида эса ислом маънавияти вужудга келди.

Ислом қадриятлари – охирги ва мукаммал илоҳий китоб бўлмиш Қуръони карим мазмунини ифодалаган умуминсоний, илоҳий ғоялардан иборат маънавий қадриятлар тизими бўлиб, ислом дини ва исломий қадриятлар моҳиятан бошқа-бошқа нарсалар эмас.

Исломий қадриятлар бу ислом динининг муқаддас китоби “Қуръон”нинг ҳар бир сура, ҳар бир ояти илоҳий ва умуминсоний ғоялардан иборатлигини назарда тутадиган бўлсак, Исломнинг вужудга келиш жараёни Шарқ олами учун буюк ўзгаришлар даври, Шарқ Уйғониш даврининг бошланишига сабаб бўлди. Натижада Ер шарининг катта қисмида исломий қадриятлар эътироф этилган ҳудудларда шу сабабли ҳалол билан ҳаромни, иймонсизлик билан иймон-этикодни, диёнат билан диёнатсизликнинг қатъий чегараларини аниқ белгилаш имкони туғилди. Бизнинг фикримизча, мана шу ҳалоллик, иймон-этикод ва диёнат каби қатъий ахлоқий чегаралар исломий қадриятларнинг ўзагини ташкил қилди.

Ислом сўзининг луғавий маъносини луғат илми олимлари, тафсирчилар ва бошқа олимлар чуқур ўрганиб чиққанлар ва бу сўз қуйидаги маъноларни англатишини уқдириб ўтганлар: 1. Иҳлос. 2. Турли офатлардан саломат бўлиш. 3. Сулҳ ва омонлик. 4. Итоат ва бўйсунуш.

Аллоҳга итоат қилган ва Аллоҳ юборган пайғамбарларга эргашган киши мусулмон дейилади.¹

Аллоҳ таоло моида сурасида марҳамат қилади: “Бугунги кунда сизга динингизни мукаммал қилиб бердим. Сизга неъматимни батамом қилдим. Ва сизга исломни дин деб рози бўлдим” (3-оят).

Дин этикод масалаларини ҳам, шу билан бирга, одоб-ахлоқ, муомала, маънавият, таълим тарбия, ижтимоий масалалар, ибодатлар, ҳалол-ҳаромни ва бошқа муаммоларни ҳам ўз ичига олади. Ҳар қайси инсон исломий қадриятларни ўзи учун дастур қилиб олса, уларга амал қилса, ҳар тарафлама мукамаллик ва маънавий баркамоллик даражасига эришади. Инсонни иймон, этикодли, масъулиятли, илм-маърифатли қилиб тарбиялашда ислом қадриятларининг ўрни беқиёсдир. Жумладан, Қуръони каримнинг ҳар бир сурасидаги оятларда “инсон” қадрлари улуғланади. Оламдаги барча нарсалар инсонларга хизмат қилиши учун яратилгани таъкидланади.

Исломий қадриятлар инсоннинг руҳий поклиги ва шу руҳий поклик асосидаги фозиллик ва комилликни тараннум этди. Бу қадриятлар инсонларни тубанлик, розолат ботқоқидан маънавий ахлоқий юксалиш сари бошлади, қалб кўзлари сўқирларга нурафшон-

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Иймон. Т., 2013, 6-бет.

лик ато этди. Инсоният учун юборилган сўнгги дин бўлмиш Ислом, унинг муқаддас китоби Қуръони карим бу фоний дунё билан абадият дунёсининг мувозанатини таъминлайдиган, инсониятни энг ишончли ҳидоят йўлидан бошлашга қодир маънавий-илоҳий манба. Қуръондаги умуминсоний ғоялар инсонларни нурли йўл бўлмиш комилликка етаклаш, элтишдан иборатдир.

Ислом дини ер юзидан нафақат арабларнинг дини, балки у кўпчилик халқларнинг, айниқса, Шарқ халқларининг муайян динига айланди. Қуръонда келтирилган илоҳий қонунлар, аста-секин исломий қадриятлар даражасига кўтарилди ва бу қадриятлар ислом таълимнинг асосини ташкил этди. Қуръонда, ҳадисларда ифодаланган умуминсоний, илоҳий ғоялар мусулмон оламида исломий қадриятлар сифатида эътироф этила бошлади.

Шундай қилиб, бу исломий қадриятлар кўпгина халқларнинг тарихи, маданияти ва маънавиятига ҳам ўз ижобий таъсирини кўрсатди. Жумладан, исломий қадриятлар Марказий Осиё халқларининг маънавий ҳаётида ҳам улкан туб бурилишлар ясади. Заминимиздан етишиб чиққан ҳар бир аллома мутафаккир, олим ижодига исломий қадриятларнинг нечоғлик таъсирини эътироф этишимиз мумкин. Исломий қадриятлар Форобий, Беруний, Ибн Сино, Бухорий, ат-Термизий, Нажмиддин Кубро, Яссавий, Нақшбандий, Имом Доримий каби исломшунос алломаларимизнинг дунёга юз тутишида муҳим аҳамият касб этган бўлса, ўз навбатида, бу буюк мутафаккирларимизнинг маънавий-илмий мероси ҳам ислом маънавиятини юксалтириш учун хизмат қилди.

Ислом динида энг олий қадрият – бу инсон ва шу сабаб, инсон қадри ҳар доим исломда энг олий мақомда туради. Ислом дини ҳар қачон одамларни ўзаро нифоқдан, бузғунчиликдан сақлаб туради. Исломий қадриятларнинг асосини эзгу муносабат, инсоф, меҳр-оқибат, инсонпарварлик, адолат, масъулият ташкил этади. Шу сабабли исломий қадриятларнинг асл моҳиятини ўсиб келаётган ёш авлод вакиллариغا, хусусан, ҳар бир шахсга астойдил тўғри тушунтириб етказиш ва ундаги эзгу ғояларни кенг тарғиб қилиш вазифаси энг долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Дарҳақиқат, Қуръони карим ва ундан кейинги иккинчи манба ҳисобланган ҳадисларда инсонларни ўзаро дўст ва биродарликка, эзгуликка, меҳр-оқибатга, ҳамжиҳатликка, бағрикенгликка чорловчи ва даъват этувчи умуминсоний ғоялар исломий қадриятлар сифатида эътироф этилади. Бундай эзгу ғоялар моҳиятан улуғвор аҳамият касб этиб, жамиятимиз учун ҳеч қачон ўз аҳамиятини йўқотмайдиган абадий, муқаддас қадрият бўлиб қолаверади.

Исломий қадриятларнинг моҳиятини ташкил этувчи қуйидаги ҳадисларга эътибор қаратсак. Чунончи, буюк муҳаддис бобокалонимиз Абу Исо ат-Термизийнинг ҳадисларида инсонларнинг ўзаро меҳр-шафқатли бўлиши таъкидланган: “Бир-бирингизнинг орангизни бузманг, бир-бирингизни орангиздан айб қидирманг, бир-бирингизни ёмон кўрманг, бир-бирингизга ҳасад қилманг”.¹ Имом Исмоил ал-Бухорийнинг “Ал-Адаб ал-муфрад” (“Адаб дурдоналари”) номли асарида ҳам кишиларнинг бир-бирига бўлган муносабатларини тўғри йўлга йўналтирувчи ҳадислар кўп учрайди. Масалан, 220-ҳадисда “Бу дунёда яхшилик қилган кишилар охиратда яхшиликка эришадилар ва шариатда ёмонлик деб саналган ишларни қилувчилар эса охиратда ёмонликларга дучор бўладилар”,² дейилади.

Ислом дини – бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам имон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У қуруқ ақидалар йиғиндиси эмас. Ана шу маърифатни кишиларимиз жон-жон деб қабул қиладилар ва яхши ўғитларга амал қиладилар. Меҳр-оқибатли, номусли, ориятли бўлишга, иззат-эҳтиром тушунчаларига риоя этишга ҳаракат қиладилар.³

¹ А.Мансуров, У.Жўраев, М.Лафасов. Ҳадис илми сабоқлари. Т., 1999, 22-бет

² Имом Исмоил ал-Бухорий. Ал-Адаб ал-муфрад (“Адаб дурдоналари”). Т., “Ўзбекистон”, 1990, 76-бет.

³ Ислом зиёси ўзбегим сиймосида. Т., 2001, 68-бет.

Демак, Имон, Ахлоқ, Диёнат, Маърифат, Масъулият каби исломий қадриятлар халқ маънавиятини, маърифатини юксалтиришга улкан ҳисса қўшиб келган ва келмоқда. Бу қадриятлар инсонларни меҳр-оқибат йўлида бирлашишга ва ҳамжиҳатликка чорлайди. Биз ўз миллатимизнинг ҳаётини исломий қадриятларимизсиз тасаввур эта олмаймиз.

Диний қадриятлар, исломий тушунчалар ҳаётимизга шу қадар сингиб кетганки, уларсиз ўзлигимизни йўқотамиз. Хоҳ ёш бўлсин, хоҳ кекса бўлсин, ҳар бир ўзбек нимага-ки муносабат билдирмасин, албатта, уни беихтиёр Яратувчининг номи билан боғлайди. Ҳар бир сўзимизни, ишимизни бисмилло айтиб бошлаймиз, яхши-ёмон кунларимизда ҳудога шукрона келтирамиз, тавба қиламиз. “Шукр” деган каломни ҳар куни айтмайдиган бирор инсон Ўзбекистонда бормикан ўзи!

Билсангиз керак, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳам “шукр” ва тавба деган сўзларни кўп ишлатар эканлар. Биз ёруғ кунларда яшаётганимиз учун, эл-юртимизнинг тинчлиги учун фарзандларимиз бағримизда эмин-эркин униб-ўсаётгани учун Аллоҳга доимо шукроналар айтамиз. Туғилганда кулоғимизга азон айтилади, оила қурганимизда шаръий никоҳ ўқитилади, дунёдан қўз юмганимизда жаноза ўқилади.

Дарҳақиқат, исломий қадриятлар бизнинг миллатимизнинг табиатига шу қадар сингиб кетганки, ўзини мусулмон санаган ҳар қайси шахс бу қадриятлардан айро ҳолда ҳаёт кечири олмайди. Ҳатто ҳар тонгда айтиладиган биринчи каломимиз ҳам ассаламу алайкумдан бошланади. Бу сўз сизга тинчлик ва саломатлик тилайман демакдир. Чунончи, Куръони каримда “Нур” сурасининг 61-оятида шундай дейилади: “Бас, қачон уйларга кирсангизлар, бир-бирингизга Аллоҳ ҳузуридан бўлган покиза саломни айтинглар”. Ислом дини бўйича, Аллоҳ таоло Одам алайҳиссаломни яратгандан кейин, “Эй Одам, бориб, анави фаришталарга салом бергин, улар қандай жавоб қайтарсалар, шу сўзлар сенинг ва зурриёдларингнинг салом-алиги бўлади”, деди. Одам алайҳиссалом фаришталарга: “Ассалому алайкум”, деб салом бердилар. Фаришталар: “Ва алайкум ассалом ва Раҳматуллоҳ” деб жавоб қайтардилар. Демак, саломлашиш усули мусулмонларга Одам алайҳиссаломдан мерос бўлиб қолган. Саломлашиш орқали инсонлар бир-бирларига тинчликни тилайдилар.

Аллоҳнинг тўқсонта исмларидан бири – бу тинчлик, яъни салом бўлганлигининг ўзиёқ, унинг инсонларни тинчликка даъват қилгани ва тинчликни хоҳловчи илоҳий зот бўлганидан дарак беради. Демак, Аллоҳ ўзи яратган қавмларнинг барчасини тинч-тотув, иттифоқ бўлиб яшашини астойдил истаган. Тинчлик тушунчаси исломий қадриятларнинг асосидир.

Шу нуқтаи назарга кўра таҳлил этсак, исломий қадриятлар умуминсоний қадрият ҳисобланмиш энг эзгу ғояларни ўзида мужассам этиши билан эътиборлидир.

Мархабо Собирова (Низомий номидаги ТДПУ)

ЎЗБЕК ХАЛҚИ ЭТНОМАДАНИЯТИДА АНЪАНАВИЙЛИК ВА ЗАМОНАВИЙЛИК УЙҒУНЛИГИ

Аннотация. *Этномаданият – халқ, миллатнинг узоқ ижтимоий-тарихий ривожланиш жараёнида яратган моддий ва маънавий бойликлари, турмуш тарзи, тили, урф-одатлари, ташқи дунёни ўзлаштириш ва ўзгартириш, ўзини, ўзлигини идрок этиш, англаш усуллари, ҳуллас, этнос, миллатнинг мавжудлигини, тарих саҳнидан тушиб кетмаганлигини ифода этувчи ижтимоий воқеликдир. Этномаданиятнинг замонавийлигини халқ донишмандлиги, халқ фалсафаси, халқ эътиқоди, халқ педагогикаси, халқ одатлари, халқ оғзаки ижоди, халқ ўйинлари, дам олиш маданияти, халқ назандалиги, тарих саҳнида яратилган халқнинг миллий либослари, халқ меъморчилиги, халқ тасвирий ва амалий санъати, халқ табобати, халқ турмуш маданияти каби этномаданият соҳаларининг янги даврга мослашуви, янги замон билан уйғунлашувида акс этади.*

Аннотация. Этнокультура – социальная данность, выражающая существование этноса, нации, имеющей свое место на исторической арене, выражающая духовные и материальные богатства, созданные народом в процессе его длительного социально-исторического развития, отображающая образ жизни, язык, обычаи и традиции, освоение и изменение внешнего мира, осознание своего “я”. Народная мудрость, народная философия, народная педагогика, вероисповедание, народные обычаи и традиции, устное народное творчество, народные игры, культура отдыха, народная кулинария, национальная одежда, народное зодчество, изобразительное и прикладное искусство, народная медицина и другие отрасли этнокультуры отражают современность нашей этнокультуры, её тесное слияние с новым временем.

Annotation. Ethno-culture is a social reality express the existence of an ethnos, a nation that has its place in the historical arena, expressing the spiritual and material wealth created by the people in the course of its long-term social and historical development, reflecting lifestyle, language, customs and the awareness of traditions. The wisdom of the folk, the philosophy of the folk, the pedagogy of the folk, religion, folk customs and traditions, oral folk art, folk games, leisure culture, national food, national clothing, folk architecture, visual and applied arts, folk medicine and other branches of ethnic culture and its close fusion with the new period.

Калим сўзлар: этнос, этногенез, этноэстетик, маданият, моддий- маънавий, мақол, матал, топишмоқ, қўшиқ, достон, эпос, латифа, лоф.

Ключевые слова: этнос, этногенез, этноэстетический, культура, материально-духовное, пословица, поговорка, загадка, песня, дастан, эпос, анекдоты, гипербола.

Key words: Ethnos, ethno genesis, ethno aesthetic, culture, material spirit, proverb, saying, riddle, song, oral epic, epic, anecdotes, hyperbole.

Муайян халқ этномаданиятида унинг турмуш тарзи, урф-одатлари, анъана ва қадриятлари, тарихий тараққиёт жараёнида тўплаган тажрибалари мужассамлашган. Кўп йиллардан бери этномаданият соҳасида илмий изланишлар олиб бораётган файдасуф олима О.Нишонованинг қайд этишича, “этномаданият шунчаки моддий ва маънавий бойликлар йиғиндиси эмас, балки аниқ этноэстетик қадриятлар мажмуи ҳамдир. Ушбу этноэстетик қадриятларни эътибордан четда қолдириш этномаданиятнинг нафақат эстетик, шунингдек, ижтимоий-тарбиявий, психологик ва маънавий таъсирини ҳам сусайтиради”¹.

Биз бу назарий хулосани инкор этмаган ҳолда, этномаданият муайян халқнинг фақат ўзигагина хос бўлган хусусиятлари, унинг келиб чиқиши, турмуши, урф-одат, анъана ва қадриятлари, маданиятини ифодаловчи алоҳида бир феномен эканлигини ҳам қайд этмоқчимиз. Этномаданият муайян белгиларига эга бўлган, яъни муайян этноснинг тили, ҳудуди, этник психологияси, меъёрлари, урф-одат, анъана ва қадриятлари, маданият кабиларни ўзида мужассамлантирган категория ҳамда кўпгина мутахассислар таъкидлашаётганидек, миллий маданиятнинг бошланғич асосидир.

Этномаданиятда анъанавийлик ва замонавийлик уйғунлигини кузатиш мумкин. Унинг анъанавийлиги шундаки, у фақат бир давр, фақат бир гуруҳ учун аҳамиятли бўлиб қолмасдан, унда яшовчанлик, бутун бир халққа мансублик бор. Этномаданиятнинг яратувчиси, аввало, халқ. Масалан, этномаданиятнинг муҳим бир қисми бўлган халқ оғзаки ижоди намуналари (афсоналар, асотирлар, ривоятлар, этаклар, топишмоқлар, халқ мақоллари, халқ маталлари, халқ достонлари, халқ қўшиқлари, халқ ҳунармандчилиги ва ҳ.к.)нинг муаллифи – халқнинг ўзи. Ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналари – ўлан, лапар, айтишувлар халқимизнинг неча минг йиллик бой ҳаётий тажрибаси, ибрат сабоқлари, самимий кўнгил кечинмалари маҳсули, десак адашмаймиз.

¹ Нишорова О.Д. Ўзбек этномаданиятининг эстетик моҳияти ва функциялари. Фалс. фан. докт. ...дис. автореф., Т., 2016, 14-бет.

Бу ибрат дурдоналарида донишманд халқимизнинг бекиёс тафаккури, бебаҳо қалби, ёруғ келажакка, эртанги кунга ишончи, ёрқин орзу-истаклари мужассам.

Биргина энг қадрли, энг суюмли ўлан – она алласини олайлик. Ривоят қилишларича, истилочи шоҳ қўшни мамлакатга ҳужум қилиб, кенту қишлоқларни вайрон, фуқароларни қатл эта бошлайди. Навбатдаги урушдан сўнг, забт этилган шаҳар кўчаларидан қўшини билан ғолибона ўтиб бораётган шоҳ шаҳар четидаги бир кулба ёнида тўхтабди. Уйдан она алласи эшитилаётган эди. Секин кулба деразасидан мўралаган шоҳ жангда яраланган жангчи ўғлини кучиб, алла айтаётган онани кўрибди. Шоҳ ва сипоҳлар бир дам илоҳий кўшиқ сеҳрига асир бўлишибди... “Мен бешигим тепасида айтилган онам алласини унутолмайман”, дебди шоҳ ва қўшинини олиб юртдан чиқиб кетибди. Уруш тўхтабди. Мамлакатда тинчлик қарор топибди.

Бу қадимий афсонада қанчалик ҳақиқат, илмий асос бор, билмадик. Бироқ умрбоқий ва ҳаётбахш ўлан – она алласининг илоҳий сеҳри, бекиёс кучи асрлар синовиди синалган. Ахир, йиғлаётган гўдакнинг она алласини эшитиб, ором олиб, уйкуга кетиши, бу хушдил навони тинглаганда вужудга куч, дилга меҳр қуйилиши, айна ҳақиқат.

Мутахассисларнинг фикрича, она алласи чақалоқнинг ором олиши учунгина эмас, унинг қалбига миллий руҳни сингдиришга ҳам хизмат қилади. Она тилидан янграган алла гўдакнинг дилига энг эзгу ҳислатларни сингдиради ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлади. Аслида, бола тарбияси масаласи этномаданиятнинг ажралмас бир қисмидир.

XX асрнинг буюк маърифатпарварларидан бири Абдурауф Фитрат ўзининг бола тарбиясида алоҳида аҳамият касб этувчи “Оила” асарида шундай ёзади: “Оиладаги энг оғир вазифа бола туғилгандан кейинги фарзанд тарбиясидир... Бани одамнинг сиёсий, диний, ижтимоий инқилобларининг асоси ана шу икки сўз – “бола тарбияси”дан иборат бирикмага боғлиқ. Бу халқнинг ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши, заиф бўлиб хорликка тушиши, фақирлик жомасини кийиб, бахтсизлик юкини тортиб, эътибордан қолиши, ўзгаларга тобе, қул ва асир бўлиши, болаликдан ўз ота-оналаридан олган тарбияларига боғлиқ”.¹ Маърифатпарвар адиб тарбиянинг ижобий самара бериши учун “тезроқ авлод тарбияси усуллари билиб олиб, болаларимизни шу усул ва қоидалар асосида тарбиялашимиз лозим”,² деганида, ўзбек халқ этнопедагогикасидан муҳим ўрин эгаллаган тарбия усуллари назарда тутлади. Унинг таъкидлашича, тарбия уч қисмдан иборат бўлиб, булар: бадан тарбияси, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбиядир. Тарбиянинг ҳар бир қисми туғилишдан етти ёшгача, аввал, ота-она зиммасига тушади. Саккиз ёшдан йигирма ёшгача мактаб ва мадраса зиммасига, кейин умрининг охиригача одамнинг ўз бошига тушади.³

Бугунги кунда маълум бўляптики, шахсни тарбиялашда унинг руҳий ҳолатига таъсир қилмасдан самарага эришиб бўлмайди. Халқ оғзаки ижодида ёш авлод тарбияси айнан ана шу усулдан фойдаланган ҳолда амалга оширилади. Жумладан, “Алпомиш” достонида Алпомишнинг соддалиги ва ишонувчанлигидан фойдаланган душман уни ва шерикларини тузоққа туширади. Қаҳрамоннинг бир кун май ичиб хушёрлигининг йўқотиши 7 йил зиндонда ётишига сабаб бўлади. Ёки дostonда ака-ука Бойбўри ва Бойсарининг мурасасизлиги туфайли ўн минглаб кўнғиротликларнинг бошига мислсиз кўргиликлар тушади.

Бундан маълум бўладики, доно халқимиз психология фанининг замонавий ютуқларидан беҳабар ҳолда ёшларни тарбиялашда энг маъқул йўлни танлаган экан. Педагогикада ёш авлодни ватанпарварлик, халқпарварлик, меҳнатсеварлик, ростгўйлик руҳида тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор берилади. Бундан ташқари, халқ ўз фарзандларининг зийрак, иродали, инсонпарвар бўлиб етишишини орзу қилган. Халқ оғзаки бадиий ижодидаги асарларда танқид остига олинган қаҳрамон ўз феълидаги камчиликларни тузатади ва

¹ Абдурауф Фитрат. Оила ёки оилани бошқариш тартиблари. Т., “Маънавият”, 2000, 55-бет.

² Шу манба. 60-бет.

³ Шу манба. 62 – 92-бетлар.

мурод-мақсадига этади. Бу мисоллар ҳам халқимиз оғзаки ижодининг муҳим тарбиявий аҳамиятга эга эканини тасдиқлайди.

Халқ оғзаки ижоди билан яқиндан танишиш бу асарларда инсон тарбиясига оид ҳеч қандай бўш ўрин қолмаганлигини кўрсатади. Хусусан, баъзи эртакларда асар қаҳрамонининг зийраклигини текширувчи топишмоқлар мавжуд. Бир қатор эпик асарларда эса ҳаётда ёмонлик қилган шахснинг жазосиз қолмаслиги таъкидланади. Бевосита ёш болаларнинг тарбиясига оид масалалар ҳам халқ оғзаки ижоди намуналаридан сезиларли ўрин олган. Бу ўринда топишмоқларда мажозий фикр юритилишини, тез айтишларда нутқ органилари шаклланишига эътибор берилганини, болалар қўшиқларида эстетик тарбия билан жисмоний тарбиянинг уйғун эканлигини назарда тутамиз.

Оғзаки ижод турларида ҳар бир халқнинг, ижтимоий гуруҳнинг дунёга, тузумга, ўзгаришларга ўзига хос муносабатлари акс этади. Аллалар, мақоллар, қўшиқлар, эртак ва афсоналар, ўзлари қаҳрамони бўлган достонларда халқимиз этномаданиятининг муҳим жиҳатлари бадий-фалсафий тасвирларда ўз аксини топган.

Халқ оғзаки ижодида катта ўрин тутувчи достон ва эртаклар орқали ёш авлодга қадим замонларда куёш, ер, сув, от, туя, йўлбарс, балиқ, қалдирғоч, беҳи, чинор каби тушунчаларнинг муқаддаслиги уқдирилган. Шунингдек, бундай асарларда тўй, аза каби маросимлар қандай ўтказилиши ҳақида аниқ маълумотлар берилган. Натижада достон ва эртакларни тингловчилар бир томондан, ҳаёт, иккинчи томондан, бадий ижод намуналари орқали миллий кадриятларимиз руҳида тарбияланганлар. Бу эса бугунги кунда давлатимиз томонидан алоҳида эътибор берилаётган умуминсонийликни ва миллийликни, мустақиллик мафкураси асосларини ўзлаштириш омили ҳисобланган.

Шу боис ҳам “Достончилик ва бахшичилик – миллий ғуруримиз. Унинг замиридаги эзгу кадриятларни халқимизга етказиш лозим. Бахшичилик мактаби халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдоналарини асрашга, уни ривожлантиришга, бахшиларнинг обрўсини кўтаришга хизмат қилиши керак. Жорий йил Наврўз байрами арафасида юртимиз бахшиларининг республика семинарини ўтказишни йўлга қўйсак, уларни қўллаб-қувватлаган бўламиз, – деди давлатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев 2018 йилнинг январь ойида Сурхондарё вилоятига ташрифи чоғида.¹

Ҳар бир фан, соҳанинг муҳим назарий масалалари бўлади. Бадий адабиётни ўргатувчи фан адабиётшунослик деб аталади. Халқ оғзаки поэтик ижодини ўрганиш соҳасини фольклоршунослик деймиз.

Фольклоршуносликда халқ оғзаки адабиётидаги мақол, қўшиқ, эртак, достон каби жанрларнинг ўзига хослик томонлари тадқиқ этилади. Аммо қайси шаклда яратилган адабиёт эканидан қатъий назар, ҳар бир йўналишдаги ютуқлар ва кашфиётлар адабиётшунослик ва маънавиятшунослик, этномаданият фанлари тараққиётига қўшилган ҳисса сифатида баҳоланаверади. Аввало, бадий асарлар яратилиш жинси ёки турига кўра, уч хил бўлишини эсга олайлик. Бадий адабиёт – сўз санъати экани ҳақида маълумот берганимизда жинс ва турларни айтиб ўтган эдик. Энди ана шу тушунчаларни мустаҳкамлаймиз. Умуман олганда, жаҳон адабиётида учта жинснинг мавжудлиги (эпос, лирика, драма) қайд этилган, тан олинган. Жанр деганда, ана шу учта жинсдаги асарлар таркибини ташкил қилувчи кичик турлар тушунилади. Масалан, ёзма адабиётда эпик асарлар турини роман, қисса, ҳикоя жанрлари, оғзаки адабиётда эртак, достон, латифалар ташкил этади. Яъни жинс номи сақланиши, таркиби эса асар яратилиш усулига кўра (оғзаки ёки ёзма) бошқа-бошқа жанрлардан иборат бўлиши мумкин.

Эпос – юнонча “эпос” – ривоят, ҳикоя, қўшиқ сўзидан иборат бўлиб, бадий адабиётда воқеа, ходисани баён қилиш, ҳаётий лавҳанинг тафсилотларини ифодалаш маъносини англатади. Таърифдаги “қўшиқ” сўзига ажабланиш керак эмас, чунки қадимги юнонлар

¹ <http://uza.uz/oz/politics/>

назарда тутган кўшиқлар сўзнинг ҳозирги пайтда тушунилишидан фарқли равишда воқеа-ходисани баён қилиш хусусиятига эга эди. Бадий адабиётдаги эпик жинсда бирон воқеа бадий сўз воситасида ҳикоя қилинади. Халқ оғзаки ижодида бундай жинсга мансуб жанрлар афсона, нақл, ривоят, эртак, достон, айрим термалар, латифа, лофлардан иборатдир.

Ана шу жанрларнинг орасида халқ мақоллари, топишмоқлар, халқ кўшиқлари ва достонларининг алоҳида ўрни бор. Мақол деб халқнинг ижтимоий-тарихий, ҳаётий-маиший тажрибаси умумлашган бадий, образли мулоҳазалардан иборат ҳикматли сўзларга айтилади. Мақол ўзбек тилида мақол, тожикларда зарбулмасал, русларда пословица, арабларда (жонли сўзлашувда) нақл, туркларда ата сўзи атамаси билан юритилади. Мақол атамаси арабча қавлун – гапирмоқ, айтмоқ сўзидан олинган.¹

Мақолларда сўз қиммати алоҳида ёрқин ифодаланади. Чунки мақоллардаги сўзларни бошқаси билан алмаштириш, бирон сўз кўшиш мумкин эмас. Улар миллий тил таркибида қолиплашган ҳолда намоён бўлади. Бу жанр дунёдаги ҳамма халқлар оғзаки ижодида бор бўлиб, ҳажм, шакл, яратилиши мақсадига кўра муштарак ҳисобланади. Ҳатто номланишида ҳам яқинлик аниқ сезилади. Жумладан, арабларда “қавлун” – гап, сўз маъносини ифодаласа, тожикларнинг “зарбулмасал” атамаларида мисол келтириш, руслар “пословица”-сида сўзлар билан фикрни ифодалаш, турклардаги “ота сўзи”да эса аجدодлар фикрини эслаш маъноси етакчи. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит-турк” асарида ҳам “сав” атамаси оталар сўзини эслаш тарзида келтирилган.²

Мақолларнинг узоқ тарихий тараққиёт илдизлари мавжудлиги, қайси даврда яратилган бўлса, ўша давр муаммоларини қамраб олганлиги, ҳозирги кунгача янгидан янги намуналарининг пайдо бўлиши унинг халқ орасида қадрланишининг белгисидир. Мақоллар халқнинг турмуш тарзини, ижтимоий-сиёсий, моддий-иқтисодий, маънавий-маърифий, касбий-маданий тажрибаларини, ҳаётдаги кузатишлари меваси ҳамда этномаданиятнинг анъанавийлиги ва замонавийлигини асословчи омиллардан биридир.

Этномаданият халқнинг, миллатнинг узоқ ижтимоий-тарихий ривожланиш жараёнида яратган моддий ва маънавий бойликлари, турмуш тарзи, тили, урф-одатлари, ташқи дунёни ўзлаштириш ва ўзгартириш, ўзини, ўзлигини идрок этиш, англаш усуллари, хуллас, этноснинг, миллатнинг мавжудлигини, тарих саҳнидан тушиб кетмаганлигини ифода этувчи ижтимоий воқеликдир.

¹ Имомов К. Мақоллар. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т., “Ўқитувчи”, 1980, 45–65-бетлар.

² Мақсудова М. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит-турк” асарида мақоллар. “Шарқ машғали”, 1 (45), 2014, 39 – 42-бетлар.

Yodgora Ilxomova, Sarvinoz Obloqulova (Toshkent Moliya instituti)
IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY
TADBIRKORLIKNING O'RNI VA RIVOJLANISH YO'NALISHLARI

Annotatsiya. Maqolada iqtisodiyotni rivojlantirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning o'rni, xususiy tadbirkorlik uchun yaratilgan imkoniyatlar, uning respublikamiz tarmoq sohalarida o'sish dinamikasi va rivojlanish darajasi ko'rsatib o'tilgan va tahlil qilingan. Soha rivojlanishidagi qator muammolar ko'rib chiqilib, ularni hal qilish uchun qator taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Аннотация. В статье описывается роль малого бизнеса и частного предпринимательства в развитии экономики, возможности, созданные для частного предпринимательства, динамика его развития и развития страны. В развитии сектора был решен ряд проблем и разработан ряд рекомендаций и решений.

Annotation. The article describes the role of small business and private entrepreneurship in the development of the economy, opportunities created for private entrepreneurship, the dynamics of development and development of the country. A number of problems were solved in the development of the sector and a number of recommendations and solutions were made.

Kalit so'zlar: kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, real sektor, modernizatsiya, kreditlar, aholi bandligi, moliyalashtirish, tijorat banklari.

Ключевые слова: малый бизнес и частное предпринимательство, реальный сектор, модернизация, кредиты, занятость, финансирование, коммерческие банки.

Key words: small business and private entrepreneurship, the real sector, modernization, loans, employment, financing, commercial banks.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish har qanday mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlovchi asosiy bo'g'in va amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning ustuvor yo'nalishi hisoblanadi.

Jahon amaliyoti ham rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etishda, yangi ish o'rinlarini barpo qilishda, bozor o'zgarishlariga nisbatan tez moslashishda va mulkdorlar sinfini shakllantirishda alohida ahamiyatga va yuqori samaradorlikka ega ekanliklarini tasdiqladi. Shunga muvofiq, O'zbekistonning xorijiy mamlakatlar korxonalari bilan raqobatdoshlik darajasi ortishiga imkon beradigan eng muhim omillardan biri real sektor tarmoqlarida kichik korxonalarining butun bir tarmog'ini vujudga keltirishga imkon beradigan qulay shart-sharoitlarni yaratishdan iborat bo'lib, bunday korxonalar yig'indisi raqobatli bozor muhitini yaratishga imkon beradi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning tub negizini tadbirkorlik, omilkorlik va ishbilarmonlik xislatlarisiz tasavvur etish qiyin. Erkin bozor munosabatlarining keng ravnaq topishi kishilar hayotida, ularning turmush tarzida, ma'naviy va hayotiy ko'nikmalarida namoyon bo'lmoqda. Hozirgi vaqtda respublikamiz fuqarolari rivojlangan Yevropa davlatlari, AQSH, Yaponiya kabi davlatlarning boy amaliy tajribasi xususida yetarli axborotga ega bo'lib bormoqdalar. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasining mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashning ishonchli tayanchi bo'lgan mulkdorlar sinfini, ya'ni o'rta sinfni shakllantirishdagi ulkan ahamiyatini hech narsa bilan qiyoslab bo'lmaydi. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik quyidagi vazifalarni amalga oshira olishi bilan ahamiyatlidir:

- bozor iqtisodiyotiga kerakli bo'lgan moyillikni beradi;
- aholining moliyaviy va ishlab chiqarish resurslarini yo'naltiradi (mehnat va xomashyo resurslari);
- raqobat muhitini yaratishda hissa qo'shadi;

• ilmiy-texnik taraqqiyotning eng zarur yoʻnalishlari boʻyicha taraqqiyotni amalga oshiradi;

- bandlik muammosini hal qiladi;
- ijtimoiy zoʻriqishni yumshatadi va bozor munosabatlarini demokratlashtiradi;
- koʻpgina insonlarda oʻz ijodiy imkoniyatlarini ochishda ragʻbat yaratadi;
- aholining ijtimoiy himoyalangan guruhlarini mehnatidan foydalaniladi;
- yosh kadrlarning malakasini oshiradi va ishlab chiqarishdagi tajribasini orttiradi.

Respublikamizda ham kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni barqaror rivojlantirish va uni qoʻllab-quvvatlash mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ustuvor yoʻnalishlaridan biri qilib belgilangan. "Shuning uchun bundan keyin tadbirkorlikni rivojlantirishga toʻsqinlik qilish – davlat siyosatiga, Prezident siyosatiga toʻsqinlik qilish deb baholanadi".¹ Darhaqiqat, Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni har tomonlama qoʻllab-quvvatlash va ragʻbatlantirish, ularning faoliyati uchun qulay muhit yaratish borasida amalga oshirilayotgan tadbirlar natijasida 2017-yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 53,3 foizni yoki 119301 mlrd soʻmni tashkil etdi (Yaponiyada – 55%, Germaniyada – 54%, AQSHda – 52%, Qozogʻistonda – 25,6%, Rossiyada – 20%). Mamlakatda band aholining 78,3 foizi kichik biznesda faoliyat yuritmoqda, vaholanki, 2000-yilda ushbu koʻrsatkich 49,7 foizni tashkil qilgan.

2017-yilning yanvar – dekabrda 38,2 mingdan ortiq kichik biznes subyektlari tashkil etildi. Bu oʻtgan yilning shu davriga nisbatan 122% ga koʻpdir. Eng koʻp kichik biznes subyektlari sanoat tarmogʻida (jami tashkil etilgan subyektlarning 27%), savdo sohasida (21%), qishloq, oʻrmon va baliqchilik xoʻjaligida (13%) va qurilishda (10%) tashkil etgan. 2018-yil 1-yanvar holatiga respublikamizda faoliyat koʻrsatayotgan kichik biznes subyektlari soni (dehqon va fermer xoʻjaliklaridan tashqari) 229666 tadan iborat boʻldi.

Hozirgi vaqtda mamlakatimiz milliy iqtisodiyotini modernizatsiya qilishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik muhim rol oʻynashiga quyidagi maʼlumotlar dalolat beradi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining iqtisodiyot tarmoqlaridagi ulushi eksportda – 27,0% ni (2016-yilning yanvar – dekabrda 26,0%), sanoatda – 39,6% ni (45,3%), xizmatlarda – 58,4% ni (61,4%), qurilishda – 65,1% ni (66,9 %) va bandlikda – 78,3% ni (78,2%) tashkil etdi.

Shundan kelib chiqib, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish respublikamizda keng koʻlamli islohotlar va modernizatsiya yoʻlini izchil davom ettirishda asosiy yoʻnalishlaridan biri boʻlib qolmoqda. Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning 2017–2021-yillarga moʻljallangan Harakatlar strategiyasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik xususida quyidagilar taʼkidlangan: "...kichik biznes va xususiy tadbirkorlik milliy iqtisodiyotni yaratish, jamiyatning ijtimoiy barqarorligining asosi hisoblanuvchi oʻrta mulkdorlar sinfini shakllantirish, raqobat muhitini vujudga keltirish va barqaror iqtisodiy oʻsishga erishishda muhim omil boʻlib hisoblanadi". Shu maqsadda 2017–2021-yillarga moʻljallangan Harakatlar strategiyasining 3-yoʻnalishida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish boʻyicha qator yoʻnalishlar tanlab olindi.

Respublikamizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun quyidagi sharoitlar yaratilgan:

1. Kichik biznes subyektlarining roʻyxatdan oʻtish vaqti 30 daqiqani tashkil etadi. Yakka tartibdagi tadbirkor sifatida roʻyxatdan oʻtish uchun faqat bir dona, yuridik shaxs sifatida kichik korxonani roʻyxatga olishda esa ikki dona hujjat talab etiladi.

2. Deyarli barcha tarmoqdagi kichik korxonalar kichik biznesni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishning muhim omili hisoblanadigan yagona soliq toʻlovi stavkasi, realizatsiya qilingan tovarlar va xizmatlar hajmining 5% ni tashkil etadi. Shu bilan bir qatorda, kichik biznes subyektlari uchun yagona ijtimoiy toʻlovning amaldagi stavkasi 15% ni tashkil qiladi.

¹Sh.M.Mirziyoyev. Erkin va farovon demokratik Oʻzbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T., "Oʻzbekiston", 2016, 15-bet.

3. Yangi tashkil etilgan chet el investitsiyasi ishtirokidagi ishlab chiqarish korxonalarga besh yil davomida ular ro'yxatdan o'tgan kunidagi soliq va majburiy to'lovlar stavkasini qo'llash huquqi beriladi. 2018-yildan boshlab 1 gektardan ko'proq yer maydoniga ega bo'lgan kichik korxonalar yagona yer solig'i to'lashi belgilab qo'yildi.

4. Kichik biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlash quyidagi yo'llar orqali amalga oshirilmoqda: banklar tomonidan imtiyozli stavkalar bo'yicha kreditlar berish; tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasining tadbirkorlik faoliyatiga berilgan kredit mablag'larining 50% miqdoridagi kafillik va tijorat banklari kreditlari bo'yicha hisoblangan foiz xarajatlarini qoplash.

5. Tadbirkorlik subyektlarining huquqlarini va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga mas'ul institut tomonidan biznes manfaatlarini himoyalangan. O'zbekistonda kichik biznes subyektlari faoliyatini rejadan tashqari tekshirish bekor qilindi, shuningdek, birinchi marta sodir etilgan moliyaviy-xo'jalik huquqbuzarlik uchun tadbirkorlik subyektlari ma'muriy jarimalarning barcha turlaridan ozod etilgan.

Kichik biznesning mamlakat iqtisodiyotiga qo'shadigan hissasini oshirilishini, kichik sanoat zonalarining yaratilishi, investitsion muhit va raqobat muhitini yaxshilanishi, kichik biznes bilan davlat-xususiy sherikchiligi doirasida davlat xaridlari hajmining kengaytirilishi, yirik va kichik korxonalar o'rtasida o'zaro manfaatli hamkorlikning mustahkamlanishi, innovatsiya jaryonlariga tadbirkorlik subyektlarini jalb qilish orqali ko'rishimiz mumkin.

Shuni ham ta'kidlash joizki, yetarli eksport salohiyatiga ega bo'lgan, biroq, ayni paytda, yanada rivojlanish uchun yetarli darajada kapitalga ega bo'lmagan muvaffaqiyatli va istiqbolli kichik korxonalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash katta ahamiyatga ega. Afsuski, bugungi kunda mikromoliyaviy xizmatlar bozorining to'la quvvat bilan ishlab ketishi va bu sektorni rivojlantirish uchun bir qancha muammolar mavjuddir. Ushbu muammolarni yechish uchun quyidagi takliflarni berish mumkin.

Kichik biznes subyektlari tomonidan amalga oshirilayotgan barcha yozma va og'zaki murojaatlarni doimiy o'rganib, tahlil etib borish, qaysi viloyat yoki tuman filialidan murojaatlar ko'payib borayotgan bo'lsa, demak, buni signal sifatida qabul qilib, zudlik bilan o'sha filialdagi mavjud salbiy muhitni o'rganish va kichik biznes subyektlarini qiynayotgan masalalarni hal etish lozim.

Kelajakda muammoli aktivlarning oldini olish va kichik biznes subyektlarini kreditlash amaliyotlarini takomillashtirish uchun bugungi kundagi muammolarni o'rganish, tadqiq etish va yechimlarini izlash lozim. Kichik biznes subyektlariga katta hajmda kredit beradigan tijorat banklariga Markaziy bank pul-kredit siyosati bo'yicha imtiyozlar berish lozim.

Ushbu chora-tadbirlarlarni samarali kichik biznes sohasida ko'proq ish o'rnini yaratishga, jahon bozoriga kirish imkoniyatlarini oshirishga yordam berib, mamlakatning eksport salohiyatini oshirishga va aholi daromadlarini oshishiga imkon yaratadi.

Камоладдин Раджапов, Бибиробия Эркаева (УрДУ)

КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИКДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ

Аннотация. Мақолада институционал ислохотлар шароитида иқтисодиётни модернизациялаш ва либераллаштиришнинг мазмуни ва моҳияти, мақсад ва вазифалари ёритилган. Мамлакат иқтисодиётини барқарор ривожлантиришда кичик бизнес ва хусусий тadbirkorlikни амалга оширишда хотин-қизларнинг ўрни ва роли таҳлил этилган. Маҳалла ва оила институтларининг кучли фуқаролик жамиятини шакллантиришдаги ҳиссасини ошириш бўйича таклифлар берилган.

Аннотация. В статье раскрываются понятие и сущность, цели и задачи модернизации и либерализации экономики в контексте институциональных реформ. Роль женщин в реализации малого бизнеса и частного предпринимательства была проанализиро-

вана в устойчивом развитии экономики страны. Были сделаны предложения по увеличению вклада махаллинских и семейных учреждений в формирование сильного гражданского общества.

Annotation. The article reveals the concept and essence, goals and objectives of the modernization and liberalization of the economy in the context of institutional reforms. The role of women in the implementation of small business and private entrepreneurship was analyzed in the sustainable development of the country's economy. Proposals were made to increase the contribution of mahalla and family institutions to the formation of a strong civil society.

Калим сўзлар: институционал, глобализация, макроиқтисодиёт, Ҳаракатлар стратегияси, барқарорлик, иқтисодий ўсиш, модернизация, диверсификация, инвестиция, молия, кредит, сугурта, сектор, нодавлат, экспорт, дастур, инновация, кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик, тармоқ, тадбиркор, ишбилармон, сифат, эркин иқтисодий зона, саноат зона, ишсизлик.

Ключевые слова: институциональный, глобализация, макроэкономика, Стратегия действий, стабильность, экономический рост, модернизация, диверсификация, инвестиция, финансы, кредит, страхование, сектор, негосударственный, экспорт, программа, инновация, малый бизнес, частное предпринимательство, отрасль, предприниматель, бизнесмен, качество, свободная экономическая зона, промышленная зона, безработица.

Key words: institutional, globalization, macro-economy, Strategy of Movements, stability, economical development, modernization, diversification, investment, finance, credit, insurance, sector, non-state, export, program, innovation, small business, private entrepreneurship, branch, an entrepreneur, a businessman, quality, free economic zone, industrial zone, unemployment.

Институционал ислохотларни ҳаётга кенг жалб этишда ривожланган ва ривожланаётган хорижий мамлакатлар тажрибалари ўрганилди. Ўрганилган тажрибалардан мамлакатимизда бозор иқтисодиётига ўтишнинг илмий асосланган “Ўзбек” модели яратилди. Ишлаб чиқилган модель жаҳондаги давлатларнинг бозор иқтисодиётига ўтиш усул ва йўлларида ўхшамаслиги, уларнинг босиб ўтган узок ўтмишида йўл қўйилган хато ва камчиликларни такрорланмаслигини эътиборга олиб амалга ошириш назарда тутилди. Ўзбек халқининг тарихига назар соладиган бўлсак, ота-боболаримиз қайси даврда яшашидан қатъий назар, ўз замонининг энг улуғ ва олий даражадаги илм соҳиблари эканлигини, уларнинг замондошлари ва улардан кейин яшаб ижод этган олиму фузолалар, глобаллашаётган ҳозирги замоннинг илмий салоҳиятга эга инсонлари инкор этолмайдиган даражадалиги билан ажралиб туради.

Чунки бугунги илм-фаннинг юксалишида, давлат тузилиши ва бошқаришда, замонавий инновацияларнинг шаклланиши ва ривожланишига, улар яратган буюк кашфиётлар илм-фаннинг ривожланишига қўшган ҳиссалари хизмат қилиб келмоқда. Бу хизматларни рўёбга чиқаришда аёлларнинг таълим, тарбия ва шахснинг шаклланиши, иқтисодиётнинг барча тармоқларида эркаклар қаторида меҳнат қилиб қўшган ҳиссалари алоҳида диққатга сазовор ҳисобланади. Улуғ алломанинг ҳам, оддий фуқаронинг ҳам дунёга келиши комил инсонни тарбиялашдаги қўшаётган ҳиссасини, товар ёки зебу зийнатга, моддийлашган кийматда ифодалаш мумкин эмас. Шунингдек, тарихга назар соладиган бўлсак, Тўмарис, Нодирабегим ва Зулфияхонимларнинг ўзлари яшаб ижод этган макон ва замонларда, қолаверса, бугунги кунда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг шаклланиши ва ривожланишида мунис ва муҳтарама оналар ва опа-сингилларимиз ўзбек халқининг давомчиларини дунёга келтириш, тарбиялаш ва ҳақиқий инсон сифатида гавдалантириш ҳамда тадбиркор, ишбилармон хотин-қизларнинг мамлакатимиз иқтисодиётини барқарор ривожлантиришда иштирок этаётганлиги муҳим аҳамият касб этмоқда.

Давлатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг ташаббуси билан 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришда Ҳаракатлар стратегиясининг бешта усту-

вор йўналишини ҳаётга татбиқ этишда,¹ Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг қўшма йиғилишида Олий Мажлисга Мурожатномасида иқтисодиётни янгича ташкил этиш ва эркинлаштиришнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш,² ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва диверсификация қилиш бўйича 20 дан ортиқ қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 190 дан ортиқ фармонлари ва 460 дан ортиқ қарорларида пухта ўйлаб илмий асослаб тузилган давлат ва маҳаллий ҳокимият дастурларида назарда тутилган чора-тадбирларнинг, сўзсиз, ўз вақтида ва сифатли ижро этилишини таъминлаш ҳозирги босқичда қўзланган мақсадларга эришишнинг муҳим шарти ҳисобланади. Шунингдек, иқтисодиётни барқарор ривожлантириш ва либераллаштиришда Хотин-қизлар қўмитасини мавқеини яна-да такомиллаштириш, тадбиркор аёллар синфини кенгайтиришга имконият ва шарт-шароитлар яратмоқда.

Макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсишни сақлаб қолиш, иқтисодиётда рақобат муҳитини шакллантириш ва ривожлантириш, барча соҳа ва тармоқларни модернизациялаш ва диверсификациялаш, иқтисодиётда давлатнинг улушини камайтиришда институционал ва таркибий ислохотларни давоми мулк ҳуқуқларини ҳимоялашнинг устувор мавқеини жадал суръатларда кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда хотин-қизларнинг ҳиссасини ошириш ва рағбатлантириш, ҳудудларни комплекс ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлашда инвестиция муҳитининг юксалиши мамлакатимиз иқтисодиётининг барқарорлигини сақлаб қолишда тармоқлар ва ҳудудларга хорижий инвестицияларни ва инновацияларни фаол жалб этиш янги ишчи ўринларини яратибгина қолмасдан, ялпи ички маҳсулот таркибини кенгайтириш билан бир қаторда, экспортни ривожланишига ҳам хизмат қилмоқда. Шу жумладан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда хотин-қизлар муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар.

Мамлакатимиз аҳолиси 2017 йилда 32653,9 минг кишига тенг бўлиб, 2016 йилга нисбатан 1,7% га ўсган, шундан 50,6% шаҳарда, 49,4% қишлоқда яшаяпти, меҳнат ресурслари 18672,5 минг киши бўлиб, жами аҳолининг 57,7% ни, иқтисодий фаол қисми 14357,3 минг киши, жами меҳнат ресурсларининг 76,9% ни, шундан аёллар 49,8% бўлиб, давлат секторида 17,9%, нодавлат секторида 82,1% банд ҳисобланади. Иқтисодиёт тармоқларида 2017 йил 161 та йирик саноат объекти ишга туширилган бўлиб, 1,5 триллион сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилди, шундан экспорт 15% га ўсиб, барқарор иқтисодий ўсиш 5,5% га кўпайиб, ташқи савдо ижобий салдо 854 млн. АҚШ долларини, олтин-валюта захира 1,1 милл. АҚШ долларга кўпайган. Республикамизда 12 та Эркин иқтисодий зона, 45 та саноат зоналари ташкил этилиб, 336 мингта янги ишчи ўринлари очилди. Ижтимоий соҳада 3,5 милн. кв.м. уй-жой қурилиб, 2007 йилга нисбатан 20, 2010 йилга нисбатан 3,5, 2014 йилга нисбатан 2 марта ўсган.³

Мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий соҳаларида иш билан банд бўлган аёлларнинг улуши 2015–2017 йилларда саноатда 10,8% дан 11,3% га, қишлоқ ва ўрмон хўжалигида 27,6%, қурилишда 1,7%, транспорт ва алоқада 1,3 %, савдо умумий овқатланиш, тайёрлов ва таъминотда 13,3% дан 13,5% га, уй-жой, коммунал, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминотда 12,6% дан 12,7% га, таълим ва маданият, санъат, фан ва илмий хизматда 19,9% дан 20,1% га, молия, кредит ва суғуртада 0,4% дан 0,5% га, бошқа тармоқларда 9,4% ни ташкил қилган⁴ (1-жадвал).

¹ Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. 07.02.2017.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожатномаси. “Халқ сўзи”, 2017.

³ Ўзбекистон Республикасининг статистик ахборотномаси.

⁴ Ўз.стат. маълумотлари ва муаллиф ҳисоб-китоблари асосида тузилган.

Иқтисодиёт тармоқларида хотин-қизларнинг иш билан таъминланганлик даражаси

№	Тармоқлар номи	2015 йилда		2017 йилда		2017 йил- да 2015 йилга нис- батан (+;-)
		Эркаклар, фоизда	Аёллар, фоизда	Эркаклар, фоизда	Аёллар, фоизда	
1	Саноатда	14,5	10,8	14,6	11,3	+0,5
2	Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги	27,7	27,6	27,6	27,6	
3	Қурилишда	16,2	1,7	17,3	1,7	
4	Транспорт ва алоқа	8,9	1,3	9	1,3	
5	Савдо, умумий оқатланиш, тайёрлов ва таъминот	9,7	13,3	9,8	13,5	+0,2
6	Уй-жой коммунал	4,3	3	4,4	3	
7	Соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот	2,4	12,6	2,4	12,7	+0,1
8	Таълим ва маданият, санъат, фан ва илмий хизмат	6,5	19,9	6,6	20,1	+0,2
9	Молия, кредит ва сугурта	0,5	0,4	0,5	0,5	+0,1
10	Бошқа тармоқлар	9,3	9,4	7,8	8,3	-1,1
	Жами	100	100	100	100	

Мамлакатимиз иқтисодиёт тармоқларида иш билан банд бўлган аёлларимизнинг 18 – 29 ёшда 31,7%, 30–39 ёшда 29,9%, 40–49 ёшда 26%, 50–54 ёшда 9,6%, 55 ёш ва катталар 2,8% дан иборат. Шу жумладан, олий маълумотга 33,5%, ўрта махсус маълумотга 43,7%, ўрта маълумотга 22,8% ни ташкил қилмоқда. Шунингдек, республикаимиз иқтисодиётини барча соҳаларида аёллар иш билан бандлигини такомиллаштириш, олий маълумотлилар улушини оширишга эришиш лозим, ишсизларни иш билан бандлигини таъминлаш дастурларнинг амалиётга татбиқ қилишни ривожлантириш, хорижий давлатларга ноқонуний ишга борадиган аёлларга тушунтириш, тарғибот ишларини яна-да жадаллаштириш ва уларнинг салмоғини камайтириш, мамлакатимзда яратилаётган шарт-шароитларни ва берилаётган имкониятларни, ҳуқуқий онг ва маънавиятни мазмун моҳиятини маҳалла, оила институтлари кесимида такомиллаштириш тизимини ривожлантириш муҳим аҳамият касб қилмоқда.

**Хакимбай Отегенов (Бердақ номидаги Қорақалпоқ Давлат университети)
ХИВА ХОНЛИГИДАГИ 1916 ЙИЛГИ ҚЎЗГОЛОН ТАРИХШУНОСЛИГИ**

Аннотация. Мақолада Хива хонлигидаги 1916 йилги халқ қўзғолони мамлакатимиз ва хорижий тарихшунослигида талқин қилинган. Муаллиф қўзғолон тарихини тадқиқ этиши 1930 йили бошланганлигини кўрсатиб ўтади. 1950–1990 йиллардаги совет тарихшунослиги муаммони синфий нуқтаи назардан талқин қилган. Фақат Ўзбекистон мустақилликка эришиши туфайли мавзу тадқиқотчилар томонидан тарихий ҳаққоний баҳосини олди. Муаллиф муаммони ўрганишининг айрим долзарб масалаларини таъкидлаган.

Аннотация. В статье анализируется отечественная и зарубежная историография по истории народного восстания в Хивинском ханстве в 1916 году. Автор отмечает, что изучение истории восстания началось в 1930-м году. В 1950–1990-е годы советские историки оценили восстание с точки зрения классовой политики. Лишь после достижения независимости Узбекистана тема начала получать объективную оценку со стороны исследователей. Автор отмечает некоторые актуальные проблемы дальнейшего изучения этой проблемы.

Annotation. The article analyzes the domestic and foreign historiography on the history of the popular uprising in the Khiva khanate in 1916. The author notes that the study of the history of the uprising began in 1930. In the 1950s and 1990s, Soviet historians assessed the uprising from the point of view of class policy. Only after the independence of Uzbekistan, the topic began to receive an objective assessment from researchers. The author notes some actual problems of further study of this problem.

Калит сузлар: Марказий Осиё, Хива хонлиги, 1916 йилги қўзғолон, Жунаидхон фаолияти, қорақалпоқ тарихий шеърлари, Асфандиёрхон, Аваз хўжа, тарихшунослик, миллий зиёлилар, жаҳид тараққийпарварлари, мустамлакачилик сиёсати, қўзғолон ғоялари, тарихий ҳақиқат.

Ключевые слова: Центральная Азия, Хивинское ханство, деятельность Джунaid-хана, каракалпакские исторические песни, Асфандиярхан, Авес ходжа, историография, национальная интеллигенция, просветители жаҳиды, политика колониализма, идеи восстания, историческая объективность.

Key words: Central Asia, the khanate of Khiva, the activities of Djunaid Khan, Karakalpak historical songs, Isfandiyarkhan, Avesian Hodge, historiography, national intelligentsia, the enlightenment of Jadids, politics of colonialism, the idea of rebellion, historical objectivity.

1916 йил қўзғолони нафақат Марказий Осиё халқлари, балки минтақанинг миллиати ва динидан қатъий назар, ҳамма аҳолиси тарихининг қайғули саҳифалари эди.

Қорақалпоқ халқи кўп асрлик тарихи давомида анча кўчманчиликларни, босқинчилик урушларини, босиб олишларни бошидан кечирди. XIX асрнинг иккинчи ярмида чор Россияси босиб олганидан кейин, қорақалпоқ халқи давлатчилик бошқарувидан айрилибгина қолмасдан, унинг ҳудуди иккига бўлиниб кетди. Амударёнинг ўнг қирғоғи Туркистон генерал-губернаторлиги қўл остига ўтказилган бўлса, чап қирғоғи, аввалгидек, Хива хонлиги қўл остида қолди. Бу «бўлиб ол ва бошқаравер» деган колониал сиёсатнинг бир кўриниши эди. Ҳозирги давр нуқтаи назаридан, бу воқеаларни ўрганиш тарих фанидаги замонавий масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

1916 йил қўзғолони муаммоларини илмий жиҳатдан ишлаб чиқишга илк бора XX асрнинг 20–30-йилларида уриниб кўрилган. 30-йилларнинг бошларида Ф.Божко и С.Воллин томонидан нашрга тайёрланган «Восстание 1916 года в Средней Азии» («1916 йил

Ўрта Осиё қўзғолони”) ҳужжатлар тўпламининг нашр этилиши 1916 йил қўзғолони тарих-шунослиги муаммоларини ҳал қилишга муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

1930 йил Тошкентда чоп этилган П.Алексеевнинг китобида 1916 йилги Хива хонлигидаги халқ қўзғолони сабаблари, тайёрлиги, қўзғолончиларнинг Хивага юриши, Жунаидхон фаолияти, қўзғолоннинг характери, бостирилиши ҳақида сўз юритилган. Муаллиф Ўзбекистон давлат марказий архивида сақланаётган «1916 йилги Хива қўзғолони» ҳужжатлар тўпламини биринчи марта илмий муомалага киритади.¹

20 йиллик танаффусдан сўнг, 1950 йилда Ғайип Непесов ўз монографиясида чап қирғоқ Қорақалпоғистон халқларининг XX аср бошидаги аҳволи, озодлик курашлари, ҳарбий воқеалар ҳақида янги маълумотларни эълон қилади. 1960–1970 йилларда Ғ.Непесов ўлка-миздаги илмий ва таълим муассасаларида фаолият олиб бориб, тадқиқ қилинаётган мавзуимизга катта ҳиссасини қўшди.²

1900–1925 йиллардаги чап қирғоқ Қорақалпоғистоннинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари, сиёсий аҳволи, миллий озодлик ҳаракатлари Я.М.Досумов ишларида акс этди.³

Шундай бўлса-да, Хоразм археологик-этнографик экспедициясида фаол иштирок этган, юрт орасидан тарихий маълумотлар тўплаган Р.Қосбергеновнинг ишларида 1873–1917 йиллардаги ўнг ва чап қирғоқ Қорақалпоғистон тарихи кенг тарзда баён қилинди.⁴

Алписбай Тўреев чор Россиясининг Хива хонлигини босиб олгандан бошлаб, 1917 йилги февраль тўнтаришигача қорақалпоқ ўлкаси деҳқонлари ҳаракатининг ўсиш ва ривожланиш динамикасини ёритиб берди. Монографияда қорақалпоқ ўлкасидаги деҳқонлар ҳаракати ҳақида нашр этилган тадқиқот ишлари, айниқса, муаллиф томонидан тўпланган Нукус, Тошкент, Москва, Санкт-Петербург ва Қизил Ўрдадаги архив материаллари ҳамда дала ёзма материалларидан фойдаланилиб, илмий муомалага киритилди.⁵

1916 йил қўзғолони бўйича бир нечта архив ҳужжатларини ўз ичига олган тўпламлар нашр этилган. Уларда Москва, Тошкент ва бошқа жойларда сақланаётган ноёб архив ҳужжатлари жамланган.⁶

А.Тажимуратов «Тарийхый қосықлар» номли мақоласида 1916 йили яратилган халқ дурдоналари ҳақида кўпгина тўғри фикрларини билдирган. А.Қожиқбаев қўзғолонга бағишланган қорақалпоқ тарихий шеърлари оғзаки адабиёт ижодидаги ривожланувчи фаол

¹ Алексеев П. Хивинское восстание 1916 года. Ташкент, САНИИР, 1930.

² Непесов Г. Победа советского строя в северном Туркменистане (1917–1936 гг.). Ашхабад, изд-во АН Туркменистана, 1950; Непесов Г. Из истории Хорезмской революции (1920–1924 гг.). Ташкент, изд-во Узбекистана, 1962; Непесов Г. 1920–1924-жыллардағы Хорезм Халық Совет революциясында Қарақалпақстан мийнеткешлериниң роли. Нөкис, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1964.

³ Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917–1927 гг.). Ташкент, изд-во АН Узбекистана, 1960; Досумов Я.М. Гражданская война в Каракалпакии (1918–1920 гг.). Нукус, “Каракалпақстан”, 1975.

⁴ Қосбергенов Р. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве. Труды Хорезмской экспедиции. Москва, 1958, т.3; Қосбергенов Р. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында Хийўа ханлығындағы каракалпақлардың аўхалы. Нөкис, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1960; Қосбергенов Р. Қарақалпақ халқының колониаль дәўирдеги мәдениаты хәм турмысы (1873–1917). Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1970; Қосбергенов Р. Қарақалпақстанның Россияға қосылыўы. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1972.

⁵ Төреев А. 1917-жыл Октябрь қарсаңында Қарақалпақстанда революциялық хәм миллий-азатлық ҳәрекети. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1966; Төреев А. Қарақалпақстанда 1916-жылғы халық көтерілиси. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1967; Төреев А. Қарақалпақстан, Февральдан Октябрге шекем. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1972; Төреев А. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында қарақалпақ үлкесинде дийханлар ҳәрекети. Нөкис, 1991.

⁶ Восстание 1916 годов Средней Азии. Сб. документов. Под ред. П.Г.Галузо. Ташкент, Госиздат УзССР, 1932; Восстание 1916 г. в Туркмении (документ и материалы). Ашхабад, 1938; Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. Составители: С.П.Агаджанов, Ф.Азадаев, А.Н.Акатова, Х. Зиёев, Ф.И.Киреев, Н.С.Орлова, Я.М.Сервий, О.Д.Чехович. М., “Наука”, 1960; Зиёев Х. Ўзбекистондаги 1916 йил қўзғолонининг қатнашчилари. Т., 1976.

жанрлардан бири деб ҳисоблайди. М.Тлеўмуратов «Қарақалпақ поэзияси» номли монографиясида 1916 йилга боғлиқ айрим тарихий шеърларни таҳлилга тортган.¹

Асфандиёрхоннинг тутумини қорақалпоқ халқи «Бир элават заман болды» тарихий шеърида жуда яхши таърифлаган. Хива хонлигининг оғир солиғи ва ички бийлар томонидан ҳар томонлама азоб чеккан халқнинг турмуш тарзи «Қарақалпақ» тарихий шеърида реал тасвирланган. Халқ орасидан тўпланган тарихий шеърлардан бири – “Әўезжан”. Бу шеър тарихига кўра, Хива хони Асфандиёрхоннинг қиз масаласидаги зулмига қарши Хўжайли ва Манғит аҳоли пунктларида 1916 йилнинг 10 январисидаги халқ кўзғолони ҳақида сўз юритилади. Халқ кўзғолони етакчиси хўжайилик Авазжон хўжа. Кўзғолон қатъий зулм ва Галкиннинг иштироки билан бостирилади, етакчи деб ҳисобланган ўн бир киши дорга (тарихий манбаларда 8 киши) осиб ўлдирилади. Тарихда 1916 йил воқеаларини халқ “Галкин йили” деб ҳам аташади. Дорга осилганлардан бири Авазжон бўлиб, шеър унга бағишланган.

Хоразмлик тарихчилар Отамурод Қўшжонов, Гавҳар Дурдиева, Неъмат Полвоновларнинг мустақиллик даврида нашр эттирган китоблари янги архив материаллари билан бойитилган.²

1916 йил кўзғолони тарихи хорижда ҳам катта қизиқиш билан ўрганилган. 1954 йилда АҚШда Э.Соколнинг 1916 йил кўзғолони тарихига оид асари чоп этилган бўлиб, унда кўзғолон Россиянинг мустамлакачилик тартибларига қарши қаратилганлиги алоҳида таъкидланади.³ Айниқса, туркистонлик муҳожирларнинг турк ва немис тилларидаги асарлари алоҳида эътиборга молик бўлиб, воқеалар гувоҳларнинг кўрсатмаларига асосланганлиги билан қимматлидир. Боймирза Ҳайит, Аҳмад Закий Валидий, Абдулла Ражаб Бойсун, Чигатай, Меҳмет Сарай кабилар талқинида бу воқеа озодлик кураши сифатида таъкидланади.⁴

1916 йил кўзғолонини чуқур, ҳаққоний тарихини батафсил, илмий асосда атрофлича ёритиш борасида амалга оширилиши лозим бўлган ишлар талайгина. Муаммонинг ҳали қатор масалалари ўз ечимини кутмоқда. Бу масалалар қуйидагилардан иборат:

– 1916 йил кўзғолонининг чуқур ва атрофлича таҳлили. Бу масалага доир архив ҳужжатлари ҳали тўлиқ илмий истеъмолга киритилмаган;

– ҳукумат қўшинлари билан тўқнашув ва унинг оқибатлари, кўзғолончиларнинг шафқатсиз жазоланиши, кўзғолоннинг умумхалқ характери, илгари сурилган мақсадлар аниқ маълумотлар асосида ёритилиши лозим;

– бунда, энг аввало, замондошлар хотираларига алоҳида аҳамият берилиши, архив ҳужжатларига танқидий ёндашиш лозим;

– тадқиқотлардан маълум бўлишича, маҳаллий маъмурлар – қози, оқсоқоллар халқни ғалаёнга даъват этганлар, кўп ҳолларда, ҳатто унга бевосита бошчилик ҳам қилганлар, бунинг учун мустабид ҳукумат уларни оғир жазолагани ҳақида архив ҳужжатлари ҳам далолат беради. Бундай маълумотлар ғалаёнларга маҳаллий маъмурларнинг бевосита алоқаси ва иштирокини, кўзғолоннинг умумхалқ характерини очиқ беришга хизмат қилади;

- 1916 йил кўзғолони ҳақидаги халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаб нашр этиш.

¹ Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ халық қосықлары ҳақында. Қарақалпақ халық қосықлары, Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1965; Қожықбаев Әдилбай. Тарийхый қосықлар (Тарийхый қосық хәм аңызлардың басқа жанрларға қатнасы ҳақында). Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1980; Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы. тарийхый дерек. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1994.

² Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср икинчи ярми – XX аср биринчи чораги). Тошкент, Abu matbuot-konsalt, 2007; Қўшжонов О., Дурдиева Г. Хива хонлиги туркманлари. Хива, Хоразм Маъмун академияси нашрети, 2008.

³ Edward Denis Sokol. The revolt of 1916 in Russian Central, Assia, 1954.

⁴ В.Найт. Turkestannin qisqaca tarihi. Berlin, 1944; Zeki Velidi Togan. Bigunki Turkili ve yakin Tarihi. Istanbul. 1942–1947; Abdulla Rajab Daysun. Turkistan milli hareketler. Istanbul, 1945; Cagaray. Kizil imperalizm. Ankara, 1967; Mehmet Saray. Ozbek turkleri tarihi. Istanbul, 1993.

– жаҳон тарихшунослигида, хусусан, турк, немис, англиз, француз тилларида яратилган тадқиқотларда 1916 йил қўзғолони тарихи ҳақида билдирилган фикр-мулоҳазалар билан яқиндан танишиб, уларни муносиб баҳолаш ҳамда ватан тарихшунослигидаги янги қарашлар ва илмий хулосаларни хорижий тадқиқотчиларга етказиш, улар билан фикр алмашиш, ҳамкорликда асарлар яратиш;

– 1916 йил қўзғолонидаги миллий зиёлилар, хусусан, жаҳид тараққийпарвари ролини тўғри ва ҳолисона ёритиб бериш;

– 1916 йил қўзғолонидаги аёллар ролини чуқур ва атрофлича кўрсатиб бериш. Ҳозирга қадар бу масалада, асосан, Чимбой бўйича маълумотлар аниқланиб, эълон қилинган. Тадқиқотлардан маълум бўлишича, аёллар халқ ғалаёнларида фаол иштирок этганлар.

Хива хонлигидаги 1916 йил қўзғолони тарихшунослиги таҳлили натижасида қуйидаги илмий хулосаларга келинди:

1. 1916 йил қўзғолони халқнинг мустамлакачилик сиёсати, зулмига ва ҳукмронлигига қарши олиб борилган миллий озодлик ҳаракати бўлиб, бир-бирининг узвий, мантикий, тадрижий давоми бўлган. Ушбу тарихий воқеа умумхалқ ҳаракати сифатида жамиятнинг барча тоифа вакиллари қамраб олган бўлиб, умуммиллий, умуминсоний манфаатлар учун, эрк ва адолатга эришиш йўлида олиб борилган.

2. Қўзғолоннинг енгилиш сабаблари, тарихий аҳамияти ва сабоқлари, қўзғолончилар, муҳожир ватандошлар, қўзғолончиларнинг хотиралари, замондошларнинг кўрсатмалари, қўзғолонга бағишланган халқ оғзаки ижоди намуналарини (ашула, шеър, лапар, достонлар) атрофлича ва чуқур талқини 1916 йил қўзғолонининг ҳаққоний ва илмий асосланган талқинини яратиш имконини беради.

3. Адабиётлар ва фактик материаллар тизими тарихан турли-туман бўлиб, уларда баён қилинган фикрлар муайян даврга хос бўлган мафкуравий сиёсий ва илмий жараёнлар доирасида ифода этилган. Жумладан, большевистик тартибот қарор топишининг дастлабки даврида муаммога доир чоп этилган асарларда 1916 йил қўзғолонлари тўғрисида айрим ҳақ фикрларни айтиш, унга маълум маънода илмий баҳо бериш имконияти сақлангани яхши кўзга ташланиб турибди. Ундан кейин то 1991 йилгача ўтган давр уни шартли равишда тоталитар тузум тўла ҳукмрон бўлган давр деб ҳисобласак, бу пайтда чоп этилган барча асарларда қўзғолонга яқка ҳукмрон синфий ёндашувдан келиб чиқиб баҳо берилган, яъни 1916 йил қўзғолонлари тўла-тўқис ”пролетар революцияси” манфаатларига бўйсундирилган.

4. Мустақилликкача бўлган даврга оид нашрларнинг барчасида 1916 йил қўзғолонига хос бўлган айрим томонлари: чоризм истибдоди, синфий эксплуатация ва оғир моддий қийинчиликлардан норозилик аломати эканлиги қайд этилгани ҳолда, унинг бош моҳияти, яъни сиёсий мустақилликка эришишга қаратилган классик миллий озодлик ҳаракати намунаси эканлиги тамомила сир тутиб келинган.

5. Гарчанд қўзғолонлар шафқатсизларча тор-мор этилган бўлса-да, уларнинг тарихий аҳамияти беқиёс каттадир. Чунончи, улар моҳияти ва йўналиши жиҳатидан кенг халқ оммасининг мустақиллик ва озодлик курашларини акс эттириб, рус ҳукуматининг ўлкадаги ҳукмронлигини ва мавқеини заифлаштирди. Халқнинг сиёсий онгини ва фаолиятини анча юқорига кўтарди. Бу кейинги воқеаларда тўла намоён бўлди. Масалан, чор ҳукуматининг ағдарилиши Туркистон мухториятининг ташкил топиши ва «босмачилик» ҳаракатлари 1916 йилги қўзғолон ғояларини мантикий давоми ҳисобланади.

Бу масалаларнинг ҳаққоний, аниқ тарихий фактларга асосланган ҳолисона ва илмий талқини 1916 йил қўзғолони ҳақидаги тарихий ҳақиқатни тиклашга, муаммонинг мавҳум, мунозарали ёки илгари бузиб кўрсатилган масалаларини ойдинлаштиришга, бу муҳим тарихий ҳодисадан тегишли сабоқ чиқариб, мустақиллик учун курашда қон тўккан аجدодлар хизматини муносиб баҳолашга имкон бериши, шубҳасиз.

Gavharoy Komilova (Alisher Navoiy nomidagi TDO‘TAU)
AKSIOLOGIK LEKSIKANING PAREMALARDA AKS ETISHI

Annotatsiya. Maqola o‘zbek tili aksiologik leksikasi tadqiqiga bag‘ishlangan. Unda qadriyat darajasiga ko‘tarilgan intellektual aksiologema aql/ahmoqlik (aksiologik diada) misolida shu xalqning o‘zigagina mansub bo‘gan milliy dunyoqarashning aks etishi boshqa leksik birliklar qatori, paremalarda ham mavjudligi ko‘rsatilgan.

Аннотация. Статья посвящена репрезентации пословиц в аксиологической паремологии узбекского языка. Распределение пословиц по аксиологемам проиллюстрировано на примере аксиологической диады «ум/глупость». Рассматривается языковой статус категории ценности и оценки.

Annotation. The article is dedicated to the study of axiological word stock of the Uzbek language. And there was observed that the expression of national outlook peculiar to the Uzbek nation in the examples of intyellektual axiologeme wisdom/stupidity at the degree of value also exists in the paremes of other lexical units.

Kalit so‘zlar: aksiologiya, qadriyat, baho, subyektiv baho, til, aksiologik yondashuv, aksiologik leksika, maqol, matal, aksiologema.

Ключевые слова: аксиология, ценность, оценка, язык, пословица, аксиологическая диада, ценность «ум», антиценность «глупость», аксиологема.

Key words: axiology, value, appraisal, subjective appraisal, a language, axiologicql approach, axiological lexics, proverb, saying, axiologeme.

Aksiologiya ijtimoiy fanlarning maxsus sohasi sifatida shakllangan bo‘lib, bir necha yillar davomida falsafaning bir yo‘nalishi sifatida o‘rganilgan. Aksiologiya yunoncha “axios” – qadriyat, “logos” – fan, ta’limot ma’nosidagi so‘zlarning birikuvidan tashkil topgan. Aksiologiya, qadriyatshunoslik aksiologik ong, qadrlash tuyg‘usi, aksiologik bilish, qadriyatli yondashuv va boshqalar asosida to‘plangan qadriyatlar to‘g‘risidagi bilimlar sistemasi.

G‘arb qadriyatshunosligida mashhur nemis faylasufi I.Kantning izdoshlari V.Vindelband, G.Rikkert, M.Sheler, N.Gartman, G.Elzenberg va boshqalarning qarashlari keng tarqalgan. Ushbu olimlar reallikdan alohida yashashi mumkin bo‘lgan muayyan qadriyatlar olami borligini e’tirof etadilar. Ularning qariyb hammasi uchun umumiy bo‘lgan ushbu qarash tarixi uzoq o‘tmishga, qadimgi falsafaning mashhur namoyandasi bo‘lgan Aflotun zamonlariga, uning g‘oyalar dunyosi bilan bog‘liq fikrlariga borib taqaladi.¹

Qadriyat – voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma’naviy ahamiyatini ko‘rsatish uchun qo‘llanadigan tushuncha. Jamiyatda mavjud qadriyatlar, o‘z navbatida, antiqadriyat deb nomlanuvchi zid ko‘rsatkichlariga ham ega. Ayni shu antiqadriyatlar va qadriyatlar juftligi tilshunoslikda aksiologik leksikani hosil qiladi.

Aksiologik ong – qadriyatlarni anglash jarayonida vujudga keladigan qadrlash tuyg‘usi, aksiologik tushuncha, xulosalarni ifodalaydigan va aks ettiradigan ijtimoiy ong shakli. Unda qadriyatlar, ularning mohiyati, mazmuni, namoyon bo‘lish shakllari, ahamiyati va xususiyatlari o‘z aksini topadi.²

Inson zoti olam hodisalariga nafaqat baho beradi, balki ularga qadr va qadrlash nuqtayi nazaridan ham qaraydi. Insoniy qadrlash tuyg‘usi kishining narsa hodisalarni oddiy baholashidan gina iborat emas, balki qadriyatli yondashuv asosida shakllanadigan serqirra ma’naviy xususiyati hisoblanadi. Insoniyatning butun borliq haqidagi dunyoqarashi ham, hayot va boshqalarga qadriyatli yondashuvi ham uning tilida aks etadi. Shu nuqtayi nazardan, ma’lum bir tildagi aksiolo-

¹ Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi (aksiologiya). Toshkent, 2004, 15-bet.

² Shu manba. 20-bet.

gik leksikani tadqiq etish, har bir tildagi aksiologik leksikasini o'rganish davomida til egalari aksiologik yondashuvining milliy-mental tabiatini, o'ziga xosliklarini, aksincha, boshqa xalqlar tili va madaniyati bilan mushtarak jihatlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bunda har qanday til lug'at fondida faqat shu xalqning o'zigagina mansub bo'lgan milliy dunyoqarashning aks etishi boshqa leksik birliklar qatori, aksiologik leksikada ham ifodalanishi tildagi bu qatlamni o'rganish dolzarbligini ko'rsatadi. Ayni chog'da, bunday qadriyat darajasiga ko'tarilgan leksik birliklarning boshqa xalqlar tilida ham o'xshash ko'rinishlarda namoyon bo'lishi, ya'ni xalqlarni bir-biriga bog'lab turuvchi, ularning ma'nan yaqin va hamkor bo'lishlariga turtki bo'luvchi eng katta vosita ham ayni shu biz tadqiqotini amalga oshirishni ko'zda tutgan aksiologik leksikadir.

O'zbek tilida aksiologik leksikaning faol qatlamini va nafaol qatlamini alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Chunonchi, hayot – o'lim, rost – yolg'on, boylik – qashshoqlik, mehnat – bekorchilik, sog'lik – kasallik kabi aksiologik juftliklarni o'zbek tili aksiologik leksikasining faol qatlamiga kiritish mumkin. Maishiy hayotning eng kichik ajralmas qismiga aylangan va faqat kundalik turmushda qay darajadadir ahamiyatga ega bo'lgan, ko'p hollarda boshqa xalqlar tilida uchramaydigan aksiologik juftliklarni aksiologik leksikaning nafaol qatlamiga mansub birliklar deb e'tirof etishimiz mumkin bo'ladi. Bunga non – tuz, sadaqa – minnat, duo – qarg'ish kabi aqsiquad – riyatlarni misol qilib keltirish mumkin, chunki, duo – qarg'ish har doim ham inson hayotining hal qiluvchi bir bo'lagi bo'lolmaydi.¹ Lekin bir qator maqol va matallarimizdagi din bilan bog'liq bu juftlikni ham o'zbek tili aksiologik leksikaning faol qatlamiga kiritish mumkin. Umuuman, o'zbek tili aksiologik leksikasining shu va shunga o'xshash masalalari tilshunosligimizda o'rganilma-ganligi tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Muayyan davr yoki tarixiy bosqichga aksiologik yondashuv asosida baho berilganida, uning boshqa davrlardan insoniyat uchun ijtimoiy ahamiyati, qadr-qimmatini nuqtayi nazaridan ajralib turishi, o'ziga xosligiga e'tibor beriladi. Bunda davrning yutuqlari, madaniyat tarixidagi hissasi, qoldirgan merosi, ularning keyingi davrlar uchun qay darajada qadrli bo'lganligi hisobga olinadi. Aksiologik baholashda u yoki bu davr kishilariga biror tabaqa, qatlam, sinf, millat yoki irq vakili sifatida emas, balki tiriklikning eng oliy mo'jizasi bo'lgan odamzod naslining vakili sifatida qarash ustuvor bo'ladi.²

Shunday ekan, aksiologiyani qadriyatlar falsafasi sifatida talqin qiluvchi ilmiy hamjamiyatga uning bugungi antropotsentrik paradigmaga mansub xususiyatlarini va aksiologik baho – subyektiv munosabat shakli sifatida o'zbek tili paremiologik fondida aks etgan lug'aviy birliklarni alohida tadqiq etish muhimdir.

Aksiologiyaga lingvistik aspektda yondashuv XX asrning ikkinchi yarmida Qozon tilshunoslik maktabida amalga oshirilgan tadqiqotlarda ko'zga ko'rinda boshladi. Jumladan, L.K. Bayramova, G.A.Bagautdinova,³ G.F.Gibatova,⁴ R.J.Yunusova⁵ kabilarning bevosita aksiologiyaga doir ishlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shuningdek, rus tilshunosligidagi Vorkachev tadqiqotlarida⁶ va bir qator monografiyalarda,⁷ bundan tashqari o'zbek tilshunosligida bugungi kunda ak-

¹ Xudoyqulova Sh. O'zbek tili aksiologik leksikasining semantik-stilistik xususiyatlari (magistrlik diss.). T., 2016, 7-bet.

² Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi (aksiologiya). Toshkent, 2004, 24-bet.

³ Багаутдинова Г.А., Байрамова Л.К. Aksiologicheskaya frazeologiya o s'chaste. Uchenye zapiski kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Tom 148, kn. 2, gumanitarnye nauki, 2006.

⁴ Гибатова Г.Ф. Aksiologiya v yazyke. "Vestnik OGU", №2 (121), 2011.

⁵ Юнусова Р.Ж.. Aksiologiya frazeologizmov so znacheniem "gostepriimstvo/kuinakchyllyk" v russkom i tatarskom yazykax. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk, Kazan', 2009.

⁶ Воркачев С.Г. Lumen naturale: aksiologiya intellekta v yazyke. Monografiya, Krasnodar, «KubGTU», 2016, 296 s.

⁷ Лингвистика и aksiologiya: etnosemiometriya tsennostnykh smyslov: kollektivnaya monografiya. M., TEZAUPYC, 2011, 352 s.

siologik modallik J.Yoqubov, G'.Qambarov, S.Boymirzayeva,¹ Z.Pardayev²lar tomonidan tadqiq etib kelinmoqda. Ayniqsa, Z.Pardayevning keyingi yillarda nashr etilayotgan asosiy ilmiy izlanish va maqolalari³ aksiologik bahoning kommunikativ-pragmatik imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan.

Aksiologik leksika xalq og'zaki ijodi namunalari bo'lgan maqol, matal va hikmatli so'zlar, iboralarda o'z aksini topishi va bu orqali xalqning ana shu tushunchaga bo'lgan munosabatini ifodalab kelishi mumkin. Aksiologik tilshunoslikda qadriyat va antiqadriyat aksiologema tushunchasi bilan ifodalanadi. Bu termini ilk bor maqollar semantikasini tekshirish asosida K.A.Jukov tilshunoslikka olib kirdi.⁴ Tadqiqotlarda aksiologik frazeologiyani tadqiq qilish mobaynida qadriyat va antiqadriyat maqomidagi aksiologik diadalar ("aksiologik juftliklar")ni klassifikatsiyalash masalasi o'rtaga tashlandi. Bunday tasniflarni aksiologik frazeologiyaga doir barcha tadqiqotlarda uchratish mumkin.

Aksiologemalar tadqiqotlarda turlicha tasnif qilingan bo'lsa-da, ularni antroposentirik xususiyati birlashtirib turadi. Masalan, G.A.Bagautdinova qadriyat tiplarini quyidagicha ko'rsatadi: 1.Fiziologik aksiologemalar: *hayot – o'lim, sog'lik – kasallik*. 2.Moddiy aksiologemalar: *boylik – kambag'allik*. 3.Ijtimoiy aksiologemalar: *mehnatsevarlik – ishsizlik*. 4.Ruhii aksiologemalar: *baxt – baxtsizlik*. 5.Ma'naviy-axloqiy aksiologemalar: *rost – yolg'on*. 6.Intellektual aksiologemalar: *aql – aqlsizlik*. 7.Emotsional aksiologemalar: *kulgi – yig'i*. 8.Mifologik aksiologemalar: *jannat – do'zax*.⁵ Bu tasnifga qo'shimcha ravishda quyidagi tiplarni ilova qilish mumkin: 9) holat-harakatni ifodalovchi aksiologemalar: *so'lmoq – yashnamoq*; 10) jarayonni ifodalovchi aksiologemalar: *yoz – qish* kabi.

Xalq maqollarida ba'zi aksiologik juftliklar qadriyat darajasiga ko'tarilgan bo'ladi. Ushbu maqolada intellektual aksiologemalar: *aql – ahmoqlik* juftligining maqollarda qadriyat va antiqadriyat sifatidagi o'zni haqida so'z yuritamiz. O'zbek xalq maqollarining semantik guruhiga e'tibor beradigan bo'lsak, unda aql, donolik va nodonlik tushunchalarining ham aksiologik xususiyat kasb etganini ko'rish mumkin. O'zbek xalqi qadimdan dono, aqlli va ziyrak, epli insonlarni sevib, hurmat qilgan; befahm, nodon kishilarga nisbatan salbiy munosabatda bo'lgan va bu maqollarda ham o'z ifodasini topgan quyidagi maqollarda donolik va nodonlik xalqning milliy-madaniy o'ziga xosligidan kelib chiqqan holda tasvirlangan bo'lib, ularni tahlil qilish jarayonida xalq hayotidagi qadriyatlarning mazmun-mohiyati haqida ma'lumotga ega bo'lamiz.

Aksiologema: donolik or-nomus bulan o'lchanadi: *Aqlli otini maqtar, Ahmoq – xotinini*. Ot qadimdan turkiy xalqlarning eng yaqin yo'ldoshi bo'lib kelgan. Buni xalq dostonlari "Alpomish"da, "Go'ro'g'li" turkumiga kirivchi bir qator folklor namunalari ham ko'rish mumkin. Mahmud Koshg'ariyda "ot turkning qanoti" deb ta'riflangan. Shuningdek, Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida ham Farhod Xisrav bilan olishuv paytida yori Shirin ismini aytishni or deb biladi, ya'ni yori ismini ham qizg'onadi. Ayol kishi esa erkakning or-nomusi sanalgan. Xalqimizda ayolini boshqalar oldida farzandini ismi bilan chaqirish ham qadriyatning tilda aks

¹ Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол. фан. док. дисс. автореф., Тошкент, 2010, 49-бет.

² Пардаев З. Тилшуносликда баҳо концепти ва унинг ўрганилиши ҳақида. Ўзбек тилшунослиги XXI асрда (Номшунос олим профессор Тўра Нафасов таваллудининг 70 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжуман материаллари). Қарши, 2008, 214–220-бетлар.

³ Пардаев З. Баҳо категорияси ва унинг фанлараро муносабати. Р.Қўнғуровнинг илмий мероси ва ўзбек тилшунослиги масалалари. Самарқанд, 2008, 78-бет.

⁴ Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. 7-е изд., стереотип. М., "Рус. яз.", 2000, 109 с.

⁵ Багаутдинова Г.А. Aksiologicheskaya lingvistika: yazykovaya tsennost' yazykovykh ediniy i tsennosti, vyraжаемые yazykovymi ediniyami. Г.А.Багаутдинова. III Международные Бодуэновские чтения: И.А.Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания (Казань, 23-25 мая 2006 г.): труды и материалы: в 2 т. Казан. гос. ун-т; под общ. ред. К.Р.Галиуллина, Г.А.Николаева. Казань, изд-во Казан. ун-та, 2006, т.2, с. 132.

etishini ko'rsatadi. Shu sababdan ham dono va nodon o'z so'zi orqali ham qandayligini bildirib qo'yishini xalqimiz o'z mental xususiyatidan kelib chiqqan holda ifodalagan

Aksiologema: Aql odob, axloq bilan tenglashtiriladi: *Aql – adab, Aql bilan adab egizak.* Biri ikkinchisini taqozo qiluvchi juftlik sifatida qaraladi: *Ilmning kattasi adab, Aql Hasandir, Odob Husan.*

Aksiologema: Aql, donolik baxtga tenglashtiriladi: *Кым бэлзýci билек – бахт белгиси* илм ва ақлдир.¹ Ilmning baxtga, yorqin hayotga yetaklishi ta'kidlangan.

Aksiologema: Aql boylikka nisbatan ustun qo'yiladi: *Aqldan ortiq boylik yo'q, Ko'p molidan oz aql yaxshi, Odam moli bilan emas, kamoli bilan odam, Aqlsiz boy bo'lguncha, aqlli gadoy bo'l.* aqlning ijtimoiy hayotda ahamiyatli o'rni yoritilgan.

Aksiologema: Aql inson hayoti uchun muhim: *Oy tunda kerak, aql kunda kerak, Aqlli bor uyda, ahillik bor, Aql – dunyoning ko'rki, Aql – odamning ko'rki.* Aql inson uchun muhim bo'lgan qobiliyat, xususiyat sifatida e'tirof etilgan.

Aksiologema: Aqlli odam bilimlidan yuqori qo'yiladi: *Bilimlidan aql chiqar, aqlldan naql chiqar.*

Aksiologema: Aql faoliyatni to'g'ri yo'naltiruvchi omil sifatida qaraladi: *Pul topib, xisob topmagan, Pulni ishlatish uchun ham kalla kerak, Pul topish oson, ishlatish qiyin, Pul topib aql topmagan ahmoq*

Aksiologema: Aql yoshga, bo'yga bog'liq emas: *Aql yoshda emas, boshda.* Shuningdek, aql va jismoniy yetuklik bir-biriga zid qo'yilib, kishidagi jismoniy xususiyatlar narsa-predmetlarga ko'chirilib ifodalangan maqollar salmog'i ham ancha yuqori. Masalan: *Aql bo'y bilan o'lchanmas, Tuyaday bo'ying bo'lguncha, tugmadak aqling bo'lsin, Bo'yimga teng bo'y topdim-u, aqlimga teng aql topmadim, Bo'y yetmagan joyga o'y yetadi (aql – o'y, mushohada), Tuyaday bo'y berguncha, Ninaday aql bersin. Chinorday bo'ying bo'lguncha, Tumordek aqling bo'lsin.* Ushbu maqollardagi tuya-nina, chinor-tumor so'zlari orqali o'ziga xos antonimiya hodisasi asosida aqlning ahamiyati ko'rsatilgan va bu so'zlar maqollardagi ifodaning milliy-madaniy jihatini tashkil qilgan.

Aksiologema: *Aql tajriba bilan o'lchanadi.* Ma'lumki, inson hayotida dunyoqarash muhim o'rinni ega. Dunyoqarash dunyoni, borliqni, odamzotni anglash bilan boyib boradi. Shuningdek, sayohat qilish salomatlik uchun ham, ma'naviy yuksalish uchun birdek foydali. Bu maqollarda qadriyat sifatida baholangan, ko'pni ko'rgan insonlar hurmat qilingan: *Ko'p yashagandan emas, ko'pni ko'rgandan so'ra.* Bu maqolda yosh emas, bilim belgilovchi ahamiyatga egaligi ta'kidlangan. *O'zgalarni eshitishdan tolma, o'z bilganingdan qolma, Ko'p ko'rgan – ko'p bilur, Ko'rgan-ninig ko'ziga foyda, Safar ham – bir ilm, Karvon yo'lida yurib tuzaladi, Yer kezgan – el ko'rar, El oralagan – sinchi, To'qay oralagan – ovchi (sinchi – ko'pni ko'rgan, ko'zi pishgan, tajribali; xalq dostonlarida sinchi deb otning nasl-nasabini, sifatini yaxshi bilgan chavondozga nisbatan qo'llanadi: Ravshan sinchi, Qultoy kabi obrazlar bunga misol bo'ladi).*

Aksiologema: *Aql tavakkalchilik bilan ham bog'lanadi.* O'zbek tili maqollarida, o'rni bilan tavakkalchilik ham qadrlanganligining guvohi bo'lamiz: *Tavakkalni boshga ur, baxtingdan ko'r; Tavakkal qil, tosh yut; Ikkilanish o'lim; Tavakkal – erninig yo'ldoshi; Tavakkal tog'ni yiqar; Aqlli o'ylaguncha, ahmoq daryodan o'tar* kabi paremiyalarda tavakkalchilik ham aql bilan ish tutishning bir usuli sifatida namoyon bo'ladi.

Aksiologema: Donolik vazminlik, mulohazalilik bilan o'lchanadi: *O'g'ir oshadi, yengil toshadi* (Bosiq odam har qanday qiyinchilikni mulohaza bilan yengib o'tadi, jahli tez, shoshgan esa murodiga yeta olmaydi) kabi. "Devon-u lug'otit turk"da shunday keltiriladi: *Булғақ оғуш болса, қачан билгич жатар, Жаңшақ мәлим сажраб анї тамғақ қатар* – Xalqda fitna ko'paysa, aql ozayadi va to'g'ri yo'lni topolmay qoladi. Behuda so'zlar ko'payib ketsa, og'iz qurib jag' qayib-

¹ Кошғарий М. Девону луғотит турк (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов). Т. I-II-III, Тошкент, "Фан", 1960 – 1963, 1-т, 1960, 403-бет.

shadi. Bu maqol o'ylab so'zlashga undab aytiladi.¹ Demak, mulohazali bo'lish qadriyat sifatida har bir davr uchun ahamiyatli bo'lgan. *Donodan elchi qil, chorvadan yo'lchi qil*. Elchi, sovchilar dono, aqlli, mulohazali insonlardan tanlangan. O'zbek xalqi qadimdan chorvachilik bilan shug'ullangan bo'lib, ularda yo'lni to'g'ri tanlash, bexavotir joylarni yaxshi bilish muhim hisoblangan. Shuning uchun ham yo'l ko'rsatuvchilikka aqlli insonlar tayinlangan. Maqollardan ko'rish mumkinki, elchi va sovchi tanlash kognitiv qadriyat darajasida baholangan.

Aksiologema: Aqlli-epchil, epli: *Daryoga olib borib sug'ormaydi; Tegirmondan butun chiqadi, sepli kelin – epli kelin*

Aksiologema: Aql – boylik: *Kallam bor – ming qop tillam bor, Aqcha topguncha, aql top, Aql oltin sandiq, odamiga qarab ochiladi, Aql bozorda sotilmas*. Antiqadriyat: nodonlik.

Aksiologema: Aqlsizlik yoshga bog'liq emas: *Ahmoqning kata-kichigi bo'lmas*.

Aksiologema: Ahmoq xatosini tan olmaydi: *Qo'rqqan otasin tanimas, ahmoq xatosin ang-lamas, Aqlli aysang, biladi, ahmoqqa aysang kuladi*.

Aksiologema: Ahmoqlik davosi yo'q kasallik: *Ahmoq qarimas, qarisa ham ahmoqligi ari-mas, Ahmoq – ko'zidan ma'lum, so'zlasa – so'zidan ma'lum; Ahmoqqa aql bitsa, aqlini sho'ri quriydi*.

Aksiologema: aqlsiz bilan do'st bo'lmaslik: *Otxonadan ayvon yaxshi, hamtovoq(ahmoq)-dan hayvon yaxshi, Nodon bilan shavla yesang, oyog'ingni tagi pishar, Nodonga ulfat bo'lgan qon yutar*.

Demak, zidlik aksiologiyani namoyon qiluvchi, ta'sirchanlikni belgilovchi muhim birlik sanaladi. Chunki ijobiy yoki salbiy *baho* (baho aksiologiyadagi asosiy tushunchalardan biri) kontekstda leksik-semantik oppozitsiya bilan ifodalanadi. Arutyunov baholash mexanizmining lingvistik aspektlarini tahlil qilar ekan, baholash mexanizmida gapning grammatik xarakteri, sifat so'z turkumining, asimetriya va boshqa til birliklarining o'rniga to'xtalib, baholash antroposentirik xususiyat kasb etishini, ya'ni baholash tabiati inson tabiatiga mos kelishini, unda insonga keraklisi baholanishini ta'kidlaydi.²

Aksiologik paremeologiyani yana bir muhim tushunchalaridan biri bu "ambivalentlik" tushunchasidir. Ambivalentlik – (lot. ambo – ikkala va valentia – kuch) kishida bir vaqtning o'zida qarama-qarshi hissiyotning yuzaga kelishi. Masalan, ba'zan kishida ayni bir narsaga yoki kishiga nisbatan ham mehr, ham nafrat ifodalanadi. Bunday hissiyotlarning yuzaga kelishi kishiga ta'sir qiladigan hodisa va narsalarning turli-tuman tarzda sodir bo'lishi yoki boshqa sabablar bilan bog'liqdir. Masalan, aql bilan ish tutish har doim ham tavakkalchilikni yoqlamaydi: *Tavakkalning boshi kal, Yetti o'lchab bir kes kabi*.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, aksiologik leksikada xalq hayotidagi muhim tushunchalar ifodalanar ekan, unda ma'lum bir xalq uchun qadriyat darajasiga ko'tarilgan urf-odatlar, borliq haqidagi tasavvurlar va axloqiy normalar aks etadi. Maqollar esa aksiologik leksikani aks ettiruvchi asosiy maydon hisoblanadi, chunki ular xalq hayotining barcha jabhalarini qamrab oladi. Zero, paremiolog olim Anikin aytganidek: "Xalq tajribasida bo'lmagan narsa maqollarda ham bo'lmaydi". Milliy madaniy o'ziga xoslik aynan xalq maqollarida ko'zga tashlanadi.

Дониёр Юлдашев (Урганч Давлат университети)
АНТРОПОНИМЛАР НОМИНАЦИЯ ТАМОЙИЛЛАРИДА УЗВИЙЛИК

Аннотация. Мақолада антропонимлар шаклланиши ва тараққиёти босқичлари масаласига антропоцентрик нуқтаи назардан ёндашилган бўлиб, унда номинация тамойилларининг ўзаро узвийлиги мисоллар орқали кўрсатиб берилган.

¹ O'sha manba. I, 434-bet.

² Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. М., "Наука", 1988, 73 с.

Аннотация. В статье, наряду с антропоцентрическим подходом к вопросу о формировании и этапах эволюции антропонимов, на основе конкретных примеров раскрывается взаимная последовательность в них принципов номинации.

Annotation. Pointing out the structure and developing of anthroponyms from the view point of anthropocentrism, the connection of features of nomination with each other is shown by means of examples in the given article.

Калит сўзлар: антропоним, антропоцентризм, номинация тамойиллари, атоқли отлар тизими, тафаккур умумийлиги.

Ключевые слова: антропоним, антропоцентризм, принципы номинации, система собственных имён, единства мышления.

Key words: anthroponym, anthropocentrism, features of nomination, proper nouns structure, community of thinking.

Хар бир тилнинг моҳиятини тушуниш учун билдирилган барча фикрлар инсон ва унинг оламида келиб чиққан ҳолда мустақамланиб борар экан, Э.Бегматов тўғри таъкидлаганидек: “Социолингвистик тадқиқотлар орасида атоқли отлар, жумладан, антропонимларни ўрганишга оид махсус ишлар ниҳоятда кам. Бунинг сабаби, бизнинг назаримизда, социолингвистик тадқиқ методининг тилнинг барча соҳаларига бир хилда татбиқ этилмаётганидир. Шунга қарамасдан, тил ономастик тизимининг жамият ривожига билан боғлиқ муаммолари “социолингвистика” термини остида бўлмаса-да, номшунослар томонидан доимо ўрганиб келинган, чунки ономастик тадқиқотларни нолингвистик омилларни ҳам етарли ҳисобга олмасдан амалга ошириш мумкин эмас.¹ Бизнингча, галдаги вазифа атоқли отлар тизимини соҳада шу кунгача амалга оширилган ишларни умумлаштирган ва ривожлантирган ҳолда, антропоцентрик нуқтаи назардан таҳлил қилишдан иборат.

Дастлабки атоқли отлар турдош отлардан шаклланиши, шубҳасиз. Шундай экан, бу жараён бугунги турли тиллар ҳали шаклланимаган, бугун бир-биридан ҳар томонлама узоқлашган халқлар ўртасидаги умумийлик йўқолмаган жуда узоқ даврга тўғри келади. Шунинг учун турли тиллардаги ономастик индикаторлар таҳлили улар ўртасида умумийликни яққол кўрсатиб бериши ажабланарли эмас. Ҳатто қариндош бўлмаган тиллардаги ўхшашлик, умумийлик инсоният тафаккур тарзи шаклланиши ва ривожига бошқичларни илмий асослашга хизмат қилади.

Баён қилинган фикрларни антропонимлар мисолида кўрадиган бўлсак, киши исмлари тараққиётида дунёнинг кўпгина халқлари бир-бирига яқин бошқични босиб ўтгани кўзатилади. Бу жараён маълум тадрижий тараққиёт қайсидир халқда қайсидир даврда кечгани билан фарқланади. Шунингдек, жараёнда халқларнинг ўзаро таъсири, ижтимоий-сиёсий ҳаёт, маданият даражаси, диний омилларнинг ўрни катта. Шулардан киши исмлари тараққиётида диний дунёқараш ва омиллар таъсири кейинги бошқичлардан бирини ташкил қилади. Дин инсоният тафаккури ва тамаддуни ривожига юқори бошқич саналиши, шубҳасиз. Хусусан, исломдан олдин маълум ҳудуд ва саналарда бир неча динларга эътиқод қилган туркий халқларнинг киши исмлари ўтмиш ақидаларнинг ҳам маълум маънода изларини ўзида акс эттиради.

Бу борада исломий ақидаларга келсак, исломий ақидада ота-она зиммасидаги муҳим вазифалардан бири фарзандига муносиб исм танлашидир. Бу боланинг туғилгандан кейинги ҳақлари сирасига киради. *Жаъал* (Кўршапалак) исмли киши ўз отасидан шикоят қилиб келганида, Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом исм бобида ота фарзанд ҳаққини адо этмаганлиги учун фарзанднинг арзларини ўринли ҳисоблаганлари ҳақида ривоят бор.

¹ Бегматов Э. Антропонимияни тадқиқ қилишнинг социолингвистик аспекти. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 4, 2011.

“Бахтиёр оила” китобида қандай исм муносиб исм, исм танлаш билан боғлиқ ислом тарихида муҳим воқеалар, шартлар каби масалалар муфасссал ёритилган.¹ Исмларнинг ҳам гўзал бўлиши шартлигига Абдуллоҳ ибн Масъуд разияллоҳу анҳудан қилинган ривоятдаги “Албатта, Аллоҳ гўзалдир, гўзалликни севадир” ҳадиси шарифи асос қилиб олинган.² Муҳими, исломий ақидада исм нафақат дунёвий, балки ухровий аҳамиятга молик бўлиб, Абу Довуд, Ибн Ҳаббон, Тобороний ва Байҳақий ривоят қилган ҳадисда: “Албатта, қиёмат куни ўз исмларингиз ва оталарингизнинг исмлари ила чақирилурсиз. Бас, исмларингизни гўзал қилинг”, дейилган. Мазкур ўринда исмларга оид Абдул Уззо (Уззо санами кули) каби исмларни қўймаслик кераклиги уқдирилади. Бундан ташқари, Пайғамбаримиз туя соғишни *Мурра* (Аччик), *Ҳарб* (Уруш) исми саҳобаларга топширмай, *Яъийш* (Яшар) номли саҳобага топширганлари, *Ғуроб* (Қарға)ни Муслимга, *Абдулҳажар* (Тош кули)ни Абдуллоҳ (Аллоҳнинг кули), *Заҳм* (Тиқилинч)ни *Башиёр* (Башорат, Севинч)га алмаштирганлари исмда хосият катталигини кўрсатади. Имом Бухорий ривоят қилган ҳадис мазмунича, Суъайд ибн Мусайбнинг бобоси *Ҳазн* (Қўполлик)га Пайғамбар алаҳиссалом *Саҳл* (Енгиллик) исмини таклиф қилганларида *Ҳазн* ота-бобоси қўйган исмдан кечмаслигини айтади. Унинг зурриёди шундан бери оиласини бу хислат тарқ қилмаганини айтади. Исломда исмга алоҳида эътибор берилишига Ҳудайбия сулҳида Сухайл ибн Амрнинг элчи бўлиб келиши орқали сулҳ амалга ошгани воқеаси ҳам асос бўлади. Абу Райҳон Беруний элчининг қатор хислатлари билан бирга жарангдор исми ҳам бўлиши кераклиги ҳақида ёзади.

Антропонимларда мавжуд номинация тамойиллари бир-бирига билан боғлиқ равишда ривожланиб борган. Шундай тамойиллар борки, улар бир-бири билан жуда муҳим узвийликда бўлиб, бирини иккинчисиз тасаввур қилиш қийин. Мисол учун, саналаштириш тамойили ном мазмунидан келиб чиқиб, баъзан диний мотивлар асосидаги номлар билан, баъзан табиат ҳодисаларига боғлиқ номлар билан узвийлик касб этади.

Ўзбек антропонимларида кузатилган номинация тамойилларидан бири саналаштириш – бола таваллуд топган кун, ой бирор ҳодиса кабиларни эътиборга олиш. Лекин қайд этиш лозимки, бунда бошқа бирор фактор ёки факторларнинг ҳам маълум ўрни бўлиши мумкин. Бу ҳам юқорида қайд этилган номинация жараёни иштирокчилари сони чеклангани, уларни бевосита таҳлил қилиш имкони йўқлиги, яъни ҳар бир номинатор (исм танловчидан) айнан шу тамойилга асосланилганини сўраб қайд этиш имконсизлиги билан боғланади.

Мисол тариқасида ой номлари билан боғлиқ исмларни эътиборга оладиган бўлсак, ўзбек халқи ўз тарихи давомида бир неча тақвимлардан фойдаланган бўлишига қарамай, улардан барча ой номлари ҳам антропонимга айланган эмас. Шунинг учун тизимдаги антропонимга айланган ой номларини алоҳида кўриб чиқиш зарур. Масалан, Ўрта Осиё ва Эронда қадимдан қўлланиб келаётган ой номларидан фақат баҳмангина киши исмига айланган (Аслида, катъий хулосага асос йўқ, ёзма манбаларда маълуми – шу).

Баҳман بهمن “Авесто”да *Vehumana*, паҳлавийда *Vehuman* бўлиб, “яхши”, “эзгу” маъносидаги *vehu* ҳамда “ўй”, “фикр” маъносидаги тап сўзларидан таркиб топган. Табарий унинг маъносини арабчада الحسن النية деб беради. У зардуштийлар эътиқодидаги амшоспандлардан бири бўлиб, йилнинг ўн биринчи оyi ва ҳар ойнинг иккинчи куни *баҳман* дейилган.³ Бу сўзнинг бошқа маънолари ҳамда атоқли от сифатида фаришта, тоғ, аҳоли яшаш жойларини англатиши ушбу луғатда батафсил берилган.⁴ Бу сўз ой номи сифатида “Қисаси Рабғузий”да учрайди: “Кечти *баҳман* замҳарир қиш, қолмади қори, бузи”. Бизнингча, номинатор назарида Баҳман исмининг луғавий маъноси муҳим. Сабаби бу исм қадимги ой номлари буткул истеъмолдан чиқиб кетган даврларда ҳам қўйилган. Эпик ном сифатида

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Бахтиёр оила. Тошкент, “Hilol nashr”, 2015, 278–288-бетлар.

² Шу манба. 279-бет.

³ علي اكبر دهخدا. لغت نامه دهخدا. جلد چهارم. موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران. ۱۳۷۷ ص ۵۱۲۷

⁴ علي اكبر دهخدا. لغت نامه دهخدا. جلد چهارم. موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران. ۱۳۷۷ ص ۵۱۲۷ – ۵۱۲۹

“Шохнома” қаҳрамонларидан бири Баҳман – Исфандиёрнинг ўғли номи. У ўз мулкини Баҳманга топширади:

*Ҳама лашкараширо ба Баҳман сунурд
В-аз онжо хиромид бо чанд гурд.*

Таржимаси: “Ҳамма лашкарини Баҳман топширди ва у ердан бир неча паҳлавон билан чиқиб кетди”.

Ўзбек адабиётида *Баҳман* қаҳрамони “Гул ва Наврўз” достонида бўлиб, табиийки, Наврўзга муқобил салбий қаҳрамон саналади. Бу исм кейинги даврларда ҳам қўйилишининг зардўштийликка алоқаси йўқлигини Алихон Тўра Соғуний зурриёдларидан бири исми *Баҳманёр* экани ҳам тасдиқлайди.

Эндиги таҳлилга тортилажак ой номларидан атропонимга айланган *Ражаб, Рамазон, Сафар, Шаъбон* исмларида бошқача ҳолатни кўрамиз:

1. Бу исмларга асос бўлган ойлар мансуб тақвим – ҳижрий-қамарий XX аср бошларигача расман, кейинчалик, диний соҳада ҳамда халқ орасида истеъмолда бўлган ва бўлмоқда. Шу жиҳатдан қадимги куёш календарлари ва ҳижрий-шамсийдан фарқланади.

2. Ҳижрий-қамарий тақвимдаги барча ой номлари эмас, асосан, бештаси антропоним сифатида учрайди. Буларнинг тўрттаси “шуҳуру-л-харом” – эҳтиром қилинадиган ойлар.

Бир неча қариндош ва қариндош бўлмаган тил соҳиблари бўлмиш халқлар киши исмларини солиштириш уларнинг тафаккур дунёси, орзу-умидлари, борлиққа муносабатлари каби жиҳатлар бир-бирига жуда ўхшаш эканини кўрсатади. Биз қуйида ўзбек исмлари характерида келиб чиқиб, уларни бир неча гуруҳларга ажратган ҳолда таҳлил қилдик. Шулардан бири – *тилак отлари* (Эслатиб ўтамиз, тасниф номинатор-номинация муносабати билан айтилган фикрларимизга асосан апеллятивнинг маъносига асосланади). Бундай апеллятивларни умуминсоний фазилатлар, инсон орзусидаги ниятлар, эзгулик каби мавҳум тушунчалар ташкил этади. Масалан, ўзбекларда *Қувонч, Қувончой, Қувондиқ, Бахт, Бахтигул, Қутлуг, Қутлибика, Қутлугқадам, Севинч, Гўзал, Қаҳрамон...*

Бу типни биринчи ўринда қайд этишимизга сабаб бугунги кунда антропонимларнинг аксари ушбу гуруҳга мансублигидадир. Аслида, хронологик нуқтаи назардан, бу тип охириги ўринлардан бирини эгалласа, ажаб эмас. Сабаби, биринчидан, инсон мавҳум тушунчаларни номлашдан олдин реал тушунчаларни номлаган бўлса, иккинчидан, уларнинг айримлари апеллятив сифатида бошқа сўз туркумларига мансуб.

Эътибор қаратиш лозимки, бу тип исмлар турмуш тарзи турлича, географик жиҳатдан бир-биридан олис, иқтисодий шароитлари бошқача халқларда баробар тарқалгани яна бир бор инсон ҳар қандай табиий ва иқтисодий шароитда ўз маънавий қиёфасини сақлаб қолишга интилганини кўрсатади. Масалан, мўғулларда *Az* – бахт, *Azjargal, Bayar* – севинч, байрам, *Bayarbaatar* – севинч ва ботир, *Bayarsaïxan* – севинч ва гўзал, *Mönx* – абадий, мангу, *Mönxsaïxan* – абадий, мангу; гўзал.¹

Аслида, бундай исмларни бир неча ички гуруҳларга ажратиш мумкин. Масалан, мангулик, узоқ ёш тилаб қўйилган номлар: ўзбекларда *Ўлмас, Ўлмасой, Яшар*; мўғулларда, кўрганимиздек, *Mönx, Mönxsaïxan*, арабларда *Холид*, форсларда *Жовид* каби. Апеллятив бу тип исмлар инсонлар томонидан ўрмон қонунлари асосида кун кечирган даврлариданок урф бўлган, деган хулосани чиқаришга имкон беради. Энг қадимги ёзма ёдгорликлар бўлган “Веда”, шунингдек, “Авесто” ва “Гилгамиш” материаллари ҳам бу мавзу гуруҳига мансуб атоқли отлар қадимийлигини кўрсатади. Масалан, *Al Hatun* – Чингизхон қизининг исми. 1209 йилда Эдиқут Баржуқ унга уйланган.²

Таҳлил қилинган материаллар атоқли отлар тизимида антропонимларга антропоцентрик нуқтаи назардан, алоҳида тип сифатида қараш зарурлигини кўрсатади. Чунки бу тип

¹ Bulet Gul. Monghol Kışı Adları. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 7. Sayı 1. Mart 2010. S. 220.

² Quliyev Ə.A. Əski türk onomastik sözlüyü. Bakı, “Elm”, 1999, s. 7.

атокли отларда бир неча номинация тамойиллари бир-бири билан узвий боғланган бўлиб, баъзан уларнинг аслини муайян шахс ҳаётидаги айтиш сабабини кўрсатиш орқалигина аниқлаш мумкин бўлади. Шунинг учун уларнинг номинация тамойилларини тўғри белгилашда, бизнингча, апеллатив маънонинг этнолингвистик талқинига таянишдир.

Соҳиба Бабаназарова (Алишер Навоий номидаги ТДЎТАУ)
ЎХШАТИШЛАРНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада лингвокультурологиянинг тарихий асослари, тил ва маданиятнинг бир-бирига ўзаро таъсири ва ўхшатишларнинг лингвокультурологик хусусиятлари тадқиқ этилган.

Аннотация. В статье рассматривается история основания лингвокультурологии, взаимодействия языка и культуры и лингвокультурологические особенности сравнений.

Annotation. This article discusses historical bases of linguo-culture, the interactions between language and culture and linguo-culturological features of similarities.

Калим сўзлар: лингвокультурология, ўхшатишлар, турғун ўхшатишлар, метафора.

Ключевые слова: лингвокультурология, сравнение, устойчивые сравнения, метафора.

Key words: linguo-culture, likening, resistant likening, metaphor.

Ҳозирги замонавий тилшуносликда тил ва маданиятнинг бир-бирига ўзаро таъсири муаммоларини ўрганиш муҳим масала бўлиб қолди. Бунинг сабаби жаҳон миқёсидаги муаммоларнинг глобаллашуви, ҳар хил масалаларни ҳал этишда турли халқларнинг универсал ва ўзига хос бўлган феъл-атвори ва муносабатларини ҳисобга олиш зарурати, маданиятлараро тушунмовчиликлар пайдо бўлиш эҳтимоли юқори бўлган вазиятларни олдиндан билиш эҳтиёжи, коммуникатив фаолиятнинг асосида ётган маданий бойликларни белгилаш ва аниқлашнинг муҳимлигидадир.

Антропоцентрик парадигманинг битта йўналиши ҳисобланган лингвокультурология тилни “тил – маданият – инсон” учлиги доирасида ўрганиб, бу фан бугун кенг истеъмолда бўлган миллий онг, миллий тафаккур, миллий маданият, миллий маънавият, миллий менталитет, миллий характер каби жуда кўплаб тушунчаларнинг асосини тил ташкил этиши, тилсиз уларнинг моҳияти барқарор бўла олмаслигини очиқ беришни асосий мақсад деб билади.¹

Биринчи марта тил ва маданиятнинг боғлиқлиги XX асрнинг бошида америкалик тилшунос Р.Ладо схемасида белгиланган. Унинг схемасида а ва б шахслар ўртасидаги мулоқот қандай тарзда ўтиши кераклиги кўрсатилган эди. XX асрнинг 90-йилларига келиб эса лингвокультурология фани рус тилшунослигида анча кенг ўрганилди, бу соҳада, айтиқса, В.Н. Телия, В.В.Воробьев, Н.И.Толстой, Й.Д.Апресян, Й.А.Яковлева, В.А.Маслова ва бошқаларнинг ишлари аҳамиятлидир. Улар ўз тадқиқотларида тилда ўз аксини топган ва мустаҳкам ўрнашган халқ маданиятининг намоён бўлишини ёритганлар. Бугун дунёда оламни билишда тилнинг устувор роли, унинг реал борлиқ ва онгга фаол таъсири, инсоннинг бутун руҳий ва билиш фаолиятида бош омил ва асосий манба эканлиги деярли эътироф этилган.

Лингвокультурологияга бағишланган илмий тадқиқотларда тилга антропоцентрик ёндашув, гарчи XX аср охири – XXI аср бошида янгидан пайдо бўлган бўлса-да, унинг илдизлари немис олими В.Фон Гумбольднинг машҳур ғояларига бориб тақалиши таъкидланади. В.Гумбольд тил ҳамда маданият ўртасидаги ўзаро ҳаракат борасида қуйидагича ёзди: “Миллат руҳи ва характерининг кўринишлари ичида фақатгина тил миллат руҳи ҳамда характерининг ўзгача (алоҳида) томонларини намоён қила олади. Агар тилни руҳий (маъ-

¹ Маҳмудов Н. Ўхшатишлар ва миллий образ. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2013, 1-сон, 3-бет.

навий) ривожланиш босқичларини тушунтириш учун асос сифатида қаралса, у ҳолда уларнинг пайдо бўлишини миллатнинг интеллектуал ўзгачалигига боғлаш мумкин. Мазкур қарашни яқунлаш учун, тиллар табиатини чуқурроқ ўрганиш зарур ҳамда турли хил тилларнинг руҳий (маънавий) ривожланишга таъсирини ўрганмоқ лозим”.¹

В.Гумбольдт концепцияси А.А.Потебня, Ш.Балли, Ж.Вандриес, И.А.Бодуен де Куртене, Р.О.Якобсон ва бошқа тадқиқотчилар ишларида ўзгача алоҳида интерпритация (таҳлил)га айланган.

Лингвокультурологияда бугунги кунга келиб, бир неча йўналишлар шаклланган бўлиб, улардан бири қиёсий лингвокультурологиядир. Қиёсий лингвокультурологияда икки ва ундан ортиқ тил ва маданиятларнинг умумийлиги ва фарқи аниқланади, ҳар хил лингвокультураларнинг (лингвомаданиятларнинг), лекин ўзаро боғлиқ этносларнинг намоён бўлиши ўрганилади.

Рус тилшунослигида тилнинг лингвокультурологик тадқиқи борасида В.А.Маслова-нинг “Лингвокультурология”² ўқув қўлланмаси алоҳида аҳамият касб этади. Муаллиф ушбу ўқув қўлланмада лингвокультурологиянинг тилшуносликдаги ўрни, вазифаси, тарихий ва назарий асослари, мақсад ва вазифалари, услуб ва методлари ҳақида баҳс юритади. Г.М.Алимжанова эса “Қиёсий лингвокультурология”³ китобида тил ва маданиятнинг бири-бирига таъсири муаммолари, лингвокультуртема, қиёсий лингвокультурологиянинг методларини ёритиб берган.

Ўзбек тилшунослигида ушбу назария Низомиддин Маҳмудовнинг “Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб” ҳамда “Ўхшатишлар ва миллий образ” мақолаларида кенг ва атрофли асослаб берилган. Тилшунос ўхшатишлар ҳақида сўз юритар экан, турғун ўхшатишлар ўзбек тилининг тамомила ўзига хос бойлиги, халқ миллий-маданий тасаввуроти ва анъаналарининг бетакрор кўзгуси, бежирим ва таъсирли нутқ имкониятларига куч берадиган туганмас манба, авлодлар ўртасидаги образлар ворисийлигини сақловчи муҳташам восита сифатида жуда катта этнопсихологик, лингвокультурологик ва лингвопое-тик қимматга эга эканлигини таъкидлайди.⁴

Лингвокультурологиянинг асосий объекти маданият ва тилнинг фаолият жараёнида ўзаро боғланиши, ўзаро таъсири ва бу ўзаро таъсири шарҳини тил маълумотлари асосида бир бутун тизимли яхлитлик сифатида ўрганишдан иборатдир. Лингвокультурология предмети сифатида тил бирликлари, нутқ фаолияти элементлари ва инсоннинг нутқий хулқи иштирок этади. Тилнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттиришда фразеологизмлар, метафоралар ва ўхшатишлар алоҳида аҳамият касб этади. Метафоралар, фразеологик бирликлар ва ўхшатишлар мазмуни ва ўзига бириктирилган маданий коннотацияларига кўра, маданий белгиларнинг экспонентларига айланадилар. Ўхшатишларни ушбу нуқтаи назардан кўриб чиқамиз.

Метафораларга жуда яқин бир восита ўхшатишлар бўлиб, улар ёрдамида шахс-предметлар, нарсалар, белгилар ва ҳаракат кабилар бири-бирига ўхшатилади, қиёс қилинади. Ўхшатишни ҳосил қилувчи лексик воситалар: *каби, мисли, ўхшар, ўхшаш, худди, гўё, янглиз, сингари*; грамматик воситалар: *-дек, -дай* қўшимчалари ҳисобланади.

Дунёни билишда қиёслаш ниҳоятда муҳим ўрин тутди. Инсон тафаккури билишнинг кўплаб усуллари, услуб ва шакллари камраб олган мураккаб билиш жараёнидир. Инсон тафаккур юритиши жараёнида илмий билишнинг барча соҳалари ва истаган босқичида фойдаланиладиган умумий ва ғносеологик операциялар тафаккур ва илмий билиш усуллари ҳисобланади. Ана шундай илмий билиш усулларида бири қиёслашга асослан-

¹ Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. М., “Знание”, 1986, с. 69 – 94.

² Маслова В.А. Лингвокультурология. Москва, «Академия», 2004.

³ Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология. Алматы, 2010.

⁴ Маҳмудов Н. Юқоридаги манба. 3 – 7-бетлар.

ган аналогиядир. Аналогияда объектларнинг баъзи белгилари, хоссалари ва муносабатларидаги ўхшашликдан, уларни бошқа нарса ёки муносабатларга ўхшашлиги тўғрисидаги фикр илгари сурилади.

Тилни лингвокультурологик тадқиқ этишда турғун ўхшатишларнинг аҳамияти бекиёсдир. Ўзбек тилидаги ўхшатишларни тадқиқ этишда Н.Маҳмудов ва Д.Худойбергано-валарнинг “Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати” муҳим манба бўлади. Н. Маҳмудов ушбу луғат мукаддимасида бир неча ўхшатишларни изоҳлар экан, турғун ўхшатишларни халқнинг маданияти ва менталитети ҳақидаги маълумотларнинг энг қимматли манбаси сифатида эътироф этади, баъзи ўхшатишлардаги миллийлик белгиларини мисоллар билан асослаб ўтади. Масалан, мусичадай беозор, бақадай, ойдек каби ўхшатишлар миллий тафаккур ҳосиласи эканлигини таъкидлайди. Ўзбек тилидаги ўхшатишларда бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Масалан, *дўптидай, дуодай, каъбадек, бешикдай, ипакдай* каби ўхшатишларда халқимизнинг диний ва ўзига хос миллий қарашлари акс этганлигини инкор этиб бўлмайди. Ўхшатишлар ёзувчининг шахсияти, инсоннинг ички олами ва унинг ҳис-туйғулари ҳамда тажрибаларига асосланади. Шу билан биргаликда ўхшатишлар орқали шахснинг субъектив муносабати ҳам ифодаланади. Айнан ана шундай ифодалар ўхшатишлардаги миллийлик, менталитет билан боғлиқ белгиларини намоён этади. Масалан, “Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати”да *илондай* ўхшатишига қуйидагича таъриф берилади: “*Совуқ. Ўта ёқимсиз, одамни сескантирадиган. Дарғазаб шамол уни изига қайтариш учун сочларидан, этакларидан торткилаяпти, пана-панада илондай совуқ ва бадбашара қўллар унга тош отяпти (Н.Эшонкул. Момоқўшиқ)*”. Ушбу ўхшатиш эталони бошқа тил эгалари нутқида ҳам учрайди.

Хусусан, хитой лингвомаданиятида *илондай* ўхшатиши ижобий маънода кўпроқ гўзаллик рамзи сифатида қўлланилади. Объектив борлиққа нисбатан бундай фарқли муносабат, албатта, халқларнинг миллий-этник ўзига хосликлари билан боғлиқдир. Баъзи ўхшатишлар бир нечта маъноларни ифодалаш учун хизмат қиладик, бу тилимизнинг бой ифода имкониятларини кўрсатиб туради. “Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати”да *илондай, итдай, оловдай, ўқдай* каби кўплаб ўхшатишларнинг бир неча маъноларда қўлланилишига доир мисоллар келтириб ўтилган. Ўхшатишларни кузатиш жараёнида ўхшатиш эталони сифатида шахс номлари (Алпомишдай, Рустамдай), ҳайвон отлари (бақадай, бўрдоқидай, тошбақадай, тулкидай), миф ва афсоналар билан боғлиқ тушунчалар (девдай, самандардай, ялмоғиздай, яъжуж-махжужлар каби, қакнусдай), мавҳум отлар (арвоҳдек, шарпадай) қўлланган ўхшатишларда халқимизнинг миллий идроки, миллий-этник ўзига хослиги яна-да ёрқинроқ акс этганига амин бўлдик.

Тўпланган маълумотлар ўхшатишларнинг мутлақ антропоцентрик хусусиятларга эга эканлигини тасдиқлайди. Антропоцентризмнинг тилшуносликда алоҳида парадигма сифатида шаклланиши ва бу йўналишдаги тадқиқотларнинг дунё тилшунослигида кўпайиб бораётганлиги бениҳоя қувонарли ҳол. Ва, шубҳасиз, бу йўналиш тилни тадқиқ этишдаги жиддий муваффақиятлардан биридир.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, бугунги кунда тилни мукамал тадқиқ этишда антропоцентрик парадигмага таяниш яъни тилни уни яратувчи халқ билан боғлаб ўрганиш бениҳоят катта аҳамият касб этмоқда. Зеро, немис олими В.фон Гумбольт таъкидлаганидек, “Тил халқлар руҳининг зоҳирий намоён бўлишидир: халқнинг тили унинг руҳидир ва халқнинг руҳи унинг тилидир, булардан бир-бирига айнан мос бошқа бирор нарсани тасаввур қилиб бўлмайди”.¹

¹ Гумбольт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества Избр. труды по языкознанию. М., 1986, с. 68.

Мадина Каримова (Андижон Давлат университети)
ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА И ВЕРБАЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ

Annotatsiya. Ushbu maqola til va og‘zaki muloqotning gender xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Insonning jinsi yoki ijtimoiy-madaniy jinsi – shaxsiy istiqbollarni belgilovchi ijtimoiy taxminlar va normalar, qadriyatlar va reaksiyalar. Gumanitar munosabatlar madaniy jihatdan shartli stereotiplar shaklida tilga olinadi, bu xatti-harakatlarga, jumladan, nutqqa, shaxsga va tilni sotsializatsiya qilish jarayonlariga ta‘sir ko‘rsatadi.

Аннотация. Статья посвящена изучению проблемы гендерных особенностей языка и вербальных коммуникаций. Гендер или социо-культурный пол человека – это совокупность социальных ожиданий и норм, ценностей и реакций, который формируют отдельные черты личности. Гендерные отношения фиксируются в языке в виде культурно обусловленных стереотипов, накладывая отпечаток на поведение, в том числе и речевое, личности и на процессы ее языковой социализации.

Annotation. This article is devoted to the study of the problem of gender features of language and verbal communication. Gender or the socio-cultural gender of a person is a set of social expectations and norms, values and reactions that form individual personality traits. Gender relations are fixed in the language in the form of culturally conditioned stereotypes, imposing an imprint on the behavior, including speech, of the personality and on the processes of its language socialization.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy-madaniy, ijtimoiy tabaqalanish, antropoorientatsiya, nutq.

Ключевые слова: социо-культурный, социально-стратификационный, антропоориентированность, дискурс.

Key words: socio-cultural, social stratification, anthroporientation, discourse.

Предметом моего внимания стало изучение проблемы гендерных особенностей языка и вербальных коммуникаций. Для начала приведу основные дефиниции. Биологический пол – это совокупность анатомических и физиологических признаков, благодаря чему мы можем определить мужчину или женщину перед нами.

Гендер или социо-культурный пол человека – это совокупность социальных ожиданий и норм, ценностей и реакций, который формируют отдельные черты личности. В патриархальной гетеросексуальной культуре гендер тесно привязан к биологическим и анатомическим признакам человека и приобретает характер нормативности. Важную роль в развитии и поддержании гендерной системы играет сознание людей. Конструирование гендерного сознания индивидов происходит посредством распространения и поддержания социальных и культурных стереотипов, норм и предписаний, за нарушение которых общество наказывает людей (например, ярлыки “мужеподобная женщина” или “мужик, а ведет себя как баба” весьма болезненно переживаются людьми и могут вызывать не только стрессы, но и различные виды психических расстройств).

Гендерные отношения являются важным аспектом социальной организации. Они особым образом выражают ее системные характеристики и структурируют отношения между говорящими субъектами. Основные теоретико-методологические положения гендерного концепта основаны на четырех взаимосвязанных компонентах: это культурные символы; нормативные утверждения, задающие направления для возможных интерпретаций этих символов и выражающиеся в религиозных, научных, правовых и политических доктринах; социальные институты и организации; а также самоидентификация личности. Гендерные отношения фиксируются в языке в виде культурно обусловленных стереотипов, накладывая отпечаток на поведение, в том числе и речевое, личности и на процессы ее языковой социализации.

Термин гендер, таким образом, использовался для описания социальных, культурных, психологических аспектов “женского” в сравнении с “мужским”, то есть “при выделении всего, что формирует черты, нормы, стереотипы, роли, типичные и желаемые для тех, кого общество определяет как женщин и мужчин”.¹

Вместе с тем в науке до сегодняшнего дня нет единого взгляда на природу гендера. Его относят, с одной стороны, к мыслительным конструктам, или моделям, разработанным с целью более четкого научного описания проблем пола и разграничений его биологических и социо-культурных функций.

Первые работы по изучению “количественных проявлений” мужского и женского вербального поведения появились в XVII веке при описании так называемых “первобытных”, экзотических языков Нового Света, в которых существовало деление на мужской и женский варианты. Все исследования того времени носили спорадический характер и никаких систематических описаний различий между мужскими и женскими подъязыками не проводилось. Изучался в основном женский вариант языка, считавшимся отклонением от мужского, который служил нормой, речевым эталоном. В силу этого мужской язык был гораздо менее изучен и описан, чем женский. В начале прошлого столетия тема языка и пола с периферии лингвистики стала перемещаться на передний план. Это было обусловлено как личностным фактором: целый ряд знаменитых лингвистов обращается к этой теме, так и возникновением целого ряда новых лингвистических дисциплин, и явной тенденции к усилению “антропоориентированности” всей лингвистики и большей её “обращённости” к проблеме “человек в языке”.

Однако наибольший интерес к данной теме появился в середине 1960-х годов, когда бурное развитие получила коммуникативная семантика, социолингвистика, прагматика. Стало ясно, что изучение языковых явлений в их коммуникативном, динамическом аспекте невозможно без учета психофизиологических и социально-стратификационных особенностей личности (пола, возраста, уровня образования и т.п.). Стимулом для этих исследований послужило и развитие квантитативной лингвистики, предоставившей в распоряжение ученых как обширный статистический аппарат, так и количественный материал об особенностях функционирования языка в специфических социальных группах. Вообще, приблизительно 30 лет тому назад появились первые публикации, посвященные анализу языка в социальном контексте, или, как это сформулировал Дж. Фишман, используя теорию коммуникации, анализу “шести W” (*who speaks with whom?, what?, when?, where? and why?*).² Тем самым, можно сказать, была основана новая парадигма, превратившая языковое употребление в центральный объект исследования. Было доказано, что именно в языковом употреблении, квалифицируемом как явление индивидуальное и нерегулярное, можно обнаружить системные и регулярные признаки. В контексте рассматриваемой парадигмы сформировалась и социолингвистическая концепция дифференциальной теории Уильяма Лабова, являющейся теоретической базой квантитативных исследований в современной социолингвистике и отчасти в лингвистической гендерологии. Лабов доказал системный характер вариативности в языковых коллективах, признал равноценность различных языковых регистров. В своих исследованиях он учитывал и учитывает прежде всего статистические социологические переменные и прослеживает корреляцию между социальной принадлежностью, возрастом, полом и этнической группой, – с одной стороны, и особенностями языковой реализации, – с другой.³ Например, было установлено, что частота различий в произношении у мужчин и женщин в английском языке значительно снижалась с повышением их социального статуса и уровня образования. Анализировались все уровни языка, начиная с фонетики и оканчивая особенностями дискурса и стиля речи в це-

¹ Теория и методология гендерных исследований. М., МЦГИ, 2001, с. 134.

² Fishman J. The Sociology of Language. Readings in Sociology of Language. The Hague: Mouton. 2001, p. 34.

³ Labov W. Sociolinguistic Patterns, Philadelphia, University of Pennsylvania Press. 1999, p. 221.

лом. Проводились эксперименты с учетом влияния ряда социально-психологических факторов на речь испытуемых. Изучалась как устная, так и письменная речь, но сразу же хотелось бы отметить, что преимущество в изучении отдавалось устной речи (она более спонтанна и менее подвержена контролю сознания и, в силу этого, различия в мужской и женской устной речи могут проявляться более контрастно).

Интересные исследования были проведены по восприятию мужчиной и женщиной цветов и форм объектов, своих социальных и статусных ролей, а также каким образом эти особенности отражаются в вербальном поведении. При исследовании количественных особенностей вербального поведения полов одной из самых изученных и популярных тем стало изучение мужских и женских дискурсивных практик. При этом вплоть до настоящего момента всё ещё нерешенным остается вопрос, “в какой степени можно считать гендер социолингвистической категорией и какое изменение в исследовательских процедурах влечет за собой переход от приписывания гендеру статуса социолингвистической категории к рассмотрению его как параметра переменной интенсивности”.¹

Одной из первых работ в этой области было исследование Т.Б.Крючковой (1975). Изучались особенности письменных текстов, порожденных мужчинами и женщинами. В текстах художественной прозы анализировалось и статистически фиксировалось употребление частей речи. Автор обнаружил, что в женских текстах количественно выше употребление местоимений и частиц, а в мужских более частотно употребление имен существительных. А.А.Вейлерт (1976), исследуя неподготовленные устные высказывания, обнаружил в женской речи большую частотность употребления глаголов и союзов. Обнаружилось также, что женщины имеют более развитый лексикон. В речи мужчин А.А.Вейлерт установил большую встречаемость прилагательных и наречий, более частое употребление абстрактных существительных. О.А.Рыжкина и Л.И.Реснянская (1988) выяснили, что одни и те же лексемы воспринимаются мужчинами и женщинами как имеющие разную степень положительной или отрицательной оценки. Влияние половозрастных особенностей говорящего на процесс вербальной коммуникации доказывается в работе Л.Р.Мошинской (1978).

Оканчивая обзор исследований в гендерной лингвистике, хотелось бы обратить внимание ещё раз на тот факт, что в отечественной филологии первые работы также появились в русле квантитативной социо и психолингвистики и долгое время практически доминировали среди работ этого направления.

Рамиза Жумамуратова (Каракалпакский государственный университет)
КАРАКАЛПАКСКО-РУССКИЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЛАКУНЫ: ФАКТОРЫ
ФОРМИРОВАНИЯ И КУЛЬТУРНЫЙ СМЫСЛ

***Annotatsiya.** Ushbu tadqiqot qoraqalpoq va rus tillaridagi aniqlangan lakunalarni o'rganishni o'z ichiga oladi. Bu kamchiliklarning manbayi – turli madaniyatlarning dunyo madaniyati nuqtayi nazarini tushunish paytida paydo bo'ladigan semantik farqlardir. Til birliklarining milliy-madaniy semantikasini tahlil qilish orqali lingvistik jamoatchilik vakillarining tavsiflari va mentalitetiga xos bo'lgan etnik madaniy qarashlari, qadriyatlari va tarixiy rivojlanishi haqida ma'lumot olish mumkin. Madaniyatlarning farqlanishidan kelib chiqqan til o'rtasidagi lakunalar, xususan, qo'shimcha lingvistik haqiqat bilan chambarchas bog'liq bo'lganligi sababli, tillar orasida lakuna (bo'shliq) kelib chiqadi. Shu munosabat bilan yanii rus va qoraqalpoq tillarining genetik ildizlariga qiziqish ortib boradi.*

***Аннотация.** Данное исследование посвящено выявлению и специфике лакун в каракалпакском и русском языках. Источником лакун являются смысловые различия, выявляе-*

¹ Кирилина А.В. Проблемы гендерного подхода в изучении межкультурной коммуникации. Гендер как интрига познания. М., “Рудомино”, 2002, с. 20 – 27.

мые в ходе коммуникации представителей различных культур, картин мира, мировоззрений, ценностей. Лакуны являются сопутствующим фактором процесса культурной идентификации и ее обратной стороной. Анализируя национально-культурную семантику языковых единиц, можно получить информацию об истории развития этноса, об обычаях, традициях, взглядах, вкусах и менталитете, свойственных представителям данного языкового сообщества. Различия между языками, обусловленные различием культур, особенно ярко выявляются на уровне лексики, поскольку она наиболее тесно связана с внеязыковой действительностью. В этом плане особый интерес представляет исследование различных по своим генетическим корням языков – каракалпакского и русского.

Annotation. This research involves to the identification and the specific gaps in the Karakalpak and Russian languages. The source of the gaps is the semantic differences, which is revealed during the communication of different cultures, world views, ideologies, values. Analyzing national-cultural semantics of the language units, we can get information about the history development of the ethnos, customs, traditions, attitudes, tastes and mentality, characteristic of the representatives of the linguistic community. The differences between the languages, which is caused by the difference of the cultures, especially clearly identified at the level of vocabulary, because it is most closely linked with extra-linguistic reality. In this regard, a particular interest is the study of different in their genetic roots of languages – Karakalpak and Russian.

Kalit so'zlar: lakuna (bo'shliq), madaniyat, til, xalqaro madaniy kommunikatsiya (aloqa), anglamq, dunyoviy mulohaza, etnografiya.

Ключевые слова: лакуна, культура, язык, межкультурная коммуникация, понимание, картина мира, этнография.

Key words: gap, culture, language, intercultural communication, comprehension, world view, ethnos.

В настоящее время одним из активно развивающихся направлений в современном языкознании является сопоставительная лингвистика. Проблематика диалога и взаимопонимания культур становится всё более актуальной. Каждый участник межкультурной коммуникации понимает, что для полного взаимопонимания человека другой национальности необходимо знать не только его язык, но и историю, культуру, психологию – все, что составляет национальную картину мира. «Национальная картина мира складывается под влиянием образа жизни народа, географических и климатических условий проживания, традиций и обычаев, поскольку человек осмысливает образы мира, лежащие в основе его жизнедеятельности и, прежде всего, его практической деятельности», – отмечает Р.Х. Хайруллина.¹ Одним из важных факторов формирования лексических лагун являются, несомненно, различия в образе жизни народов, особенности их культурно-исторического развития.

Для обозначения лингвистических единиц, характеризующих национально-культурную специфику языка, исследователи предлагают разные наименования: лакуны (Ж.П. Вине и Ж.Дарбельне, В.Л.Муравьев), «безэквивалентная лексика» (В.Г.Костомаров, Е.М. Верещагин), «нулевая лексема» (И.А.Стернин), культуронимы (С.И.Влахов), экзотизмы (О.А.Беляева, Л.П.Ефремова), неперебиваемые слова, пробелы, белые пятна в языке и др.

Несмотря на терминологическое разнообразие для обозначения несовпадения, каждый из рассмотренных терминов используется для описания расхождений между языками и культурами лишь в определенном аспекте. Понятие лакуна, используемое многими учеными, оказалось наиболее подходящим для обозначения различий в национальной языковой картине мира.

¹ Хайруллина Р.Х. Языковая картина мира в русской и башкирской фразеологии. Язык и культура. Уфа, 1995, с. 103.

Обобщая подходы исследователей, мы сформулировали собственное понимание данного феномена. *Лакуна – это языковая единица, выявленная при сопоставлении языков, не имеющая эквивалента, характеризующая национальную языковую картину мира того или иного народа.*

Ряд авторов связывают причины возникновения лакун с проблемой универсалий в мировоззрении, культуре, языке. Человек осваивает культуру, ее ценности как этническое целое. Это дает возможность говорить об этнокультурной специфике речевой коммуникации. Когнитивная лингвистика объясняет феномен лакун как результат несопоставимости, уникальности картин мира. По мнению Г.Г.Почепцова, важным тогда является то, что отражение мира построено на «принципе пиков», т.е. отражению подвергаются те составляющие мира, которые представляются наиболее существенными. Картина мира изменчива, вариативна, индивидуально-личностна, но, с другой стороны, в ней отражены социально типичные представления большой социальной группы носителей языка, нации.¹ Следовательно, мы можем говорить о национально-культурной специфике языкового отражения картины мира языковой личности, которая обладает национально-специфическим видением мира и языковым мышлением. Именно эта специфика лежит в основе концепции о «лакунизированном характере» интерлингвокультурной коммуникации, так как различия кроются в языковых картинах мира контактирующих культур.

На основе множества подходов ученых к изучению сложной природы лакун (В.Л. Муравьев, И.А.Стернин, О.А.Огурцова, Б.Т.Кульбаева и мн.др.) Ю.А.Сорокин и И.Ю. Марковина определили такие признаки лакун, как непонятность, экзотичность, чуждость, неточность.²

Характерным для современной лингвистики, как было написано ранее, является исследование языка в его соотношениях и связях с культурой, историей и менталитетом народа. Лингвокультурологический подход при сопоставлении языков позволяет выявить их неповторимость, уникальность и коренные различия, лежащие в основе каждого языка и языковой картины мира.

Рассмотрим лакуны двух разных по происхождению языков – казахского и русского на примере тематической группы «Система родства», поскольку она занимает важное место в жизни каждого народа, а из традиционных ценностей большое значение имеют ценности семейные: почитание и послушание старших, воспитание младших, забота о ближнем и др. Сравнительный анализ языков в данном случае показывает, что именно от типа культуры зависит дифференцированность в обозначении степени родства.

Лексика, обозначающая родственные отношения в исследуемых нами языках, представлена единицами, которые традиционно относят к наиболее древнему и относительно устойчивому тематическому пласту лексики. Изучение терминов родства представлено в монографиях «Коренное значение родства у славян» П.Лавровского, «Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление» А.Сейдимбека и др.

Система обозначения родства у разных народов, в том числе у славянских и тюркских, представляет собой ценнейший источник для изучения форм родовых и брачно-семейных отношений и их отражения в языковой картине мира. Для лингвистического исследования терминов родства особенно интересным нам представляется ее семантический аспект, т.е. отражение значения в словарных дефинициях, и культурологический аспект, позволяющий выявить особенности образа жизни и уклада семьи разных народов.

Общение представителей старшего поколения с младшими по возрасту у казахов характеризуется большей дифференциацией, чем у русских. Такое различие говорит о том,

¹ Почепцов Г.Г. Языковая ментальность: способ представления мира. «Вопросы языкознания», 1990, №6, с. 115.

² Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Проблема понимания “чужой” культуры и способы устранения лакун в тексте. Русское слово в лингвострановедческом аспекте. Воронеж, 2007, с. 39.

что младшие и старшие занимают разные «позиции» в казахском социуме, у них разный социальный и внутрисемейный статус и соответственно разные права и обязанности в семейно-родственных отношениях. Такие различные названия имеются для обозначения всех родственных связей у каракалпаков. Сравним, например, у русских – *муж сестры* (старшей или младшей) – *зять*, а у каракалпаков *муж младшей сестры* – это *куйеу бала*, а *муж старшей сестры* – *жезде*. У русского народа *сестру жены* называют *свояченица*, а *брата жены* – *шурин*. У каракалпакского этноса термин *балдыз* служит для обозначения *младших братьев и сестер жены*. Обращаясь же к *старшему брату и старшей сестре жены*, употребляют слова *қайын аға* и *қайынбике*.

В каракалпакском языке имеются две лексемы для обозначения сестры: *сиңлим* и *карындас* – так называют младших сестер в семье, но первое наименование используют старшие сестры, а второе – старшие братья. В русском языке всем этим понятиям соответствует одно слово *сестра*. Для каракалпакского языка в данном случае релевантными оказываются, во-первых, дифференциация по возрасту, во-вторых, пол лица соотношения.

Носители русского языка часто используют наименования родства в сочетании с именем соответствующего родственника. В каракалпакской культуре не принято использовать имя родственника в этих случаях, поэтому, видимо, и существует такое количество специальных наименований, в семантической структуре которых есть одновременно признаки, передающие информацию о поколении, к которому принадлежит родственник, указание на линию родства (прямую или боковую, отцовскую или материнскую), на половую принадлежность родственника, на старшинство в роду или семье.

В ходе проведения сопоставления терминов родства в каракалпакском и русском языках мы выяснили также, что для русского мировидения их гендерное различие является важным, например: внук – внучка, правнук – правнучка, тогда как в каракалпакском языке данные наименования могут быть обозначены одним словом «аклык», «шаулык».

Многочисленные лексемы-наименования степеней родства в каракалпакском языке, на наш взгляд, могут свидетельствовать, во-первых, о сохранении традиционных терминов родства в современном каракалпакском языке и о более тесных и близких отношениях внутри каракалпакского рода и семьи.

Подводя общие итоги по проблемам взаимоотношения языка и культуры, функционирования лакуны как специфической единицы, необходимо подчеркнуть важность глубокого исследования отдельных тематических групп лакун в сопоставительном аспекте с целью выявления особенностей национального миропонимания.

Насиба Джуманиязова, Муййба Отамуротова (УрДУ)
**ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА БАДИЙ-УСЛУБИЙ
 ХУСУСИЯТЛАР**

Аннотация. Бу мақолада шоир Матназар Абдулҳаким ва Иқбол Мирзо шеърляти тадқиқ қилинган. Айрим шеърляри таҳлилға тортилган. Шоирлар шеърляри таҳлили орқали уларнинг бадий-услубий жиҳатляри ўрганилган.

Аннотация. В статье исследованы лирические произведения поэтов М.Абдулхакима и И.Мирзы, также проанализированы их некоторые стихотворения.

Annotation. In this article, there was investigated poetry of Matnazar Abdulhakim and Iqbol Mirzo. Some their poems were analyzed. Literal-stylistic features of the poets' poems were studied through their analysis.

Калит сўзлар: мавзу, лирик асар, жанр, маҳорат, фалсафий руҳ, лирик қаҳрамон, образ, бадиият.

Ключевые слова: тема, лирическое произведение, жанр, образ, мастерство, философские размышления, лирический герой, сюжет.

Key word: theme, lyric work, genre, skill, philosophical spirit, lyric hero, image, literality.

Истиқлол шарофати туфайли юзага келган ижод эркинлиги мустақил фикрлашга кенг йўл очган асосий омил бўлмоқда. Шунингдек, ижодий ўзига хослик ижодкор “мен”и, ўзини кашф этиш орқали поэтик фикрнинг ижтимоий-эстетик моҳиятини чуқурлаштириш, шахсий иқтидори, дунёқараши, образли ифода ва тасвир услубларидан самарали фойдаланиш каби омилларда ҳам намоён бўлаётир. Бу жараёнда ҳар бир шоирнинг воқеликка эстетик муносабатининг даражаси ва миқёси унинг шахсияти, “мен”идаги бадий функция, қаламга олинган мавзулар, образлар, ғоя ва қарашлар тизими яхлит ҳолда ижодкорнинг услубий қиёфасини шакллантиради. Зеро, шоир “мен”и адабиётдаги бошқа индивидуал шакллардан фарқли бўлгандагина муҳим аҳамият касб этади, ана шундагина у инсоннинг руҳий дунёсини, халқнинг бадий маданиятини бойитади.¹

Ҳозирги давр миллий лирикамиз ривожига янги, юқори босқич эканлиги, ундаги сифат кўрсаткичларининг замини ва замонавий омиллари фанда тобора кенгроқ таҳлил этилмоқда. Муҳими шундаки, бу жараёнда ижтимоий-эстетик факторлар билан бир қаторда шоир шахсияти, ижодий қиёфаси, фаоллиги, воқеликни англаш иқтидори, ижод эркинлигидан фойдаланиш даражасининг ўрнига ҳам эътибор қаратилмоқда. Бу хусусиятларнинг ифодаси шеърят мавзусининг кенгайиши, ғоявий-мазмуний миқёсининг ошиши, шаклий изланишларнинг ранг-баранглашуви, индивидуал услубнинг ёрқинлашуви, лирик қаҳрамон “мен”нинг бадий-эстетик функцияси такомиллашганлиги каби ҳолатларда кўринмоқда. Буларнинг яхлит умумий ҳосиласи сифатида инсон руҳий оламига чуқурроқ кириши, унинг ботиний қалб дунёсини, турли сажия қутбларини, фалсафий-психологик тасвирнинг серқатлам воқелик ва шахсдаги турфа эврилишларни бадий тадқиқ этиш шеърятимиз моҳиятини белгиловчи мезонга айланди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, истиқлол даври шеърятимизда бугунги кун нафаси, ҳозирги давр руҳи – мустақиллик шарофатининг миллат кишиси камолотидаги ўрни, эркин ҳаёт, озод Ватан туйғуси ва миллий ифтихор ҳиссини ифодалаш етакчи мавзуга айланди. Бу мотивлар талқинига ёндашувда ҳам ижодий ўзига хосликни кўрамиз. Жумладан, Иқбол Мирзо, Маҳмуд Тоир, Хуршид Даврон, Сирожиiddин Сайид шеърлярида истиқлол самаралари бевосита публицистик руҳда юксак кўтаринкилик билан мадҳ

¹ Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., “Художественная литература”, 1977, с. 68.

этилса, Ҳалима Худойбердиева, Матназар Абдулҳаким, Хосият Рустамова шеъриятида эса билвосита, турли мавзудаги шеърларнинг фалсафий хулосалари лирик чекинишларда куйланади.

Маълумки, мажозий-рамзийлик, образлилик, фалсафий мушоҳадакорлик, бадиият ва услуб жиҳатдан ўзига хослик бугунги шеърятнинг туб хусусиятларидир. Етук шоирларимиз тимсолларга асосланган поетик идрок ва ифода, шеърни фалсафий, ибратли умумлашмалар билан маъно салмоғи ва оригиналлигини оширишдан ташқари, ижод маҳсулининг ҳиссий таъсири, гўзаллиги ва услубий равонлигига ҳам алоҳида эътибор қаратмоқдалар. Бу ҳолат Матназар Абдулҳаким ва Иқбол Мирзо каби истеъдодли шоирларимиз ижоди мисолида яққол кўзга ташланади. Бу қаламкашларнинг ижод маҳсуллари ўрганар эканмиз, намуналардаги шакл ва мазмун уйғунлиги, услуб ва бадиият жиҳатдан юксаклик бизни ўзига жалб қилади. Уларнинг ижодида шакл ва мазмун яхлитланиб, шеърнинг салмоғи янада ортади. Ушбу беназир намуналарнинг китобхон қалбини забт этиб келаётгани бежиз эмаслигига гувоҳ бўламиз.

Серкирра ижод соҳиби, истеъдодли шоир ва мохир таржимон Матназар Абдулҳаким шеърияти аввало, мавзу қамрови кенглиги, шакл ранг-баранглиги, поетик маъно ҳамда шоир нигоҳининг ўзига хослиги билан характерланади. Бу ижод кўп асрлик бадиий тажрибалар сарчашмасидан файз ва рағбат олган ҳамда бетакрор талкин, юксак бадиийлик, эстетик дид ва маҳорат билан уйғунлашган ижоддир. Буни биз шоирнинг “Қорачиғдаги дунё”, “Ойдинлик”, “Фасллар кўшиғи”, “Жавзо ташрифи” каби тўпламларига киритилган бир қатор шеърлари мисолида кўриб ўтамиз.

Йиғласа ёш тўкмай йиғлайди қушлар,

Қушлар бир ҳикматни сезади.

Беҳуда тўкилган кўз ёшлар

Даставвал қанотни эзади.¹

Юқоридаги тўртликда ижодкор қушлар тимсоли орқали шоир юрагининг яширин қирраларини, ижод оламига ошно бўлган инсоннинг изтироб билан ёнма-ён эканлигини ва унинг ҳеч кимга кўрсатмай йиғлашини назарда тутди. Шоирнинг йиғисидан пайдо бўлган кўз ёшлар ўзгаларга зиён келтирмайди, балки, энг аввало, унинг қалбига сингиб юрагини эзади. Шоирнинг қалби – бу шоирнинг қанотидир. Ижодкор бу мантиқий ифодани бадиийлик билан безаб, китобхонга тақдим этади ва натижада юзага келган гўзал тўртлик дилларга жо бўлади. Қисқагина шеърда юзага келган яхлит ҳаёт ҳақиқати Матназар Абдулҳакимнинг нақадар юксак истеъдод ва теран бадиий тафаккур соҳиби эканидан далолат беради. Бу ҳолатни шоирнинг куйидаги шеърида ҳам кузатишимиз мумкин:

Қуну тун, шом, азон кетади,

Богларингдан хазон кетади.

Лекин бахтинг – нозик бир меҳмон,

Қийин келиб, осон кетади.

Ушбу тўртликда ҳам аввалгиси каби шоирнинг ҳаёт ва инсон тақдири ҳақидаги чуқур мулоҳазалари акс этган. Бу шеърда ижодкор вақтнинг ва бахтнинг инсон учун нақадар муҳим тушунча эканлигини, ҳар бир сония бизни бахтга элтувчи ёки аксинча, бахтдан олислаштирувчи лаҳза эканлигини ўзига хос услубий равонлик, такрорланмас бадиий топилмалар ва албатта, ёрқин ҳақиқат ифодаси асосида кўрсатиб беради. Инсон ҳаётида Бахт аталмиш беқиёс туйғу ҳамиша тансиқ. Унга етмоқ учун кимларгадир бир сония кифоя, кимлар учун эса унинг зарраси ҳам бир умрлик орзудир. Шоир бахтнинг инсон ҳаётига кириб келиши ва уни тарқ этишини тазод санъати орқали ифодалайди ва бу шеърнинг таъсирчанлигини янада оширади. Матназар Абдулҳаким шеърлари, инсон ва унинг ке-

¹ Матназар Абдулҳаким. Жавзо ташрифи. Тошкент, “Шарқ”, 2008, 23-бет.

чинмалари, ҳаётий ҳақиқатлар мажмуи ва гўзал туйғулар тараннумини ўзида акс эттирганилиги туфайли ҳам ғоят қимматлидир.

Бетекрор ҳиссий кечинмалар, гўзал ва самимий туйғулар, соддалик ва юксак бадиийлик мезонлари ҳақида сўз кетар экан, бу ўринда ўзбек халқининг яна бир жонкуяр шоири Иқбол Мирзо шеърляти ҳақида тўхталиш ўринли бўлади. Зеро, Иқбол Мирзо ўзининг қайноқ шеърлари, теран мушоҳадалари билан кўплаб китобхонлар қалбини забт этиб келмоқда. Ижодкорнинг услуби равон, шеърлари бадиий топилмаларга бой. Буни шоирнинг “Овора” номли шеъридан олинган қуйидаги парчада ҳам кўришимиз мумкин:

Қачонки ўзандан узилади сув –

Уч кун тўхтаб қолса, бузилади сув.

Юрагим остида эзилади сув,

Кўзимга чиқоламай кўз ёш овора.¹

Ушбу шеърда ошиқнинг тушкун ҳолати акс эттирилган. Юқорида кузатганимиз шоир Матназар Абдулҳакимнинг қушлар ҳақидаги тўртлигида ифодалангани каби, бу ижод маҳсулида ҳам шоир чиндан чуқур изтироб чеккан инсоннинг кўзидан ёш чиқмаслигини, бу кўз ёшлар юракдан сизилиб, бўғизга зардоб бўлиб тўлишини тиниқ тасвирлайди. Л-рик қаҳрамоннинг ёридан айру тушган ҳолатини ўз ўзанидан узилган сувга қиёслайди ва бу бетакрор ташбеҳ шеърнинг таъсирчанлигини янада оширади. Сув тимсолини келтириш орқали шоир Ишқнинг чин инсон учун обихаёт эканлигини баён этади. Ўзининг “Сени соғинаман” номли шеърида ҳам ижодкор ошиқнинг соғинч тўла кўзларини оби раҳмат кутган кудукка қиёслайди:

Сени соғинаман,

менинг кўзларим—

Оби раҳмат кутган саҳройи қудуқ.

Ушбу шеърнинг кейинги бандида ҳам шоир соғинч изтиробларини теран акс эттиради:

Сени соғинаман,

менинг кипригим –

қамишдек қовжираб, синмоқда тинмай.

Енди унга парво қилмайди ҳеч ким,

Енди ундан ҳеч ким йўнолмайди най...

(Агар най бўлганда сени қуйларди).²

Ушбу шеърни мутолаа қилар эканмиз, гўзал ташбеҳларга рўбарў бўламиз. Шоир ошиқ киприкларини соғинч чанқоғидан толиқиб, қовжираган қамишга қиёслайди. Шеърнинг ҳар бир банди “Сени соғинаман” жумласи билан бошланади ва бу ўзига хос мусикий оҳангдорлик касб этади. Юқоридаги банднинг охирида шоир, ошиқнинг чуқур изтиробини, амалга ошмоғи душвор бўлган армонини тасвирлайди. Ошиқнинг киприклари най бўлганда ёрини қуйлаши тасвирини ўқиб, ҳар қандай қалбга титроқ тушади, шеърдаги бадиийликнинг сири ҳам ана шунда.

Юксак истеъдод соҳиблари бўлмиш Матназар Абдулҳаким ва Иқбол Мирзо ижоди шеърятга янгича ифор ва оҳанглар олиб кирди. Уларга хос бўлган муштарак хусусиятлар эса воқеликка фаол муносабат, ундан чуқур ҳаётий мазмун топиш, бу мазмунни гўзал, таъсирчан ифодалаш, услубий равонлик ва юксак бадиий тафаккур уйғунлигидир.

¹ Иқбол Мирзо. Сизни қуйлайман. Тошкент, 2007, 29-бет.

² Шу манба. 67-бет.

Bekposhsha Rahimova, Marhabo Komilova (UrDU)
SERQIRRA IJOD SOHIBI

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidovning serqirra faoliyati haqida fikr yuritiladi, asarlari tahlilga tortiladi. Shoirning o'ziga xos uslubi, adabiy-tanqidiy qarashlari xususida ham fikrlar bildiriladi.

Аннотация. В данной статье обсуждается многосторонняя литературная деятельность знаменитого поэта Узбекистана Эркина Вохидова, анализируются его произведения, рассматривается индивидуальный метод и литературно-критический взгляды поэта.

Annotation. This article reviews the work of People's Poet of Uzbekistan Erkin Vohidov, whose works are analyzed. There is also an opinion about the poet's unique style, literary criticism.

Kalit so'zlar: shoir, she'r, lirik qahramon, doston, dramatik asar, hajviy obraz, adabiy-tanqidiy qarash, inson va zamon tasviri, lirik chekinish, badiiylik.

Ключевые слова: поэт, поэзия, лирический герой, поэма, драматические произведения, юмористический комикс, литературная критика, искусство человека и современности, лиризм, артистизм.

Key words: poet, poetry, lyric hero, poem, dramatic work, comic humor, literary criticism, description of man and time, lyricism, artistry.

O'zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidov she'riyati, shubhasiz, mangukka yo'g'rilgan she'riyatdir. O'zbek adabiyotiga XX asrning oltmishinchi yillarida o'zgacha bir shukuh, tarovat va teranlik bilan kirib kelgan shoir lirikasi barchani birday o'ziga rom etdi. Shoir o'ziga xos uslubi, betakror ovozi, olamni va insonni badiiy tasvirlash tarzi bilan kitobxonni she'riyatga oshno etdi. Erkin Vohidovning badiiy olami o'zining ijtimoiy-estetik mazmunining salmoqdorligi, ko'rkamligi va farahbaxsh nafosati bilan ajralib turadi. Shoir ijodi haqida shu davrgacha qator ilmiy tadqiqotlar, monografiya, risola va maqolalar yaratildi va yaratilmoqda. Xususan, O.Sharafiddinov, S.Mamajonov, U.Normatov, N.Xudoyberganov, B.Nazarov, N.Rahimjonov, I.G'afurov, H.Abdullayev kabi qator yirik olim va tanqidchilar shoir ijodiga nihoyatda yuksak va xolis baho berganlar.

Shoir XX asrning oltmishinchi yillarida she'riyat bo'stoniga:

Yo'q, halovat istamayman,

Orom bilmas yosh jonim.

To'liq urgan ummoncha bor

Yurakdagi tug'yonim, –

deya kirib kelgan edi. Ana shu tug'yon uni butun ijodi davomida tark etmadi. Zero, "Erkin Vohidov she'riyati talant, mehnat va dard bilan yo'g'rilgan, inson ruhiy olamining musbat va manfiy qirralarini, tuyg'ular silsilasini rangin ohanglarda kuylovchi she'riyatdir"¹. Bu serqirra ijod sohibi she'rlar, dostonlar, hajviy asarlar, dramalar, publisistik asarlar, adabiy-tanqidiy maqolalari bilan o'ziga xos maktab yaratdi.

Bundan tashqari, Erkin Vohidov faoliyatida tarjima sohasi ham alohida o'rin tutadi, shoirning bu boradagi yutuqlari ham o'ziga xosdir. Erkin Vohidov Gyotening "Faust"ini tarjima qilish tarixi haqida so'zlar ekan, tarjimon uchun eng muhimi tarjima qilinishi lozim bo'lgan asarning tilini emas, balki o'z ona tilisini mukammal bilishlik muhim ekanligini uqtiradi: "Gyotening "Faust"ini butun falsafasi, teran ma'no tovlanishlari bilan tushunish uchun nemis bo'lib tug'ilish ham kamlik qilsa kerak", – deb uqdiradi E.Vohidov. Shoir, tarjimon, menga qolsa, boshqa tilni yuzaki o'rganish o'rniga ham o'z ona tilini chuqurroq o'rgansa yaxshi bo'lar edi. Chunki tarjima

¹ Abdullayev H. Erkin Vohidov – zamonamiz klassigi. Toshkent, 2006, 7-bet.

san'atida o'z ona tilini nozikligi va boyligi bilan bilmaslik ham boshqa tilni chala bilish ham bir-day zararlidir".¹

Xullas, Erkin Vohidov o'z qarashlarida tarjima ishi faqat oddiy san'atkorlik emasligini, balki katta vatanparvarlik ham ekanligini, shu ma'noda u xalqlar o'rtasidagi baynalmilallikni mustahkamlashga ham xizmat qiluvchi fidoyilik mehnati ekanligini alohida ta'kidlab o'tadi.

Erkin Vohidov dostonnavis sifatida ham katta shuhrat topdi va o'nga yaqin dostonlarini bunga misol qilib ko'rsatish mumkin. Shoirning "Toshkent sadosi", "Palatkada yozilgan doston", "Baxmal", "Istambul fojiasi", "Ruhlar isyoni", "Nido" kabi qator dostonlari mavzu mundarijasi, shakl va uslubi jihatdan turlichadir.

Erkin Vohidovning "Baxmal" dostoni fuqarolar urushi, bosmachilik harakati yillarida ota-ona bag'ridan, tug'ilgan yurtidan judo bo'lgan, mehribon kishilar himmati tufayli tirik qolib, tarbiya topib, baxtga erishgan qizaloq (ayol) qismati haqida hikoya qiladi. Doston "bosmachilik davri" haqida sobiq sho'rolar davrida yozilgan asarlardan uncha farq qilmaydi.

Toshkent zilzilasi davri haqida reportaj usulida bitilgan "Palatkada yozilgan doston" asari ayrim yuzaki, o'tkinchi kayfiyatlarga, publitsistik ruhdagi hozirjavoblik bilan aytilgan gap-so'zlariga qaramay real, hayotiy-haqqoniy manzaralar mavjudligi jihatidan ahamiyatlidir. "Ruhlar isyoni" dostonini ijodining eng yuqori cho'qqisi deb atash mumkin. Bu dostonga shoirning erk va istiqloq to'g'risidagi ilg'or fikr va g'oyalari chuqur singdirilgan. Suhbatlaridan birida Erkin Vohidovning o'zi Nazrul Islom timsolida Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Usmon Nosir kabi shoirlarimiz siymosini ham gavdalandirganini aytgan edi. Zero, "bu siymolar qatoriga Erkin Vohidovning o'z nomini ham qo'ysa, nazarimizda, mubolag'a bo'lmaydi. Gap shundaki, Nazrul Islom yuragidan otilib chiqqan va uning tilidan bayon qilingan aksar o'tli, otashnafas, istiqloq va ozodlik ruhi bilan yo'g'rilgan fikrlar, ayni vaqtda, asar muallifining o'ziga ham daxldor".²

Shoirlar dostonchilikda shuhrat keltirgan asarlari "Istambul fojiasi", "Ruhlar isyoni", "Nido" asarlari bo'ldi. Uning "Nido" dostoni 1964-yili yozilgan va bu asar bugungi kunda ham o'z qadr-qimmatini yo'qotgan emas. Asar maktab dastur va darsliklariga kiritilgan bo'lib, o'zbek o'quvchilarining bir necha avlodi undan ma'naviy-badiiy saboq olib kelmoqda. Bu doston, avvalo, yuksak badiiyati, samimiyati, haqqoniyati, ilg'or insonparvarlik g'oyalarini ilgari surishi bilan ham ajralib turadi. Doston urush va inson muammosiga bag'ishlangan. Dostonning lirik qahramoni urush tufayli otadan yetim qolgan o'g'lon. Ma'lum ma'noda doston avtobiografik xarakter kasb etadi. Chunki Erkin Vohidovning tarjimayi holidan bilishimiz mumkinki, shoirning otasi Cho'yanboy Vohidov urush qurboni bo'lgan, doston uning porloq xotirasiga bag'ishlangan. Tanikli adabiyotshunos U.Normatov "Nido" dostonining janriy xususiyatlari haqida to'xtalib: "Uni o'ziga xos doston – marsiya deb atash mumkin; ha, qahramonona o'lim haqida marsiya; asar ham marsiyaga xos mung, ham qahramonlik dostonlariga xos tantanavor ruh bilan yo'g'rilgan. Dostonda shaxsiy yo'nalish ijtimoiy ohang bilan tutashib uyg'unlashib ketadi, birgina shaxsning tuyg'u va o'ylari ko'pchilikning tashvish-kechinmalari darajasiga borib yetadi",³ – degan fikrlarini ilgari suradi. Darhaqiqat, shoir lirik qahramoni yuragidan otilib chiqqan dardli nidoni urush tufayli yetim qolgan barcha bolalarning nidosi deb qarash o'rinlidir. Erkin Vohidov dostonlari zahirida yotgan insoniylik, mehr-oqibatni eng yuksak darajada tushunish va shunday talqin etish, she'rdagina emas, hayotda ham, hayotning har qanday holatlarida o'z olijanob printsiplariga rioya etish, og'ishmay amal etish, Vatanga xuddi otaga suyanganday suyanish, el-yurt kamoli va ravnaqini o'ylash, o'rni kelganda Nazrul Islomga o'xshab yurt uchun fido bo'lish, yurtga tirgak bo'lish xislatlari – Erkin Vohidovning inson sifatida, shaxs sifatida, katta san'atkor shoir sifatida o'z davri, o'z avlodining juda yorqin vakili ekanligini ko'rsatib turadi.

1 Vohidov E. Iztirob. Toshkent, 1992, 51-bet.

2 Назаров Б. XX аср ўзбек адабиётида Эркин Воҳидов ижодининг ўрни ва аҳамияти. "Ўзбек тили ва адабиёти", 2007, 1-сон, 45-бет.

3 Норматов У. Кўнгилларга кўчган шеърят. Тошкент, 2006, 26-бет.

Ma'lumki, shoirning 80 yillik yubileyi munosabati bilan qator to'plamlari nashr qilindi. Uladagi she'rlar mavzu jihatdan xilma-xil bo'lib, o'qiganimiz sayin shoir falsafasi va dunyoqarashi ufqlarining yillardan yillarga naqadar kuchli o'sganligiga guvoh bo'lamiz.

Erkin Vohidov adabiy-tanqidiy qarashlarini o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Shoirning she'r va shoirlik, adabiyot va hayot haqidagi fikrlari, ayniqsa, diqqatga sazovordir. Erkin Vohidovning adabiy-tanqidiy qarashlari dastlab alohida-alohida maqolalar holida matbuot sahifalaridan o'rin olgan. 1987-yilda bu maqolalar to'planib "Shoiru she'ru shuur" nomli kitob holida nashr qilindi. Kitobdan Erkin Vohidov adabiy-tanqidiy qarashlari aks etgan qirq sakkizta maqolasi o'rin olgan. 1992-yilda esa ijodkorning "Iztirob" nomli maqolalar to'plami nashrdan chiqdi. Mazkur kitobdan shoirning dastlabki maqolalari va keyingi yillarda yozilgan yangi maqola hamda she'rlari o'rin olgan. Qayta nashr etilgan va to'ldirilgan bu to'plamda ellik beshta maqola jamlangan. Shunisi o'rinliki, maqolalar mavzu jihatdan guruhlanib keltirilgan. To'plam "Ulg'ayish azobi", "So'z otashi", "Yolqinlar", "Yuragim yulduzlari", "G'azal sehri", "Shoir qalbi go'yo anor" kabi turkumlardan tashkil topgan.

"Ulg'ayish azobi" turkumiga kirgan maqolalarda Erkin Vohidovning nafaqat ijod ahli, zilyolilarning ayni kundagi vazifalari haqida, balki ijtimoiy hayotda ro'y berayotgan voqea-hodisalarga munosabati, jamiyatdagi o'zgarishlar haqida o'y-fikrlari o'z aksini topgan. Ijodkorning san'at va adabiyot haqidagi qarashlari "So'z otashi" turkumida jamlangan maqolalarida ifoda etilgan bo'lib, bunda Erkin Vohidov shoir qalbi va she'r dunyosi, shoirlik yuki, mas'uliyati to'g'risida mushohada yuritadi. Ayniqsa, an'anaviy mumtoz aruz she'r tizimi xususida ijobiy fikr bildirib, uning cheksiz imkoniyatlarini ko'rsatib beradi.

"Yuragim yulduzlari" turkumiga kirgan maqolalarda ijodkorning buyuk salohiyat egalari bo'lgan ustoz yozuvchilarga ehtiromi bayon etilib, ular asarlaridagi yuksak g'oyalarning insonlar hayotidagi ahamiyatiga diqqat qaratilgan. Yosh ijodkorlar, ularning iste'dodiga munosabatini ifodalovchi qarashlar Erkin Vohidovning "Yolqinlar" turkumiga kirgan maqolalardan o'rin olgan. Unda shoir adabiyot maydoniga 80-yillarda kirib kelgan ijodkorlar haqida fikr yuritib, shoirlar lirikasining badiiyat qirralarini ochib beradi. To'plamda ijodkorning turli yillarda turlicha munosabat bilan bayon qilingan fikrlari, dunyoqarashi ifodasi bo'lgan she'rlaridan namunalar "Shoir qalbi go'yo anor" turkumiga jamlangan. Umuman olganda, bu ikkala kitobda ham muallif dunyoqarashining shakllanish yo'llari aks etgan bo'lib, adabiy jarayon, ijod mas'uliyati, ijodkor dunyosi haqida fikr yuritilgan.

Xullas, Erkin Vohidov she'riyati nainki mazmun, g'oya va shakl teranligi, balki ohang, uslub, poetik oqim jihatidan ham nihoyatda rang-barang she'riyatdir. Shoir she'rlaridagi lirik qahramonning har bir so'zida insoniyat qismatidan bezovta qalb kechinmalari, zamon taqdiriga javobgarlik hissi bilan tepayotgan yurak hayajonlari lovullab turadi va bu tuyg'u kitobxonni ham yashovchanlikka, ogohlikka, hayotsevarlikka undab turadi.

Дилфуза Турдалиева (Қўқон Давлат педагогика институти)
ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ ВАРИАНТЛАШУВИНИНГ БАДИИЙ-ЭСТЕТИК
ВАЗИФАЛАРИ

***Аннотация.** Ушбу мақолада халқ мақоллари вариантлашувининг бадий-эстетик вазифалари ва мақоллар вариантлашуви ҳодисасини тадқиқ этиши ҳамда халқ мақоллари трансформацияга учраганда грамматик, лексик, синтактик ўзгаришлар ҳосил қилиши таҳлил қилинган. Мақоллар вариантлашуви уларнинг нутқдан ташқаридаги вариантлари ва бадий асарда муаллиф нутқида ишлатилишидан ҳосил бўлиши, шунингдек, бадий асарнинг қиммати унда ҳалқона ибораларнинг қанча кўп қўлланилгани билан эмас, балки қай даражада ўринли қўлланилгани билан белгиланиши ҳам мисоллар асосида кўрсатиб ўтилган.*

Аннотация. В данной статье дается анализ исследования феномена варьирования народных пословиц, художественно-эстетическая функция процесса варьирования, а также рассмотрен вопрос о возникновении грамматических, лексических и синтаксических изменений в результате трансформации народных пословиц. Под варьированием понимается наличие двух вариантов народных пословиц – внеречевого и варианта, используемого автором в художественном произведении. На основе примеров доказывается то, что ценность художественного произведения зависит не от изобилия народных пословиц и выражений, а от принципа их уместного использования.

Annotation. This article analyzes the artistic-aesthetic functions of the folklore variation of proverbs as well as grammatical, lexical, syntactic changes in the transformation of folklore proverbs. In this article, it is also illustrated that the choice of proverbs is made up of its non-speaking option and the usage of the author's speech in artistic works and that the value of literary works is not limited to the use of expressions by the folk but with the proper application of them.

Калим сўзлар: вариант, бадиий асар, трансформация, фольклор, халқ оғзаки ижоди, халқчиллик, достон, эртак, мақол, ривоят.

Ключевые слова: вариант, художественное произведение, трансформация, фольклор, устное народное творчество, народность, поэма, сказка, пословица, предание.

Key words: variant, work of fiction, transformation, folklore, the folk of creation, poem, tale, proverb, legend.

Халқ оғзаки ижодиётининг даврдан-давра, ижродан-ижрога ўтишида юзага келган ўзгаришлар вариантларда акс этади. Фольклор асарларининг кўп вариантда, бир неча нусхада тарқалиши унинг вариантлилигини келтириб чиқаради. Вариант муайян бир асарнинг бир-бирини инкор этмайдиган, жонли ва оғзаки анъанада мустақил яшай оладиган турлитуман матнларидир. Ҳар бир фольклор асарининг яратилган вақти, тарқалиши ва яшаш шароити жуда мураккаб. У ижтимоий-иқтисодий муҳит, тингловчилар аудиторияси, ижодкор ва ижрочи маҳорати билан боғлиқ бўлади. Вариантlilik халқ ижодининг тарқалиш доираси, оммавийлиги, халқчиллигини белгилайди. Халқ оғзаки ижодиётида кечаётган ўзгаришларнинг сабабини аниқлашга, унда кечган ва кечаётган жараёнлар асосида ётувчи қонуниятларни очиш учун бой материал беради.

Тил, фалсафа ҳамда бадиий ижоднинг ўзига хос ходисаси сифатида юзага келган халқ мақоллари фольклорнинг ихчам шакл, аммо теран мазмунга эга бўлган бир жанридир.¹ Мақол халқнинг кўп асрлар мобайнида ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётда тўплаган тажрибаси, кузатишлари асосида юзага келган ихчам, чуқур мазмунга эга бўлган оғзаки ижод жанри бўлганлиги сабабли ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаси халқ мақолларида акс этади. Мақол халқ оғзаки ижодининг бошқа жанрларидан ажралиб туради. Масалан, достон, эртак, афсона, ривоят, латифалар воқеликни ҳикоя тарзида акс эттирса, мақол халқнинг ана шу воқелик ҳақидаги ҳулосаларни ҳукм орқали ифодалайди. Ҳар бири тилимиз кўркини, нутқимиз нафосатини, ақл-фаросат ва тафаккуримиз мантиғини ҳайратомуз бир қудрат билан намоёниш эта оладиган бундай бадиият қатралари халқимизнинг кўп асрлик ҳаётининг тажрибаси ва маиший турмуш тарзининг бамисоли бир ойнасидир. Уларда ҳар бир сўзнинг маъно хилма-хиллиги, ибораларнинг турғунлиги, шаклий барқарорлик устунлик қилади. Аммо қўлланиш ўрнига қараб уларнинг маъно доираси доимий равишда кенгайиб боради. Шунинг учун ҳам мақолдаги ҳар бир сўзга алоҳида эътибор бериш керак.² “Мақолнинг вариантлашуви қандай содир бўлади?” деган саволга Т.Мирзаев шундай изоҳ беради: “Мақол мисралари жойлашувининг ўзгариши, ҳатто сўзлар, ибораларнинг ўрин алмашинувида ҳам маъно ўзгачалиги юзага келади. Масалан, сўз исрофгар хотин ҳақида кетаётган бўлса, мақолни *Лимча мулла – диннинг шўри, Ёмон хотин – уннинг*

¹Ўзбек халқ мақоллари (Тузувчилар: Т.Мирзаев, А.Мусоқулов, Б.Саримсоқов). Т., “Шарқ”, 2005, 1, 511-бет.

² Шу манба. 1, 3-бет.

шўри шаклида, сўз чаласавод дин вакили ҳақида кетаётган бўлса, уни *Ёмон хотин* – унинг шўри, *Лимча мулла* – диннинг шўри тарзида қўллайдилар. Бундай ҳолларда маъно урғуси, одатда, иккинчи мисрага тушади”.¹ Кўриниб турибдики, шаклан маълум фарққа эга, мазмунан ўхшаш ҳар қандай мақол бир мақолнинг турли варианты саналади. Мақоллар вариантлашуви унинг нутқдан ташқаридаги варианты ва бадиий асарда муаллиф нутқида ишлатилишидан ҳосил бўлиши мумкин. Матн таркибида вариант кўринишини олган мақолда тилнинг барча сатҳи – фонетика, лексика, синтаксисга оид ўзгариш – трансформация содир бўлиши мумкин. Бу ўзгаришлар мақол мазмунига таъсир этмай қолмайди. Мақолнинг қайси қисмида ўзгариш содир бўлишига қараб, уларни лексик трансформация (а), грамматик трансформация (б), структур трансформация (в) каби гуруҳларга ажратиш мумкин.²

Лексик трансформация – энг кўп учрайдиган шакл, унинг бир қанча кўринишлари ҳам мавжуд. Масалан, мақол таркибидаги бир сўз бошқаси билан алмашиши мумкин: *Кенг бўлган кенг яшар. Кенг бўлган тенг яшар.*³ Иккинчи мақолда аввалги мақолдаги *кенг* сўзи *тенг* сўзига алмашган. *Кўп бирикса, тоғ қулар. Кўп тикилса, тоғ қулар.*⁴ Бу мақоллар ҳам бир-биридан фақат битта сўз билан фарқ қилади. Бундай алмашинув туб ўзгаришга олиб келмайди, шунинг учун улар бир-бирининг варианты саналади. Мақол матнидаги сўзларнинг синоними билан алмашинуви ҳоллари тез-тез учраб туради ҳамда синонимлик кўп маъновий ўзгариш олиб келмайди. Шу сабабли бундай мақоллар тилда вариант/инвариант позициясида яшайди. З.Валерий шундай ёзади: “Синонимлар бир ҳодисани турли ном билан атаганлиги учун улар орасида семантик бир хиллик эмас, семантик яқинлик мавжуд. Агар матн трансформацияси аслиятни сезилмас ўзгаришга олиб келадиган бўлса, унда трансформация ва асл матнни семантик жиҳатдан бир хил дейиш мумкин”. *Халқ ғазаб*и – *худо ғазаб*и! мақоли “Кунтуғмиш” достонида *Хон ғазаб*и – *худо ғазаб*и шаклида учрайди. Мақол вариантыдаги *хон* ва *халқ* сўзларининг алмашиши маънога таъсир этмай қолмаган. *Худо ғазаб*и – бир мақолда *халқ ғазаб*и натижаси, иккинчисида *хон ғазаб*и натижаси. Демак, мақол вариантыдаги сўзларнинг алмашилиши маънога таъсир этиши ҳам, сезиларли таъсир этмаслиги ҳам мумкин. Бу мақол қўлловчининг мақсади ҳамда мулоқот вазиятидан келиб чиқади. Мақол матни таркибидаги грамматик трансформация тез-тез учраб турадиган ҳодиса. Бундай пайтда сўзнинг ўзи эмас, балки унинг грамматик шаклигина ўзгаради. Масалан:

Етти жон оғзимаким чиқмас уйидин ул ҳур,

*Чиқмаган жонга умид, ушбу масалдур машҳур.*⁵

Структур трансформация ҳам лексик, грамматик трансформациядан кам учрамайди; унинг бундай кўриниши синтактик трансформация ҳам дейилади. Бунда мақолнинг синтактик қурилиши ўзгаради: *Ел оғзи – элак, гап турмас* ва *Эл оғзига элак тутиб бўлмас* мақоллари структур трансформацияга учраган. Трансформациянинг бундай кўринишини насрий матнларда ёзувчининг мақсадига қараб муаллиф ва қаҳрамон нутқида ҳам, шеърий асарларда ҳам қўлланишини кузатиш мумкин. Шеърий асарларда мақол қўлланиши ўзига хос усулларга эга. Бу ҳақида С.Нормаматов Авлоний ўз асарларида мақол қўллашда 3 хил йўл тугганлигини таъкидлайди:

1. Ўзгаришсиз, айнан қўлланган мақоллар.

2. Мазмуни сақланган ҳолда шакли ўзгартирилиб қўлланган мақоллар.

¹ Шу манба. 1, 5-бет.

² Валерий З. Вариантность и синонимия пословиц. Болгарская русистика, 2010, № 3 – 4, с. 12 – 33.

³ Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. Тошкент, Ўзбек совет энциклопедияси Бош редакцияси, 1990, 209-бет.

⁴ Ўзбек халқ мақоллари (Тузувчилар: Т.Мирзаев, А.Мусоқулов, В.Саримсоқов). Т., “Шарқ”, 2005, 1, 512-бет.

⁵ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Тўртинчи том. Наводир уш-шабоб. Т., “Фан”, 1989, 142-бет//www.ziyouz.com kutubxonasi.

*Суфрангда дўст бўлуб, ғийбатинг қилур,
Дўстинг илож бўлса сени нўстинг шилур.*

***Яхши бирла юрса, ҳар ким мақсуди ҳосил бўлур,
Юрса нодонлар била бир кун бориб қотил бўлур...***

Бу шеърӣ мисраларда вафосиз дўст ҳақидаги *Ишонмагил дўстингга, сомон тиқар нўстингга* мақоли шаклан ўзгартирилган ҳолда қўлланган. Кейинги мисрада *Яхши билан юрсанг етарсан муродга* мақолининг ўзгарган шакли келтирилганлигини кўришимиз мумкин.

1. Ҳам шаклан, ҳам мазмунан ўзгартирилган мақоллар.

*Ҳаммолнинг юки оғир бўлса, меҳнати ортур,
Ҳар кишики улуг бўлса, бўлур кулфати осон.*

Шуни таъкидлаш керакки, бадиӣ асарнинг қиммати унда ҳалқона ибораларнинг қанча кўп қўлланилгани билан эмас, балки қай даражада ўринли қўлланилгани билан белгиланади. М.Холбекова, З.Тўйчиевалар Ҳ.Олимжон ижодида ҳам халқ мақоллари вазн таълаби билан мазмуни сақланиб, шакли ўзгартирилган ҳолда учрашини кўрсатиб беради.¹ Масалан:

*Кундузни тун деб ўйлаб, сарҳадга келди ўғри,
Кўршапалак охири оташга келди тўғри.
Тушар доим эсимга ўзбек мақолидир бу:*

Ким аввал мушт кўтарса, албатта, кўрқоқ келди.

Кўриб турганимиздек, мисрада *Кўрқоқ олдин мушт кўтарар* мақоли синтактик трансформацияга учраган шаклда қўлланган, шеър матнига сингдириб юборилган.

Трансформациянинг бундай кўриниши мавжудлигини З.Валерий ҳам таъкидлайди ва бундаги ўзгариш мақол матнидаги бирор компонентнинг қисқариши билан боғлиқлигига урғу беради.² Масалан, О.Ёкубовнинг “Эр бошига иш тушса” романининг номи – *Эр бошига иш тушса, этик билан сув кечар* мақолининг бир қисми. Гарчи сарлавҳага мақол қисқартирилган шаклда олинган бўлса-да, уни ўқигандаёқ мақолнинг тўлиқ шакли ўқувчининг ёдига дарҳол тушаверади. Мақолдаги “Эркак, мард киши ҳар қандай қийинчиликларни енгишга қодир” тарзидаги мазмун қиссада айтилмоқчи бўлган бадиӣ ғояни фавқуллодда нозик бадиӣят билан таъкидланган. Ҳатто агар мақол тўлалигича олинганда, айни нозикликка сезиларли зарар етган бўларди, чунки мақолнинг *Эр бошига иш тушса* тарзидаги шарт қисми кейинги *этик билан сув кечар* қисмисиз мазмунан кўламлироқ, яъни эр бошига иш тушганда минг бир хил мушкулотларни ҳам писанд қилмайди қабилидаги ҳукм янада кучлироқ урғу олган. Аммо мақолнинг иккинчи қисми ўқувчи шуурида, бири-бир, туради. Ў.Умарбековнинг “Одам бўлиш қийин” романининг номи *Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин* мақолининг иккинчи қисмидир. Бунда ҳам романда ифодаланмоқчи бўлган бадиӣ ғояга бетакрор бир тарзда ўқувчи диққати тортилади. Мақол вариантлари қаторининг қўлланиши фақат воқеа-ҳодиса, ситуация ўзгариши билан боғлиқ эмас, ҳатто маълум бир контекст ҳам ўзига керакли вариантни танлайди.

М.Йўлдошев В.А.Аврориннинг фикрига асосланиб, тилшуносликка оид замонавий адабиётларда тилнинг, асосан, тўрт-беш вазифаси қайд этилганлигини, тилнинг коммуникатив (алоқа қуроли, воситаси), экспрессив (фикрларни ифодалаш), конструктив (фикрларни шакллантириш), аккумулятив (ижтимоӣ тажриба ва билимларни тўплаш, сақлаш) вазифаларини фарқлаш лозимлигини уқдиради.³ Сўзловчи ёки бадиӣ асар муаллифи нутқида мақолнинг маълум бир вариантынинг қўлланиши ана шу вазифалардан бири ёки бир нечтасининг бир пайтда юзага чиқишини таъминлайди. Атоқли рус филологи В.В.Вино-

¹ Холбекова М., Тўйчиева З. Ҳамид Олимжон асарларида мақол ва иборалар. Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Республика илмий-назарий анжуман материаллари. 3, Тошкент, 2009, 154 – 155-бетлар.

² Валерий З. Вариантность и синонимия пословиц. Болгарская русистика, 2010, № 3–4, с. 12 – 33.

³ Йўлдошев М. Бадиӣ матн лингвopoзeтикaси. Тошкент, “Фан”, 2008, 118 – 119-бетлар.

градов “Стилистика. Поэтик нутқ назарияси. Поэтика.” китобида бадиий ва илмий тафаккурнинг ўзига хослигини фарқлайди, яъни илмий тафаккурда ижодий фантазия маҳсули сифатидаги фикр ҳаракати абстракт, умумий формулада ифода топган тушунчани юзага келтиради. Бадиий тафаккурда эса ижодий фантазия бадиий бутунлик яралиши жараёнининг қудратли ҳаракатлантирувчи кучига айланади, бу фантазия конкрет, айти пайтда, кўп маъноли образ, рамзнинг туғилишига олиб келади. Илмий матн индивидуал экспрессивликдан холиликка интилади ва бошқа тасвир воситаларисиз мавжуд бўла олмайди. Бадиий матндаги экспрессивлик уни таъминловчи воситалардан бири – мақол вариантини ўринли, нутқ вазиятига мос равишда қўллашдан келиб чиқади.

Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғатида *Ёғи йўқ, қаймоғи йўқ – чойи қурсин, Хайри йўқ, саховати йўқ бойи – қурсин* мақолининг *Хайрсиз бой – тепаси очик уй, Бахил бой гадойдан баттар, Бахил бойдан сахий гадои яхши, Фойдаси йўқ бойдан суви йўқ сой яхши, Беримсиз бойга боргунча, Карамли тоғларга бор* каби вариантлари мавжуд. Берилган вариантлар маънодошлик қаторини ҳам ҳосил қилади. Бу қаторни таҳлил қилиш учун, дастлаб, мақолларнинг варианты ва трансформанти масаласига аниқлик киритиш мақсадга мувофиқ.

Халқ оғзаки ижоди бирликлари: мақол, матал, топишмоқнинг кичик (лексик, грамматик, синтактик) ўзгаришлари билан ўзгарган шакли – трансформант. Мақолларнинг изоҳли луғатида маъноси бир-бирига яқин, аммо кўрсатилган ўзгаришлар жуда катта фарққа эга бўлган шакллар эса мақол варианты сифатида қаралган. Бизнингча, мазмунан битта коммуникатив вазифа, шаклан бошқа-бошқа экспрессив вазифа бажарган мақоллар унинг вариантдир. Зеро, бадиий матн эстетик бутунлик сифатида қаралар экан, бу бутунлиكنи фақат шаклдан иборатдир деб ўйлаш янглиш талқинларга олиб келиши мумкин. Бундай матнларда тилнинг эстетик вазифаси биринчи планда турса, ифодаланаётган фикр, яъни коммуникатив вазифа ҳам эътибордан бутунлай соқит қилинмайди... Тилнинг эстетик вазифаси бадиий матнда коммуникатив вазифанинг устида “ўтиради”, шунинг учун эстетик вазифа яққол кўриниб туради, коммуникатив вазифа эса унинг остида кўзга ташланмасдан иштирок этади. Муайян фикрнинг илмий, бадиий ифода топиш механизмлари ҳамда бадиий матнда фикрнинг очик ва яширин усуллари тадқиқ этган турк филологи Жаъфар Ғарибёрнинг: “Муаммо фикрнинг эстетик жиҳат билан қай тарзда бутунлик ҳосил қилиши, тилга қандай кўчиши масаласидир. Санъат асари илмий асарлар, адабиёт тадқиқотчисининг ёндашуви ва бошқа илмий ёндашувлардан ана шу нуқтада фарқ қилади. Адабиёт тадқиқотчиси бадиий асардаги фикрни ҳам эстетик узвнинг бир қисми сифатида баҳолашга мажбурдир” каби фикрлари жуда ўринли.

Тилдаги эстетик вазифани ишга солиш учун ижодкор ўз бадиий ниятига мувофиқ равишда тилдаги битмас-туганмас ифода имкониятларидан истаганини танлайди. Бундай имконият эса тилнинг фонетик, лексик, морфологик, синтактик ва яна юқори сатҳларининг барчасида мавжуд ҳамда ҳар бир сатҳ ва сатҳлараро бирликларнинг турли комбинациялари асосида бадиий-эстетик бутунлик сари боради. Ижодкор ҳеч қачон муайян бир сатҳга оид эстетик имконият билан чегараланиб қолмайди. Зотан, фақат бир йўналишдаги ифода усули билан чекланган ҳолда яратилган бадиий матн бадиий-эстетик мукамалликка даъво қилолмаслиги аниқ. Бадиий матнда ифода имкониятлари ва усуллариининг ранг-баранглиги, ўзига хослиги, бетакрорлиги ҳам бундай матннинг ижобий ҳамда мақбул сифатлари тарзида баҳоланади. Тилнинг эстетик вазифаси бутун ўзига хослиги, мураккаблиги билан, албатта, коммуникатив вазифага ҳам асосланган, уни трансформация қилган, бадиий манфаатларига хизмат қилдирган ҳолда бевосита бадиий матнда намоён бўлади. Умумхалқ тилидаги барча сатҳ бирликлари бадиий матнда у ёки бу даражада эстетик қиммат касб этади.

Дунё куйса – куйсин, девонанинг кабоби пишсин (1) мақолининг Кулбанг куйса – куйсин, кабобим пишсин (2), Гўр куйса – куйсин, қозон қайнасин (3), Шаҳар куймагунча дар-

вешнинг кабоби тишмас(4) каби вариантлари мисолида мақол вариациясининг бадиий-эстетик қимматини изоҳлашга ҳаракат қиламиз. Мажозий маънода юқоридаги мақоллар фақат ўз манфаатини кўзлайдиган, бу йўлда ўзгаларнинг зиён кўриши билан иши бўлмайдиган худбин одамларга нисбатан қўлланади. Мақоллар луғатида келтирилган ушбу изоҳ юқоридаги мақоллар учун умумий, аммо ҳар бир вариантда бошқа-бошқа эстетик вазифа мавжуд. 1-мақол маънонинг (худбинлик семаси) кам/кўплигига кўра даражаланиш қаторининг энг қуйисидан жой олади. 2-мақолда 1-мақолдаги *дунё* сўзининг *кулбанг* сўзи билан алмашганининг ўзиёқ мақолга хусусийлик сифатини юклайди, яъни биринчи ва иккинчи мақол умумийлик/хусусийлик категорияси билан фарқланади; натижада худбинлик семаси анча ошади, энди бу мақол ўта худбин одамга нисбатан қўлланади. 3-мақолда *кулба* сўзининг *гўр* сўзига алмашилиши мақолдаги маънони яна оширади, даражаланиш қаторида юқорироқ ўринда туради. Гўр (қабр) инсоният мангу макон/қўним топадиган жой; унинг қуйиши исломий эътиқодда жуда катта азоб, фоний дунёдаги гуноҳлар жазоси. “Гўрни қуйдириб бўлса ҳам қозон қайнатиш” фақат худбинлик эмас, эътиқодсизликдан ҳам далолат беради. 4-мақолда каттароқ макон – шаҳар тилга олинади. Энди бу оддий фуқаронинг худбинлиги эмас, балки худбин подшоҳ/амир/бек, умуман, мансабдор шахснинг салбий хусусиятини ифодалаш учун хизмат қилади. Кўриняптики, мақолларнинг вариантлари айнан бир маънони билдирмайди, жуда нозик маъновий фарқланиш кузатилади. Муаллиф ёки сўзловчи нутқ вазияти, мақсадига мос равишда ўз фикрини ўткирроқ, аниқроқ ифодалаш учун шулардан айнан биттасини танлайди. Бу ерда тилнинг фақат коммуникатив вазифаси эмас, балки экспрессив вазифаси ҳам юзага чиқади.

Бадиий матндаги тилни фақат шакл, унда ифодаланган воқеалар тизмасини мазмун деб қараш, бадиий асардаги шакл ва мазмун бирлигини, мутаносиблигини ана шундай диалектиядоги тасаввур қилиш бадиий сўз санъатининг моҳиятини жўнлаштиришдан бошқа нарса эмас. Бадиий матнда муаллифнинг мазмунни шаклга солишдаги маҳорати, бундаги индивидуал хусусиятлар алоҳида қимматга эга. В.В.Одинцов ҳақли равишда таъкидлаганидек, бадиий матндаги эмоционал-бадиий структура “табиий” (яъни тушунчаларнинг реал боғланиши ва муносабатларини акс эттирадиган) мантикий структурани трансформация қилади, шунинг учун ҳам бошқа нутқий асарга қараганда бадиий асарда шакл жуда катта аҳамиятга моликдир.

Халқ мақолларининг вариантлашуви ҳодисаси ҳақида Т.В.Зуева, Б.П.Кирданлар шундай ёзади: “Мақол ва маталлар халқнинг ҳаётий ҳодисалар асосидаги тажрибасини намоён этар экан, типик ҳолатни ҳам, алоҳида ҳолатларни ифодалайди. Кўпинча, бундай ҳолларда машҳур ҳикмат (мақол)ларнинг вариантлашуви ҳам содир бўлади”. Шу ўринда, қуйидаги мақолнинг вариантлашувини келтиради: *Хлеб да вода – крестьянская (мужикская, солдатская, бурлацкая, шахтерская, здоровая, молодецкая) еда*. Шунингдек, *Гол, как сокол* мақолининг *Гол как бубен, Гол как сосенка, Гол как перст, Гол как осиновый кол* каби вариантларини келтиради.

Ж.Жумабоева синоним, градуонимлар ҳақида фикр юритар экан, қуйидаги хулосаларга келади: “Синонимлар, маънодош сўзлар, контекстуал ҳамда окказионал синонимлар изоҳли луғатларда аралаш ҳолда берилади, баъзи изоҳли луғатларда сўзларнинг антонимлари келтирилмайди. Контекстуал синоним ва антонимларни излаб топиш учун бир қанча манбаларга мурожаат қилишга тўғри келади. Бу эса тил ўрганувчилар, тил ўргатувчилар ҳамда таржимонлар учун жуда муҳим бўлган бир тилли градуонимик қаторлар луғати, ўзбек ва инглиз тилларидаги градуонимлар луғати, яъни икки тилли луғатларни яратишни тақозо этади. Семантик категориялар, стилистик воситаларнинг ўрганилиши таржимашунослик учун қанчалик муҳим ҳисобланса, семасиология ва лексикография учун ҳам шунчалик зарур. Ҳар бир таржима қилинаётган лексема маънодошларидан маълум бир жиҳати, даражаси, ишлатилиш кўлами билан фарқланади. Ушбу фарқланишни таржимон градуонимик қаторларни ўрганиш, градуонимик луғатларга мурожаат этиш орқа-

лигина тушуниши ва таржимада тўғри ифодадай олиши мумкин бўлади”. Ж.Жумабоева семантик категориялар, стилистик воситаларнинг ўрганилиши таржимашунослик, сема-сиология ва лексикография учун зарур эканлигини таъкидлаганидек, халқ мақолларининг вариантлашуви ҳодисасини тадқиқ этиш, унинг вариантлари изохли/градуонимик луғати-ни яратиш ҳам шунчалик долзарб.

Латифа Худайкулова (ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти)
МАВСУМИЙ МАРОСИМЛАР ФОЛЬКЛОРИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Аннотация. Ушбу мақолада маросимий маросимлар фольклори ҳақида баъзи фикр-мулоҳазалар билдириб ўтилган. Воҳа аҳолисининг халқ тақвими, функционал-тарибий тузилишига кўра баҳорги, ёзги, кузги ва қишки маросимлар фольклорига бўлиниши ҳақида сўз боради.

Аннотация. В данной статье рассматриваются фольклорные обряды, посвященные фольклорному разделению весенних, летних, осенних и зимних церемоний по народному календарю, функциональной и архитектурной композиции.

Annotation. This article discusses folklore rites dedicated to the folklore division of spring, summer, autumn and winter ceremonies according to the folk calendar, functional and architectural composition.

Калим сўзлар: мавсумий маросимлар, халқ тақвими, тақвим фольклори, Сурхон воҳаси фольклори.

Ключевые слова: сезонные церемонии, фольклор, календарный фольклор, фольклор сурханского оазиса.

Key words: seasonal ceremonies, folklore, calendar folklore, folklore of the Surkhan oasis.

Маълумки, воҳа аҳолисининг анъанавий халқ тақвими ва у билан боғлиқ фольклор жанрлари ўзининг мавсумий характер касб этиши ва функционал-таркибий тузилишига кўра, баҳорги, ёзги, кузги ва қишки маросимлар фольклорига бўлинади. Воҳада баҳор фасли билан боғлиқ бўлган “йил боши оши” маросим фольклори жанри мавжуд. Анъанага кўра, Сурхон воҳасининг чорвачилик билан шуғулланувчи аҳолиси орасида қўлланиладиган “чорва ҳисоби” тақвимига кўра, қўй-қўзиларни қишки қўтондан чиқариб, баҳор мавсумининг бошланиши февралнинг охири – мартнинг бошларига тўғри келса-да, деҳқончилик ва чорвачилик мавсуми билан боғлиқ меҳнат фаолиятининг бошланиш муддати йил-боши тантаналари билан бевосита боғлиқ бўлган. Сурхон воҳаси чорвадорлари баҳор фаслида пода, қўй-қўзиларни қўтондан чиқариб, яйловларга олиб чиқиб кетишдан аввал муллани чақариб, қўй сўйганлар ва “Чўпон ота” пири ҳакига дуо ўқиганлар.¹ Шундан сўнг чўпон белбоғига иккита нонни буклаб ўраб олган ҳолда нонни белига боғлаб сурувни яйловга олиб чиқиб кетади. Бизга маълумки, нон инсонга ҳамроҳ ҳамда азиз егулик ҳисобланади. Воҳа аҳолиси орасида ўзига хос қатор одатлар мавжуд бўлиб, шулардан бири чўпонлар таёқларини муборак ҳисоблашидир. Чўпонлар яйловда сурувни боқиб юрганларида зерикмаслик учун қўй-қўзиларни ўт-ўланлар билан озиқлантириб, воҳага хос айтим ва қўшиқларни куйлайдилар ҳамда чўпонлар муборак таёқлари билан рақсга тушадилар:

Майда-майда мол ҳайда,

Майда-ё, майда.

Даврон қурай адирда,

Майда-ё, майда.

Паст-пастгина тўбада,

Майда-ё, майда.

Пасайиблар қарайин,

¹ Жўраев М. Наврўз қўшиқлари. Тошкент, Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007, 143-бет.

Майда-ё, майда...

Бизга маълумки, баҳорда пода ва қўйлар болалайди, яъни қўзилайди. Янги туғилган қўзичоқларни эрта баҳорда барра қиладилар. Боласини ололмаган қўйларга, яъни она совлиқларни соғиш пайтида боласидан ажралганига ҳамдардлик билдирганлар. Қўшиқда қўйга ачиниш туйғуси ифодалансада, уни ҳар хил ширин сўзлар билан макташга ҳаракат қилинади ва қуйидаги қўшиқ куйланади:

*Жонивор турей, тур-турей,
Жона жойда жотгансан,
Турей, тур-турей.
Отим, молим гўзалим,
Турей, тур-турей.
Қўй олдидан келасан,
Турей, тур-турей.
Келаси йил болалайсан,
Турей, тур-турей.
Эсларингдан чигади-ё,
Турей, тур-турей.
Эсли молим, оқилим,
Турей, тур-турей.
Елкамдаги кокилим,
Турей, тур-турей.
Шунча молнинг ичида,
Турей, тур-турей.
Богда очилган гулим,
Турей, тур-турей...*

Бу кўринишдаги айтимларда чорвадорлар қўйларга нисбатан эркалама сўзларни қўллайдилар, дардларини енгиллиштирадилар. Тезроқ вақт ўтиб, кейинги йилларда яна қўзилашини ҳамда қўзичоғидан ажрашиш азобидан қутулишини ният қиладилар. Воҳа чўпонлари подаларни ўт-ўланлар билан озиқлантириб, елинларини сутга тўлдириб, қўраларига эниб келганларидан кейин уларни сутини соғиб олиш ва сутидан ёғлар олиш мақсадида яхши ният қилиб, елимини соғишда эса яна бир ўзига хос айтимни ижро этадилар. Қўшиқ равон ва текис оҳангда чўзилиб айтилади. Бу ритм сигирни тинчлантириш, уни ийдириш ва кўпроқ сут соғиб олишга ёрдам беради. Соғиш пайтида сигир баъзан безовталанади. Баъзи ҳолатларда бузокчага илиниб сут бермайди. Шундай пайтда бузокни сигир олдига олиб келиб, соғувчи бузокчани четрокка тортиб қўйиб, сигирни эркалаб, эмишга қўяди. Шундан кейин она сигир ийиб кетиб, сутини қизганмаган. Соғувчи уни мактаб, силаб, майин овозда қўшиқ айтган ва сигир бу меҳрни ҳис қилган. Вақт ўтиши билан сигир қўшиқ оҳангига ўрганган:

*Ҳўшим молим говмишим,
Эмчакларинг совмишим,
Оралаб единг ўтингни,
Ийиблаб бергин сутингни.
Сени сийлаб боқайин,
Кўзмунчоқлар тақайин,
Қуралай кўз говмишим,
Туёқлари кумушим.
Зотли молим ҳўш-ҳўш,
Сутли молим ҳўш-ҳўш.¹*

¹ Мадаев О. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Тошкент, “Мумтоз сўз”, 2010, 146-бет.

Тақвим фольклори кишиларнинг меҳнат фаолияти, чорвачилик, деҳқончилик хўжалигини юритиш анъаналари билан чамбарчас боғлиқдир. Тақвим фольклори бадий сўз санъати намунаси сифатида эстетик функция бажариши билан бир қаторда утилитар-магик вазифани ҳам адо этади. Тақвим фольклорининг “Ё рамазон” жанри барча вилоятларда кенг тарқалган бўлиб, Сурхон воҳаси аҳолиси орасида “Ё рамазон”, “Ё раббиман”, “Мои рамазон” каби номлар билан аталади. Одатда, рўзани учинчи куни кечқурун “рамазончилар” уйма-уй юриб қўшиқ айтишган. “Ё рамазон” қўшиқларини хонадон соҳибларига эзгу тилакларни ифодаловчи:

*Рамазон айтиб келдик эшигингизга,
Худойим ўғил берсин бешигингизга.
Отини Юсуф қўйинг,
Ўчоғини кесиб қўйинг.
Ўчоғингиз тўла кул бўлсин,
Топганингиз пул бўлсин.
Тарвуздайин таноп от,
Ошадидай гуллаб ёт.
Янга, тезроқ чиқаринг танга!
Ёки:
Раббиман айтиб келдик уйингизга,
Рўзани уч кун тутиб келдик сизга.
Рўзанинг закотини беринг бизга,
Рўзага сўйган қўйингиз гўшти қани.
Гўшти бўлмаса тўшти қани,
Бой бобом ётибди хурра-хурра.
Бойбичча холам ётибди карра-карра,
Сурпани ит тортаяпти тарра-тарра.
Раббиман, ё раббиман, ё рамазон..¹¹*

каби намуналарида кузатамиз. Айтимда келтирилган “тарвуз, ошқадининг гули” бирикмалари серҳосиллик, пишиқчилик, серфарзандлик ғояси билан боғлиқ халқ қарашларини ўзида ифода этган. Маълумки, шафтоли ва ошқади кўп мева берадиган, айна пишиқчилик даврида пишиб етиладиган ўсимликлар сирасига киради. Шунинг учун “рамазончилар” хонадон эгасига фарзандли бўлиб, фарзанди вояга етганида турмуш қуриб, ўзидан кўпайиб серфарзанд бўлиши ҳақидаги эзгу истак бадий ифода этилган. Рамазончилар хонадон эгаларига нисбатан хазил мутойиба қилиб, маросимни қизиқроқ тусга келтиради.

Хонадон эгалари рамазон айтувчиларга танга, пул, қанд-курс, ширинлик ва бошқа нарсалар чиқариб беришгач, “рамазончилар” уларга қут-барака, фаровонлик тилаб, уларни дуо-фотиҳа айтимлари билан алқаганлар. “Раббиман” маросимидан йиғилган маҳсулотларни рамазончилар маҳалла оқсақолларига топширганлар ва тоза кенг яйловларда, тоғ ён бағирларида худойи қилиб, хатми куръон ўқиганлар. Бу маросимда ширбиринч, ялма, гўжа, гунгина, кўча таомлари тайёрланган ва йиғилганларга тортиқ этилган.

Сурхон воҳасида истиқомат қилувчи деҳқонлар ой ва қуёш ҳаракати, юлдузларнинг осмон гумбазидаги жойлашувига қараб, мавсумий маросимлар муддатини, шунингдек, дала ишларини бажариш вақтларини аниқлаганлар. Янги ой чиққанда, унинг ҳолатига қараб, яқин вақт об-ҳавоси қандай бўлишини тахмин қилишган. Шу боис халқ орасида янги ой чиққанда айтиладиган турли хил айтимлар яратилган:

*Ой чиқибди омонлик,
Ҳеч бўлмасин ёмонлик.
Агар бўлса ёмонлик,*

¹¹ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви. Инв. №1833, 34 –35-бетлар.

Ўзинг қилгин омонлик.

Баъзи жойларда эса мазкур айтим “Оғирлигим ерга, енгиллигим ўзимга, мен тинч, ой нотинч” шаклида ифодаланувчи ритуал якунланма билан қўшиқ ижро этилади. Чунки янги ой чиққанда айтиладиган бундай айтимлар муайян магик-ритуал аҳамият касб этган ва одамлар шу матнни ижро этиш орқали ой бўйи ўзларига сиҳат-саломатлик, уй-рўзғори-га барака ато этилишига ишонишган. Айни ҳодисани тақвим билан боғлиқ мақол ҳамда тўй маросимига оид олқиш матнини ягона поэтик контекстда ижро этилишида ҳам кўра-миз. Ҳижрий-шамсий тақвимга кўра, хут ойи об-ҳавосининг қандай келиши чорвачилик ва деҳқончиликка муайян таъсир ўтказган. Шунинг учун халқ орасида “Яхши келса хутни кўринг, кади-кади сутни кўринг”, “Ёмон келса хутни кўринг, серрайиб қолган путни кўринг” тарзидаги кўплаб мақоллар мавжуд. Бу айтимни ижро этиш орқали, ижрочилар йил-боши арафасидаги хут ойининг сифатларини баён этишга ва шу орқали, хутнинг яхши келиши – йилнинг баракасидан нишона эканлиги тараннум қилиш ғояси мужассамлашган.

Сурхон воҳаси фольклори таркибида мучал ҳисоби билан боғлиқ маросим қўшиқла-ри ҳам муҳим ўрин тутди. Фольклоршунос олима М.Пирматованинг айтишича, Бухоро вилоятининг Ғиждивон туманида мучал ёшига етган болани каффон тарозининг бир пал-ласига қўйиб, тарозининг иккинчи палласига эса бола оғирлиги билан тенг миқдорда нон ва кунжут ҳолва қўйиб тортганлар. Сўнгра нон билан ҳолвани халққа тарқатганлар. Мучал ёшига етган бола қиз бола бўлса, унга бошдан-оёқ оқ кийгизилган ва тарозининг палласи тенг бўлгандан кейин отаси: “Қизимнинг бир мучалини кўрдим”, – деб қўлига панча, яъни бир ипга тузилган нўхати, бодами, балхи деган турли хил мунчоклар тизимини таққан. Шундан сўнг ота қизини тарозидан тушириб, устидан “оқ”, яъни кумуш танга сочган.¹ Сурхон воҳасида эса мучал ёшига етган болага атаб, “Мучал тўйи” ўтказилган ва унга атаб қизил рангда махсус либос тикилган. Тўйга мучал сабабчисининг тенгқурлари ва яқин қариндошлари тақлиф этилган ва базм қилинган.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек фольклоршунослигида этнофольклористик йўналиш-нинг ривожланиб бораётган бир пайтида кўпгина урф-одат, маросимлар, улар таркибидаги вербал компонентлар унутилиб, этнофольклорий жараёни сўниб боришини олдини олиш ва унутилиш арафасига келиб қолган жараёнларни илмий тадқиқ қилиш бизнинг келгуси ишларимиз мазмунини ташкил этади.

Манзура Отажонова (ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти) АНВАР ОБИДЖОН ИЖОДИНИНГ ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК БОЛАЛАР НАСРИ ТАРАҚҚИЁТИГА ТАЪСИРИ

Аннотация. Ушбу мақолада сўз Анвар Обиджоннинг истиқлол даври ўзбек болалар насри тараққиётига таъсири хусусида сўз боради. Шунингдек, ушбу ижодкорнинг асар-лари таҳлили берилган.

Аннотация. В данной статье обсуждается влияние слов Анвара Абиджана на раз-витие узбекской детской прозы. Также проведён анализ произведений Анвара Абиджана.

Annotation. This article discusses the impact of the words of Anvar Abidjan on the Uzbek childhood development. Also, analysis of the works of this artist is provided.

Калим сўзлар: истиқлол даври, ўзбек болалар насри, болалар адабиёти, қисса, дра-ма, эртак.

Ключевые слова: время независимости, узбекская детская проза, детская литера-тура, драма, сказки.

Key words: independence, children's literature, drama, fairy tales.

¹ Пирматова М.С. Ўзбек тақвим фольклори. Филология фанлари номз. дисс. автореф., Тошкент, 2008.

Болаларга атаб шеър ёзиш, асар яратиш ҳар қандай ижодкорнинг ҳам қўлидан кела-верадиған иш эмас. Шу ўринда рус шоири Самуил Маршакнинг бир қочиримли гапи эсга тушади: “Кичкина соат ясаш каттасини ясашдан кўра осон, деб ким айтди?!” Кичкинтойлар учун асар ёзиш – ўта нозик ва қийин иш бўлганлиги учун ҳам бу соҳанинг вакиллари бармоқ билан санарли даражада.

Бирор ёзувчи ижоди таҳлил этилганда асарларининг мавзу доираси, тасвир услубининг ўзига хослиги, яратган образларининг ҳаётийлиги-ю тарбиявий аҳамияти ёки қайси асарида қандай ғояларни илгари сургани-ю бадий тил хусусиятлари юзасидан фикр юритилади. Баён қилинадиган фикр-мулоҳазалар мазмунан ҳар хил бўлса-да, уларни боғлаб турадиган бир нуқта бўлади. Бу бадий маҳорат билан боғлиқ ёзувчининг ижодий индивидуаллиги масаласидир.

Таниқли болалар шоири Анвар Обиджон асарларига шу жиҳатдан назар ташлаганда, унинг шоир, носир, киносценарист, драматург, ношир сифатидаги кўп қиррали ижодий фаолияти кўз олдимишга келади.

Анвар Обиджон болалар адабиётига, дастлаб, «Она Ер», «Баҳромнинг ҳикоялари» тўпламлари орқали шоир сифатида кириб келди ва мавжуд ижодий анъаналардан фойдаланган ҳолда ўзига хос йўл танлади.

«Булбулнинг чўпчаклари», «Ғалати мактублар», «Кумуш уй», «Гурунгдаги гаплар», «Ажойибхона», «Ўзимизнинг ансамбль», «Игналарим чиройли», «Менинг коллекциям», «Ширин сўйлар жажживойлар», «Каламушлар кемаси», «Сиз эшитмаган қўшиқлар», «Далалардан болаларга», «Осмондан тушган созанда» туркум шеърлари фикримизга далилдир. Улардаги аксар мажозий-юмористик тасвир болаларнинг ўзларига таниш, аммо бир қарашда ҳатто катталарнинг ҳам эътиборини тортмайдиган ҳолат-манзаралар билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳам Анвар Обиджоннинг шеърларида анъанавий услуб ва шакллар шартлилиги билан безанганини кўриш мумкин. Унинг қаҳрамонлари кўпроқ ҳайвонлар, ҳашаротлар, майса-ғиёҳлар, дов-дарахтлар бўлиб, тасвирнинг қисқалиги беихтиёр диққатни тартади. Айрим шеърлари икки-уч сатрдан ташкил топган бўлса-да, мазмунан тугалдир.

Шоирнинг туркум шеърлари қўшиқ, мактуб, чўпчак шаклида яратилган. Улардаги шаклий ўхшашлик китобхонга диққатини жамлашга, асарларининг маъно-мазмунини англашга ёрдам беради. Жумладан, «Сиз эшитмаган қўшиқлар» туркумидаги «Чигирткалар қўшиғи», «Сигир қўшиғи», «Ажойибхона» туркумига доир «Тулкилар радиосида», «Қуёнлар трамвайида», «Ғалати мактублар» туркумидаги «Пўстиннинг Айиқчага ёзган хати» шеърлари шунчаки шаклий уйғунликни англамайди, балки, аксинча, уларнинг ҳар бирида кичкинтойларда ҳайрат туйғусини кўзғашга қодир қувноқ юмор билан йўғрилган теран ҳаётий маъно бор.

Ўзбек болалар адабиётининг жонкуяр пирларидан Турсунбой Адашбоев шоир ҳақида шундай ёзади: “80-йилларга келиб, Анвар Обиджон болалар шеърлятидаги об-ҳавони бир йўла янгилади”. Унинг “коса тагида нимкоса” асарлари тилга тушди”.¹

Анвар Обиджон болалар учун қисса, драма, эртаклар ёзган. “олтин юракли Автобола”, “Мешполвоннинг жанглари”, “Аламазон ва унинг пиёдалари” сингари асарлар ҳақида алоҳида-алоҳида тадқиқотлар яратиш мумкин. Бадий асар равон ўқилдими, шавқ-завқ бердими, билингки, уни ёзиш мураккаб кечган: санъаткор ҳар бир сўз, оҳанг, урғу устида ўйлаган. Асар ёзишдаги мураккабликлар поэтикада ўрганилади. Поэтика структура, семиотикани қўллаб, асар табиатини ёритади. Поэтика дегани батафсил киришлардан қочиш, гапни айлантиришдан тийилиш, каломни ниҳоятда саралаб танлаш, ҳар бир сўз, урғу, оҳангга эътибор қаратишдир.

¹ Турсунбой Адашбев. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2008 йил 7 март.

Анвар Обиджон “Жуда қизик воқеа” билан болалар адабиётида янгилик яратди. Тўп-ламдаги асарлар қаҳрамонлари бобо деҳқон, миришкор боғбон етиштирган маҳсулотлар, тар мевалар, парранда, дарранда, ҳашаротлар, дўппию шляпа, телефону шиппак, чойнагу ойнак, муғомбиру лофчи, аёзу гуллола, куёшу жала, ўнлаб дастгоҳу ашё, пружинаю чўзма, хайвонот, наботот, жамодот, мавжудод, маҳлуқот... Асар қаҳрамонлари қўшиқ айтадилар, ҳасби ҳол сўзлайдилар, мактуб битадилар, тавсифу таъриф берадилар. “Жуда қизик воқеа”да гўзал оҳанг, ғаройиб мутаносиблик, турфа ранглар жилоси, зиддиятлар кураши, ҳаёт-мамот жанги тасвирланган.

Ҳозирги замоннинг шиддатли оқими, тараққиёт ёш авлодни китобдан, китобхонликдан чалғитадиган кўпдан-кўп воситаларни юзага келтирди. Ҳозир ёшлар, болалар бутунлай ўзгариб кетдилар. Компьютер, уяли телефон, рақамли аппаратлар, телевидение, ғаройиб фильмлар бола онги, руҳини ўзгартириб юборди. Бундай техник қулайликлар ҳам фойдадан холи эмас, бироқ болани китоб мутолаасидан чалғитмаслиги керак. Бу ғоят долзарб муаммо ижодкорларга катта масъулият юклайди. Ҳозир ўзбек болалар адабиётида Оташ Холмирзаев, Кавсар Турдиева, Қўзи Исмоил, Содикжон Иноятов, Зафар Исомиддин, Абдурахмон Акбаров сингари истеъдодли адиблар ижод қилмоқдалар. Аммо улар орасидан Анвар Обиджондай реформатор, ҳозирги бола руҳини тўлиқ кўрсатиб берадиган санъаткор чиқмаяпти.

Анвар Обиджон – янги ўзбек адабиётида ўз ўрни, услуби, қарашлари, қаҳрамонлари, ўқувчилари мавжуд бетакрор санъаткор.

Тасвирда қисқаликка интилиш кўп сўзликдан қутқазади, фавқулодда топқирлик билан ишлатилган ташбеҳлар ўқувчиларда ҳайрат туйғусини уйғотади. Маънони қуюқлаштириш йўлидаги изланишлар, шу тариқа, бадиийликни оширишга ёрдам беради. Лекин Анвар Обиджон ижодий маҳорати фақат булар билан белгиланмайди. Шоир асарлари кескин ҳажвий руҳи, юмористик талқини билан ҳам алоҳида ажралиб туради.

Болалар адабиётининг азалий мавзулари – она табиат ва ватанпарварлик тарбиясига бағишланган кўп шеърларда ўлкамизнинг боғ-роғларию кенг пахта майдонлари, дарё ва тоғлари мадҳ этилади, тўғрироғи, қайд қилинади. Умумлашма тавсифлару қуруқ қайд қилиш орқали китобхон туйғусига таъсир қилиб бўлмаслиги аён ҳақиқат.

Анвар Обиджон кўпгина болалар шоирларидан фарқли ўлароқ, табиат ва ҳаётга болалар тушунчаси, нигоҳи орқали ёндашиб, азалий мавзуларни янгича ёритишга эришади. Шоир аксарият шеърларида жониворлар, нарсаларнинг ташқи кўриниши тасвири воситасида ўқувчини ўзи ифода этмоқчи бўлган моҳият ичига олиб киради.

Анвар Обиджон «Аламазон ва унинг пиёдалари» қиссасида, «Дахшатли Мешполвон» достонида ҳамда шеърӣ эртакларида ватан озодлиги учун кураш масаласини тарихий мавзуга уйғун тарзда кўтариб чиқди. «Аламазон ва унинг пиёдалари»даги воқеалар афсонавий шаҳар Юлдузистонда бўлиб ўтса, «Дахшатли Мешполвон»даги воқеалар турли қишлоқларда, мустабид шох тахти жойлашган «Қаҳратония»да бўлиб беради.

Шуниси эътиборга сазоворки, ҳар икки асарда ҳам худбинлик, манманлик, лаганбардорлик ва мансабпарастлик авж олган макон охир-оқибат таназзулга юз тутиши мумкинлиги айtilган. Асарнинг ички мазмун-моҳиятидан унда собиқ шўролар жамияти назарда тутилгани очиқ-ойдин сезилиб туради. «Дахшатли Мешполвон» асарида жоҳиллик, худбинлик, ёвузлик тимсоли бўлган босқинчи Сепкилшоҳнинг ёлғонга, тухматга, сафсатага асосланган сиёсати қувноқ юмор, аччиқ истехзо билан масхараланиб, аёвсиз фош қилинади. Уни тор-мор этган ёш паҳлавонлар, кўркмас ботирлар улуғланади.

Достоннинг марказий қаҳрамони Мешполвон анъанавий достонлардаги каби атрофдагилардан том маънода ажралиб туради. Агар Алпомиш етти ёшидаёқ бобосидан қолган ўн тўрт ботмонли камонида Аскартоғнинг чўққисини учириб юборгани, Рустамхон ўн икки ёшида дев устидан ғалаба қилгани билан ажралиб турса, Мешполвон ўта қайсарлиги, лофга моҳирлиги ва ташқи кўринишининг ғайритабиийлиги билан ажралиб туради.

Дастлаб, Мешполвон энасининг ҳамиятига тегадиган гапларидан дили оғриб, сафарга отланади. Унинг бу сафардан мақсади, аввало, ўз шахсиятини тасдиқлаш («Эркаклик нималигини биздан кўрасиз») эди. Лекин сафар қийинчиликлари, қишлоқдаги оғир, қашшоқ ҳаёт, зулм, сотқинлик, хиёнат унинг маънавий дунёсини ўзгартиради. Агар Мешполвон сафарининг бошида қийинчиликка учраб, кум тўзонида қолганида ҳақирини асрашни ўйламай, «Ҳайвон бошимдан садақа», деб ҳеч иккиланмай ундан воз кечган бўлса, кейинчалик, тутқинликда оч-наҳор қолганларида ҳам уловидан айрилишни ҳаёлига келтирмайди. Райҳон қизиқ кўчқорини сўймоқчи бўлганида, қалқон бўлиб уни асраб қолади. Унинг онг-тафаккурида ўзгариш рўй беради. Қийинчиликларда ўзига йўлдош бўлган бу тилсиз ҳайвонларнинг қанчалик қадрдон ва азиз бўлиб қолганлигини ҳис этади, ўз-ўзини енгиллашга куч топади.

Муаллиф умумий мақсад туфайли бирлашиб, дўстлашиб кетган Ошиқбола, Райҳон қизиқ, Чумақвой ва Мешполвонларни ўта драматик воқеалар, қийинчиликлар синовидан олиб ўтади. Мешполвон аста-секин ҳаётга, атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга чуқурроқ назар ташлашини, мулоҳазали бўла боришини муаллиф бир-биридан қизиқ воқеалар давомида кўрсатиб беради.

Достондаги ижобий қаҳрамонлар зукколиги, кўркмаслиги, тадбиркорлиги, ўзига ҳос қиёфаси, маънавий гўзаллиги билан китобхон қалбидан мустаҳкам жой олади. Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, адиб ўз қаҳрамонларини бутунлай бенуқсон, ҳамма ишларни бажаришга қодир идеал инсонлар сифатида кўрсатишга ҳаракат қилмаган. Қаҳрамонлардаги баъзи камчиликлар ва нуқсонларнинг пайдо бўлиш сабаблари, уларни бартараф этиш йўллариининг бадиий асосланиши бу қаҳрамонларнинг кўз ўнгида жонли ва ҳаётий шахслар тарзида гавдаланиб туришини таъмин этган.

Мунис Жўраева (ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти) “ИНТИЗОР” ДОСТОНИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Аннотация. Ушбу мақолада сўз “Интизор” достони хусусида боради. Фозил Йўлдош ўғли репертуарида қайд этилган “Интизор” достони халқ орасида кенг тарқалган достон бўлиб, ўзининг мазмунан бойлиги, гоёвий-бадиий қиммати жиҳатидан шоир қуйлаган бошқа анъанавий достонлардан қилиммаслиги ҳақида сўз боради.

Аннотация. В данной статье речь идёт о дастане “Интизар”. Отмечено, что дастан “Интизор” в репертуаре Фозила сына Юлдаша не только был самым популярным в народе дастаном, но и не уступал по богатству содержания, идейно-художественному значению другим традиционным дастанам.

Annotation. In this article, the speech is about the dsatan “Intizar”. The dastan “Intizar”, whis is noted in the repertoire of Fazil Yuldash ugli, is very popular among the nation and it is equal toi other traditional dastans, sung by the poet, with its richness in meaning, ideological and artistic value.

Калим сўзлар: достон, анъана, Фозил Йўлдош ўғли, “Интизор”, идеология, бфдиият.

Ключевые слова: дастан, традиция Фозил сын Юлдаша, «Интизор», идеология, литература.

Key words: dastan, tradition, Fazil Yuldash ugli, “Intizar”, ideology, literality.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди битмас-туганмас маънавий хазина. Бу хазинанинг таркибини асрлар давомида сайқалланиб келаётган донишманд аждодларимизнинг юксак тафаккур салоҳияти ила яралган хилма-хил жанрлардан иборат ғоятда нодир манбалар ташкил этади. Ушбу манбалар сирасига кирган, неча-неча йиллар давомида эпик ижодкорлар томонидан севиб қуйлаб келинган “Гўрўғли” туркумига мансуб достонларнинг ўрни бе-

киёс. Нафақат ўзбек фольклори, балки Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари оғзаки ижодида алоҳида ўрин тутган “Гўрўғли” туркумидаги дostonлар моҳиятан жуда кўп кадрли анъаналар мужассамлиги, ғоявий мукамаллиги, мазмунан бойлиги, бадиий жиҳатдан юксаклиги боис бу қадар кенг тарқалиб, узоқ йиллар давомида яшаб келмоқда.

“Гўрўғли” туркумига мансуб, ўзбек дostonчилигида машҳур бўлган “Авазхон”, “Авазнинг арази”, “Авазнинг уйланиши”, “Қундуз билан Юлдуз”, “Бўтакўз”, “Интизор”, “Зулфизар”, “Гулихирамон”, “Маликаи айёр”, “Балогардон” каби дostonлар Авазхон номи билан боғлиқ бўлиб, ушбу дostonларда Авазхонни бош қаҳрамон сифатида кўриш мумкин. Мазкур дostonларда ўзбек халқининг севимли қаҳрамони Авазхоннинг биографияси ёритилади, аниқроғи, Гўрўғлининг Авазхонни Чамбилга олиб келишидан тортиб, унинг мардонавор жангу жадаллари, баҳодирлик сафарлари, турли афсонавий мамлакатларнинг гўзалларини олиб келишдаги жасоратларига қадар ҳикоя қилинади. Гарчи Авазхон ҳақидаги дostonлар алоҳида туркумлиқни ташкил этса-да, уларда Гўрўғли етакчи образ сифатида иштирок этади. “Авазхон” туркумилигида иккала образ бир-бирини тўлдирган ҳолда, Авазхон отаси хизматига ҳамиша шай бўлган мард ва жасур, содиқ фарзанд, дея таърифланса, Гўрўғли фарзанди учун қалқон бўла оладиган, унинг мушкулени осон қилиш учун жонини ҳам аямайдиган меҳрибон ота сифатида гавдаланади.

Фозил Йўлдош ўғли репертуарида қайд этилган “Интизор” дostonи халқ орасида кенг тарқалган дoston бўлиб, ўзининг мазмунан бойлиги, ғоявий-бадиий қиммати жиҳатидан шоир қуйлаган бошқа анъанавий дostonлардан қолишмайди. Дostonни Маҳмуд Зарифов 1928 йилда ёзиб олган (ЎзРФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, фольклор архиви, 10-инв.) ва 1949, 1956, 1957 ва 1964 йилларда нашр қилинган. Дoston биринчи марта 1949 йилда фольклоршунос олим М.Афзалов томонидан қисқартирилган ҳолда нашрга тайёрланиб, сўз боши ва қисқача луғат билан чоп этилган (Фозил Йўлдош ўғли. Интизор (дoston). Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи М.Афзалов. Тошкент, 1949, 187 б.). Ўша йили ушбу дostonнинг бир парчаси “Шарқ юлдузи” журналида ҳам босилган (Фозил Йўлдош ўғли. Интизор (дoston). Нашрга тайёрловчи М.Афзалов. “Шарқ юлдузи”, Тошкент, 1949, 3-сон, 53–67-бетлар). Дostonнинг қисқартирилган намунаси Фозил Йўлдош ўғлининг “Танланган асарлар”ига ҳам киритилган (Фозил Йўлдош ўғли. Интизор (дoston). Нашрга тайёрловчи Ҳ.Зарифов. Тошкент, 1949) 1956 йилда дostonнинг фольклоршунос олима М.Алавия томонидан тайёрланган наشري босиб чиқарилди (Фозил Йўлдош ўғли. Интизор (дoston). Нашрга тайёрловчи М.Алавия. Тошкент, 1956, 161 б.). Бу нашр “Ўзбек халқ дostonлари” икки жилдлигининг 2-жилдига ҳам киритилди (Фозил Йўлдош ўғли. Интизор (дoston). Нашрга тайёрловчи М.Алавия. Ўзбек халқ дostonлари. II том, I наشري, Тошкент, 1957, 299–456-бетлар). Дostonнинг М.Алавия тарафидан тайёрланган кейинги наشري 1964 йилда “Ўзбек халқ ижоди” кўпжилдлиги силсиласида чоп этилди (Фозил Йўлдош ўғли. Интизор (дoston). Нашрга тайёрловчи М.Алавия. Томларни тузувчи Ҳ.Зариф. Тошкент, 1964, 3 – 188-бетлар).

Фозил Йўлдош ўғли репертуарида қайд этилган “Интизор” дostonи халқ орасида кенг тарқалган дoston бўлиб, ўзининг мазмунан бойлиги, ғоявий-бадиий қиммати жиҳатидан шоир қуйлаган бошқа анъанавий дostonлардан қолишмайди. Дostonни Маҳмуд Зарифов 1928 йилда ёзиб олган (ЎзРФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, фольклор архиви, 10-инв.) ва 1949, 1956, 1957 ва 1964 йилларда нашр этилган.

Чечан бахши Фозил Йўлдош ўғлининг “Интизор” дostonида Авазхоннинг маъшуқасини излаб Исфихонга бориши, Интизорни Чамбилга олиб қочиши, йўлда яраланиши, Гўрўғлининг Авазни излаб сафарга отланиши, банди бўлиши ва Исфихонда ота-ўғилларнинг бошидан кечирганлари тасвирланган. Мазкур дostonда Авазнинг сафарга отланиши эпосдаги анъанавийликка асосланади, яъни фольклордаги етакчи мотивлардан бири туш мотиви билан бевосита боғлиқ ҳолда кечади. Интизорни тушида кўрган Аваз ёрини излаб йўлга тушади. Интизор ҳам Авазхонни тушида кўриб, ёктириб қолади. Дoston сюжети-

нинг асоси, пойдевори туш мотиви билан боғлики, агар Аваз *тушида паризод жасадли дилбарни* кўрмаганида, воқеалар тизими бошқача шаклланган бўларди.

“Интизор” достонидаги кўпгина жиҳатлар, масалан, мотивлари, ундаги образлар, образларга хос хатти-ҳаракатлар “Гўрўғли” туркумидаги бошқа дostonлар билан умумийликка эга. Қуйида улардан баъзиларини мисол тариқасида келтирамиз:

1. Туркумдаги барча дostonлар қаҳрамонининг макони, юрти – Чамбил. Чамбил хони Гўрўғли, насл давомчилари эса унинг тутинган ўғиллари. Дostonлардаги бош қаҳрамон Чамбилга интилади, уни душманлардан ҳимоя қилади ва юрт хонига содиқлик билан хизмат қилади.

2. Дostonларда қирқ рақамининг муқаддаслаштириш анъанаси изларини яққол кўриш мумкин. Эпос қаҳрамонларининг қирқ баҳодир йигитга эгаллиги, аёл образларнинг қирқин қанизларини борлиги, қирқ чилтонлар кўмакдошлиги каби ўринлар ҳам умумийликка эга. “Интизор” достонининг кўпгина ўринларида, хусусан, Авазни топиш учун йўлга отланган қирқ йигитнинг аксарияти номлари бахши томонидан бирма-бир кетирилган:

*Мана, кўринг, Маждумкўкини миниб,
Келаётир ярқиллаб бу Ҳасанжон.
Қаватида йўлдош бўлди бу замон,
Қора отни миниб энди Юсуфхон...
Авазжоннинг ҳурматида отланган,
Соп шакаман, кўринг, Асад ҳам Шодмон!..
От ўйнатиб энди келди Холдорхон.
Йигитлар сардори бунда йигилган,
Гўрўғлининг қаватида жам бўлган,
Патир-сатир қўрқоқлар кейин қолган,
Эшмурод, Тошмурод янгитта келган.
Жонназар, Хонназар келиб қўшилган.
Эшмирза, Хушмирза бариси келган...*

3. От култи анъанаси. Ғиротнинг туркумликдаги қаҳрамонларга муносиб кўмакчилигида, унинг сафар ёки жангга отланиши олдидан алоҳида тайёрланиши, от асбоб-анжомларининг бирма-бир таърифланиши “Интизор” достонида ҳам учрайди:

*Душманга Авазхон қилар эрликни,
Ёлғиз бориб қилсам, дейди зўрликни.
Соқибулбул солди отнинг белига,
Атласу кимхобдан бўлган терликни.
Бир нечалар мудом қарар дурбини,
Дурезгар ишлатар ўткир қирғини.
Соқибулбул солди отнинг белига.
Устини зарбофдан тиккан чирғини...*

Шу тариқа, Соқи отга беллик, жаҳалдирик, чирғи, эгар, узанги, зарбоф айил, чигатой пуштан, карки қуюшқон, умулдириқни тақиб, уни етаклаб Авазхонга топширади.

4. Дostonлардаги етакчи образларнинг эпосдаги ўрнининг деярли бир хиллиги. Масалан, Юнус ва Мисқол пари, Аҳмад Сардор, Соқи (Соқибулбул, Ҳасанлар (Ҳасан Чопсон, Ҳасан Кўлбар) каби образлар туркумликдаги барча дostonларда учрайди. “Интизор” достонида Юнус ва Мисқол пари меҳрибон ҳамда фарзанди учун ҳамма нарса тайёр жасоратли она сифатида намоён бўлади:

*Авазни излаб Исфиҳонга бормасанг,
Сен ҳам билгин тақдиримдан кўрарман,
Каптар либосимни ўзим киярман,
Бир соатда Ирам бориб келарман!
Дев-парини булутдайин ёғдириб,*

*Исфиҳон қалъасин қонга тўлдириб,
Исфиҳон шоҳини ўзим ўлдириб,
Борсам, амалдорнинг барин йиғлатиб,
Дев, нарига мен юртини талатиб,
Ўч оларман зўраворин сулатиб,
Бир соат ўтмай мазгилига етиб,
Аваз учун Исфиҳонни тебратиб,
Қавосатга юртини қимирлатиб,
Қайтарман уларга сўзимни айтиб,
Омон бермай ҳаммасини йиғлатиб...*

Аҳмад Сардор образи туркумликдаги бошқа дostonлардаги сингари “Интизор” дostonида ҳам салбий образ сифатида тилга олинади. Ўзини Гўрўғли ва юртининг жонкуяри қилиб кўрсатади. Гўрўғлининг хурмати, ўзининг мавқеини суиистеъмол қилиб, чиркин ишларини устамонлик билан амалга оширади. У дoston сюжетининг икки ўрнида кўринади: Ашир Сардорга бўхтон қилиб, унинг Чамбилдан бутунлай кетишига сабабчи бўлади. Авазхоннинг Гўрўғлига нисбатан хиёнатда айблаб, ота-ўғил ўртасидаги ишончсизликни келтириб чиқаради. Соқи образи эса мазкур дostonда тасвирланишича, Гўрўғлининг маслаҳатчиси ва Гиротнинг ягона сайисидир. Дostonда Ҳасан обазларининг етакчиси сифатида Ҳасан Кўлбар образи кўп намоён бўлади. Бунда Ҳасан Кўлбар ошхўр полвон сифатида тасвирланади. Айнан унинг кўмагида душман лашкарларига барҳам берилади. Авазхон ҳам, Гўрўғли ҳам танг аҳволга тушганда чамбилликлар Ҳасан Кўлбар ёрдамидан фойдаланишади.

“Гўрўғли” туркумидаги бошқа дostonлардан фарқли ўлароқ, “Интизор” дostonида икки бир-бирига қарама-қарши кучларнинг кескин ва аёвсиз кураши кўрсатилмайди. Аниқроғи, дoston Авазхон ва Гўрўғлининг ёмон одамлар устидан ғолиб келиши билан якунланмайди. Аксинча, унинг сўнгида икки юрт шоҳи тушунмовчиликка барҳам бериб, ярашиб олишади. Исфиҳон подшоси Гўрўғли ва Авазга, Чамбилдан келган барчага хурмат-иззат кўрсатиб, “уларга қават-қават зарбон сарполар” ёпганлиги билан ниҳояланади.

Ҳар бир бахши дoston куйлар экан, аввало, унинг эмоционал таъсирини оширишга, ундаги бадий тасвир воситаларни қўллаш орқали мазмунни яна-да бадий бойитишга интилади. Фозил шоир куйлаган ҳар бир дoston бадий пишиқликка, ўзига хос бекиёс услубга эгаллиги билан ажралиб туради. “Интизор” дostonининг дастлабки сатрларданок бадийлик элементларидан бири сажъ санъатининг қўлланишини кўришимиз мумкин:

Чамбил Чамбил бўлганда, Чамбилга Гўрўғли бек бўлганда, Чамбилга одам тўлганда
Гўрўғли беклик қилиб, йилма-йил овозаси баланд бўлиб, қирқ шаҳардан қирқ йигит келиб,
Гўрўғлига йигитлик қилиб, Ҳасан, Авазни олиб келиб, ўғил қилиб, неча шаҳарлар унга тобе бўлиб,..

“Интизор” дostonида Шохдоршоҳга қочқинчилар Гўрўғлини шундай таърифлайди:

*Бир йўлиқсанг Гўрўғлининг чангига,
Сен қутуларман, деб умид қилмагин.
Бу гапимнинг ёлғони йўқ, зўравор,
Одам эмас, улар мисли аждаҳор.
Ишқирса дамига кетар шаҳарлар,
Одам тухми бўлолмайди баробар.*

Дostonдан келтирилган юқоридаги парчада муболаға билан биргаликда ўхшатиш, синекдоха каби бадий во-ситалар қўлланилган. “Интизор” дostonини ўқир эканмиз, Аваз тимсолида машаққатли йўлидаги ҳар қандай тўсиқларни енга оладиган, ўз мақсадига эришиш йўлида собитқадам баркамол образни кўриш мумкин. Аваз образи чин маънода қахрамон сифатида намоён бўлади. Унинг ана шундай хусусиятларини атоқли бахши қуруқ баён билан эмас, қахрамоннинг ҳаракату амаллари орқали кўрсата бера олган.

Баходир Ядгаров, Ўктам Матназаров, Дониёр Ядгаров (УрДУ)
УЗУНЛИККА САКРОВЧИЛАРНИНГ МАШҒУЛОТ ЖАРАЁНИДА ТЕЗКОР-
КУЧ СИФАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ УСЛУБИЯТИ

Аннотация. Мазкур мақолада, узунликка сакровчиларни машғулот жараёнида тезкор-куч сифатини оширишга йўналтирилган самарадор восита-усулларни қўллаш орқали спорт натижасини ўстириш борасида ўрганилган.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос об улучшении спортивных результатов спортсменов-прыгунов путём применения эффективных приёмов, ориентированных на повышение силовых качеств на занятиях по прыжкам в длину.

Annotation. This article discusses effective means of developing Long jumping athletes' spread qualities during training.

Калим сўзлар: машғулот юкламалари, жисмоний тайёргарликнинг ўсиши, индивидуаллаштириш, юклама ҳажми, жисмоний ривожланиш, режалаштириш, функционал тадқиқотлар, тезкорлик, саралаш, машғулотларни ташкил этиш, воситалар ва методлар, замонавий технология, таълим, малака.

Ключевые слова: тренировочные нагрузки, прирост физической подготовленности, индивидуальный подход, объём частицы, физическое развитие, планирование, функциональные исследования, быстрота, отбор, организация занятий, методы и средства, современная технология, образование, навык.

Key words: training particle, growth of physical training, individualize, particle size, physical developing, planning, functional researches, quickness, selection, organizing trainings, methods and means, modern technology, education, practice.

Спорт тайёргарлиги кўп босқичли мураккаб педагогик жараён бўлиб, машғулотларни илмий асосда ташкил қилишни тақозо этади. Машғулотларда қўланиладиган жисмоний ва техник-тактик машқлар узунликка сакровчиларнинг ёши, жисмоний ва функционал имкониятларига мослаб режалаштирилиши ва қўлланилиши лозим. Ушбу машқлар сони, шиддати, қайтарилиши ва давом этиши вақти биологик қонуниятларга асосланиши даркор.¹

Тадқиқотнинг мақсади – мазкур мақолада, узунликка сакровчиларни машғулот жараёнида тезкор-куч сифатини оширишга йўналтирилган самарадор восита-усулларни қўллаш орқали спорт натижасини ўстириш.

Айрим мураббийлар қисқа муддат ичида жисмоний сифатларни ривожлантиришни жадаллаштириш, тезроқ малакали спортчи тайёрлаш мақсадида махсус ва ихтисослашган машқларни зўрма-зўраки қўллайдилар тўғри, айрим ҳоларда, яъни агар қизларнинг наслий ва индивидуал жисмоний имкониятлари серзаҳира бўлса, бундай қизлар тез орада яхши спортчи бўлиб етишиши турган гап. Аммо, аксарият ҳолларда, бундай катта юкламали машғулотлар қизларнинг тез чарчаши, зўриқиши, ҳатто унинг касалланишига олиб келиши мумкин. Спорт амалиётида шундай ҳолатлар ҳам учрайдики, бир-бирига ўхшаш мунтазам бериладиган машқлар спорт билан энди шуғунланишни бошлаган қизларнинг қизиқшини сўндиради, уларда спортга бўлган ихлос йўқолади, пировардида улар спорт билан шуғунланмай қўяди. Шунинг учун ёш спортчиларни тайёрлашда, айниқса, дастлабки ўргатиш босқичида жисмоний сифатларни ривожлантириш, техник-тактик маҳоратни шакллантира бориш учун машғулотлар ҳажмини тўғри ва оптимал тарзда режалаштириш жуда муҳимдир.

¹ В.П.Флин. Воспитание физических качеств у юных спортсменов. М., “ФиС”, 1987, с. 202.

Малакали спортчиларни тайёрлаш, дастлабки ўргатиш босқичидан бошлаб, токи спорт маҳоратини такомиллаштириш босқичигача давом этади. Шу қўп йиллик муддат ичида спортчилар тўлқинсимон йўналишда ортиб борадиган машқлар ҳажми ва муддатига мос юкламаларга қўниқиб борадилар.¹

Жисмоний сифатлар ва техник-тактик малакаларнинг шаклланиши йил давомида турли тестлар ёрдамида мунтазам назорат қилиниб боради. Бундай тартиблар расмий равишда барча ўқув машғулоти дастурларидан жой олган. Маълумки, спорт машғулотида техник-тактик малакаларга ўргатиш турли ҳажм ва шиддатда қўлланиладиган машқлар юкласини назорат қилиш, умуман, спортчиларни тайёрлашда шуғулланувчиларнинг физиологик реакциясини эътиборга олиш жуда зарур жараён. Чунки ўргатишда ҳам, машғулоти жараёнида ҳам спортчиларнинг функционал имкониятлари доимий назоратда бўлмаса, катта юкламалар организмни зўриқишга, кичик ҳажмли ва шиддатли юкламалар эса унинг шаклланиши сусайишига сабаб бўлади. Бинобарин, ўқув-машғулоти жараёнида жисмоний сифатларни ривожлантириш ҳамда техник-тактик тайёргарликни шакллантира боришда физиологик реакциялар кўрсаткичларига эътибор қаратиш ҳар бир машқнинг физиологик қийматини билган ҳолда, ундан фойдаланиш юқори малакали спортчилар тайёрлашнинг муҳим шартларидан биридир.²

Спорт машғулоти, хусусан, тезкор-куч сифатларининг физиологик асослари қўпгина илмий ва ўқув адабиётларида азалдан ўз ифодасини топиб келган. Ушбу тадқиқотчи олимлар ўзларининг йирик илмий ва ўқув асарларида жисмоний сифатларини, жумладан, тезкор-куч сифатларини ривожлантиришда организмда рўй берадиган ҳолатларни, барча физиологик ўзгаришларни атрофлича таҳлил қилиб берганлар. Уларнинг фикрига кўра, ҳаракат малакаларнинг шаклланиши ва жисмоний сифатларнинг ривожланиши билан бир қаторда, шуғулланувчилар организмнинг функционал имкониятлари ҳам шакллана боради.³

Бир қатор олимлар куч-тезлик ва куч-тезлик чидамлилиги сифатларини ёш спортчиларда жуда эҳтиёткорлик билан ривожланиш зарурлигини таъкидлаган. Катта ҳажм ва шиддатда ижро этиладиган машқлар ёрдамида бу сифатларни зўрма-зўраки ривожлантириш ўта салбий оқибатларга олиб келиши, ҳатто чуқур патологик ўзгаришларни келтириб чиқариши мумкин экан.⁴

Урганч шаҳар 24-умумтаълим мактабининг 8–9-синф ўқувчилари синов-тажриба мақсадида олиниб, турли педагогик шароит яратилиб, узунликка сакровчи ўқувчиларни машғулоти жараёнида тезкор-куч сифатини оширишга йўналтирилган самарадор воситаларни қўллаш орқали спорт натижасини ўстириш ишлари олиб борилди.

Биз томонимиздан қўлланилган услуб машқларининг таъсир этиш самарадорлиги педагогик тажрибада унга гуруҳ тестлар бўйича аниқланди, тезкор-куч (сакрашлар), тезкорлик (30 м.га стартдан турган жойдан югуриш), педагогик тажриба якунида назорат ва тажриба гуруҳлари енгил атлетикачиларини тестлаш амалга оширилди. Тестлаш натижалари 1- ва 2-жадвалларда келтирилган.

1-жадвал

Тажриба гуруҳининг тажрибадан олдин, кейин натижалари ва уларнинг фарқи

Номи	30 м югуриш,	60 м югуриш,	Узунлик а сакраш,	Уч ҳатлаб	Бал.сакраш, т/ж	Уз.сак., тўлиқ
------	-----------------	-----------------	----------------------	--------------	--------------------	-------------------

¹ Верхошанский Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. М., “Физкультура и спорт”, 1988, с. 168.

² Азимов И.Г. Ш.Собитов Жисмоний тарбиянинг ёш физиологияси. Т., 1994, 72–73-бет.

³ Зинченко В.А. Уроки по разделу лёгкая атлетика. Физическая культура в школе. Москва, 1983, №3, с. 29 – 33.

⁴ Платонов В.Н. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Киев, “Олимпийская литература”, 1997, с. 583.

	сек.	сек.	т/ж, см	сакраш, м.см	Абалаков усулида, см	масофа, м. см
Тажрибадан олдин	5,56	9,81	199,4	5,52	28,6	3,65
Тажрибадан кейин	5,01	9,60	217,9	6,09	33,1	4,17
Фарқи (%)	9,9	2,1	8,5	9,4	13,6	12,5

2-жадвал

Назорат гуруҳининг тажрибадан олдин, кейин натижалари ва уларнинг фарқи

Номи	30 м югуриш (сек.)	60 м югуриш (сек.)	Узунликка сакраш т/ж (см)	Уч хатлаб сакраш (м.см)	Бал.сакраш т/ж (Абалаков усулида см)	Уз.сак. (тўлиқ масофа м.см)
Тажрибадан олдин	5,62	9,80	199,8	5,40	28,2	3,62
Тажрибадан кейин	5,21	9,68	215,4	5,92	32,1	3,92
Фарқи (%)	7,3	2,0	7,2	8,8	12,1	7,7

Педагогик тажриба якунида иккала гуруҳ сакровчиларининг тезкорлик сифатларини такроран тестлаш шуни кўрсатдики, 30 метрга жойидан туриб югуришда ҳам назорат, ҳам тажриба гуруҳларида яхши ўсиш кузатилди (ўсиш 9,9% ва 7,2%).

Тезкор-куч тайёргарлиги натижаларини таққослаш шуни кўрсатдики, деярли ҳамма сакраш турларида педагогик тажриба якунида назорат гуруҳи сакровчиларида, айниқса, тажриба гуруҳи сакровчиларида анча ошди. Тажриба гуруҳи сакровчиларида тажрибадан олдин ва кейин ҳамма кўрсаткичлар бўйича фарқлар юқори даражага кўтарилди. Жойидан туриб узунликка сакрашда кўрсаткичларнинг ўсиши етарлича юқори бўлди ва тажриба ҳамда назорат гуруҳлари мувофиқ равишда (18,5см 8,5% ва 14,6 7,2%)га тенг бўлди.

Жойидан туриб уч хатлаб сакрашда бир-бирига жуда ўхшаш ва жуда яхши ўсиш кузатилди. Мувофиқ равишда, 57 см (9,4%) ва 52 см (8,8%)га тенг бўлди. Баландликка “Абалаков” усулида сакрашда ҳам кўрсаткичлар ижобий томонга ўсди. Мувофиқ равишда, 4,5 см (13,6%) ва 3,9 см (12,1%). Тезкор-куч тайёргарлиги натижаларининг ўсишида кўпроқ фарқ тажриба гуруҳи сакровчиларида 10 кадамдан ва тўлиқ югуриб келиб узунликка сакрашда қайд қилинди. У тажриба бошидагига қараганда унинг охирида 33 см (9,3%)га ва 42 см (12,5%)га яхшиланди.

Назорат гуруҳи спортчиларида ўсиш нисбатан камроқ бўлди, 24 см (6,9%) ва 30 см (7,7%). Турли тестларда бундай ҳар хил даражада ўсиш шундан далолатки, тезкорлик сифатларини тарбиялашда назорат гуруҳи сакровчилари тезкор-куч машқларини оғирликсиз ёки қандайдир қаршилиқни енгил билан такроран бажариш услуби қўлланилди.

Тестлаш натижасида тажриба бошида шу нарса аниқланган эдики, тезкорлик ва тезкор-куч сифатлари бўйича назорат ҳамда тажриба гуруҳлари сакровчиларида фарқлар кузатилмади. Тажриба бошида назорат гуруҳида стартдан туриб 30 м.га югуриш тезлиги ўртача 5,62 с.га, тажриба гуруҳида ҳамда стартдан туриб югуриш тезлиги, мувофиқ равишда, 5,56 с.га тенг эди. Узунликка, баландликка ва уч хатлаб сакрашда назорат ҳамда тажриба гуруҳларида натижалар деярли бир хил бўлди. Ҳамма кўрсаткичлар бўйича фарқлар анча ишончли бўлмади.

Машғулот жараёнида тажриба давомида ҳар хил масофаларга тезланишларни талаб этувчи машқлар деярли қўлланилмади ва бу шу масофада юриш тезлигида ижобий ўзгаришларга олиб келди.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, жойидан туриб узунликка сакраш, баландликка ва уч хатлаб сакрашларда охирига келиб, назорат гуруҳига нисбатан тажриба гуруҳида натижалар анча ошди.

Педагогик тажриба натижалари таҳлили шундай хулоса қилишга имкон берадики, “кучли” услубни қўллаш орқали тезкор-куч сифатларни ривожлантиришга қаратилган тор йўналишдаги воситалардан фойдаланиш кучни намоён қилишининг максимал қийматларига эришиш вақтини анча камайтиради. Бу ёш узунликка сакровчиларнинг куч тайёргарлиги кўрсаткичларини ортишига, айниқса, юқорига сакраш ҳаракатларини муҳим даражада ошишига имкон яратади.

Илмий-услубий адабиётларни таҳлил этиш натижасида шу нарса аниқландики, мактаб ёшидаги узунликка сакровчиларнинг машғулот мобайнида мураббий томонидан бериладиган юкламалар шиддати ва дам олиш интервалларига оз эътибор бериши тезкор-куч сифатларини секин суръатда ўсишига олиб келмоқда. Тезкор-куч сифатларини ривожлантиришда, асосан, машқларни рационал режалаштирган ҳолда машғулотларни ўтказиш мақсадга мувофиқ эканлиги маълум бўлди. Биз томондан қўлланилган услуб ва воситалар, уларнинг шиддати тезкор-куч сифатларини тарбиялашда ва спортда юксак натижаларга эришишда катта ёрдам беришига ишонамиз.

Фарҳод Машарипов, Азиз Рўзметов, Нодир Сафарбоев (УрДУ)
ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИ ТАЛАБА-ҚИЗЛАРИНИ ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ВА
ОММАВИЙ СПОРТГА ЖАЛБ ҚИЛИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

***Аннотация.** Мақолада олий ўқув юртлари талаба-қизларини қизиқишларига асосан жисмоний тарбия ва спорт машғулотларига жалб қилиш масалалари ёритилган.*

***Аннотация.** В статье освещаются проблемы привлечения студенток на основе их интересов к занятиям по физическому воспитанию и спортивной тренировке.*

***Annotation.** This article deals with involving of female students to physical education and sport activities according to their interest.*

***Калим сўзлар:** спорт машғулотлари, машғулот шакллари, талаба қизлар, спорт секцияси, анкета сўровномаси, талабаларнинг хоҳиш-истаклари, танланган спорт тури.*

***Ключевые слова:** спортивные тренировки, форма занятий, студентки, спортивная секция, анкетный опрос, мотивация и интерес студенток, избранные виды спорта.*

***Key words:** sport trainings, form of trainings, female students, sport sections, application form, students interests, favourite sport activity.*

Жисмоний тарбия ва спорт нафақат жисмоний, балки маънавий камолотга эришишда ҳам муҳим омил ҳисобланади. У иродани тоблайди, аниқ мақсад сари интилиш, қийинчиликларни бардош ва чидам билан енгишга ўргатади. Инсон қалбида ғалабага ишонч, ғурур ва ифтихор туйғуларини тарбиялайди.

Мамлакатимизда таълим-тарбия жараёнини соғломлаштиришга йўналтириш ва соғлом турмуш тарзи меъёрларини ҳаётга татбиқ этиш шарт-шароитлари таъминланмоқда. Таълим муассасаларида таълим олувчиларни ва талабаларнинг тиббий-гигиеник маданиятини, уларнинг, жисмоний тарбия ва спортдаги фаоллигини ошириш, жисмоний тараққиёти ва тайёргарлигини шакллантириш омилларининг ташкилий-услубий жиҳатлари тақомиллашиб бормоқда.

Шундай экан, олий ўқув юртларида ҳам жисмоний тарбия жараёни муаммоларини ўрганиш долзарблиги жамиятимизнинг жисмонан ва маънан баркамол авлодга бўлган эҳ-

тиёжи, талаба-ёшларини жисмоний тарбия ва спортнинг ҳар хил турларига жалб қилиш зарурати билан белгиланади.¹

Ҳозирги пайтда жисмоний тарбиянинг тарбиявий, интеллектуал, ижтимоий-психологик, жисмоний жиҳатларни ҳал этишдаги потенциал имкониятлари ҳамда талабаларни жисмоний тарбиялаш тизимини шакллантиришнинг педагогик асослари етарлича ишлаб чиқилмаган. Олий таълим муассасаларида жисмоний тарбияни ташкил қилишда талабаларнинг саломатлик ҳолати, жисмоний ривожланиши ва тайёргарлиги даражаси, олий ўқув юртлари шароитлари, бўлажак касб фаолияти хусусиятини ҳисобга олган ҳолда амалга ошириш лозим.

Олий ўқув юртларида жисмоний тарбия бўйича ўқув дастурини амалга оширишда талабалар меъёрий тест талабларини тўла-тўқис бажара олмаётганликлари кузатилмоқда. Бу эса педагогларни, талабалар жисмоний тарбия жараёнини ташкил этишнинг янги шакллари ва услубларини излашга, уларнинг ҳар хил спорт турлари билан шуғулланишга бўлган эҳтиёжларини ўрганишга, ўқув жараёнига татбиқ этишнинг мумкин бўлган вариантларини ишлаб чиқишни тақозо этади.

Талабаларга машғулот жараёнини ташкил қилишда табақалаштирилган метод орқали ёндашиш машғулот самарадорлигини оширади. Унинг моҳияти шундан иборатки, ўқув материали ҳар бир ўқув бўлими учун талабаларнинг жинси, жисмоний ривожланиши, жисмоний ва спорт-техник тайёргарлик даражасини ҳисобга олган ҳолда тайёрланади.² Амалиётда эса талабаларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш, уларни саломатлик ҳолати бўйича асосий, тайёрлов ва махсус гуруҳларга тақсимлаш билан чегараланилади.

Талаба-қизларнинг турли машғулот шакллари ҳамда спорт турларига бўлган эҳтиёжларини текшириш анкета сўрови натижаларини таҳлил қилиш асосида ўтказилди.³ Анкета сўрови натижаларини ишлаб чиқиш шуни кўрсатдики, аксарият талаба-қизлар (90%) жисмоний тарбия ва спорт машғулотларини зарур, деб ҳисоблайдилар, бунда 42% сўралувчилар спорт билан шуғулланиш зарур эканлигини таъкидласа, 48% кўпроқ соғломлаштирувчи жисмоний тарбия билан шуғулланишни афзал, деб биладилар.

56% талаба-қизлар учун жисмоний тарбия билан шуғулланишнинг асосий сабаби жисмонан гўзал бўлиш хоҳиши ҳисобланади, 41% талабаларнинг фикрича, бу саломатликни мустаҳкамлаш учун керак. 23% нинг ҳисоблашича, спорт машғулотлари жамиятда ўзини ишончлироқ ҳис этишга ёрдам беради, 16% талаба-қизлар кайфиятнинг яхшилашини ва фақат 12% спортда юқори натижаларга эришиш истагини маълум қилганлар (1-жадвал).

Талаба-қизларнинг спорт фаолияти турларини бирма-бир ажратиш шуни кўрсатдики, фақат 19% қизлар бўш вақтларида ҳар хил жисмоний тарбия турлари билан шуғулланадилар. 56% вақти-вақти билан, 25% талаба-қизлар жисмоний тарбия билан шуғулланмайдилар. Шу билан бирга, 90% қизлар жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш объектив зарур, деб ҳисоблайдилар, бунинг учун устувор сабаблардан бири соғлом, жисмонан гўзал бўлиш, ўзини жамиятда ишончлироқ ҳис қилиш эканлигини таъкидлаб ўтади. 62% талаба-қизлар учун олий ўқув юртлари спорт секциясидаги машғулотлар энг аҳамиятли ва қулай машғулот шакли ҳисобланади, чунки улар қулай вақтда ўтказилади ҳамда танланган спорт тури билан шуғулланишга имкон беради.

¹ Машарипов Ф.Т. Волейбол машғулотларида талаба-қизларни жисмоний ривожлантиришнинг табақалаштирилган услубияти. Монография, Тошкент, "Fan va texnologiya", 2012, 104-бет.

² Hyllegard R., Radio S.J., Early D. Attribution of athletic expertise by college coaches. Percept Mot Skills 2001 Feb., 92 (1), 193–207.

³ Машарипов Ф.Т. Волейбол машғулотларида талаба-қизларни жисмоний ривожлантиришнинг табақалаштирилган услубияти. Монография, Тошкент, "Fan va texnologiya", 2012, 104-бет.

Шуниси катта аҳамиятга эгаки, талаба қизлар орасида энг устувор спорт тури волейбол бўлиб, жисмоний ривожланиши ҳар хил бўлган, турли жисмоний ва спорт-техник тайёргарликка эга 21% қизлар уни афзал, деб билганлар.

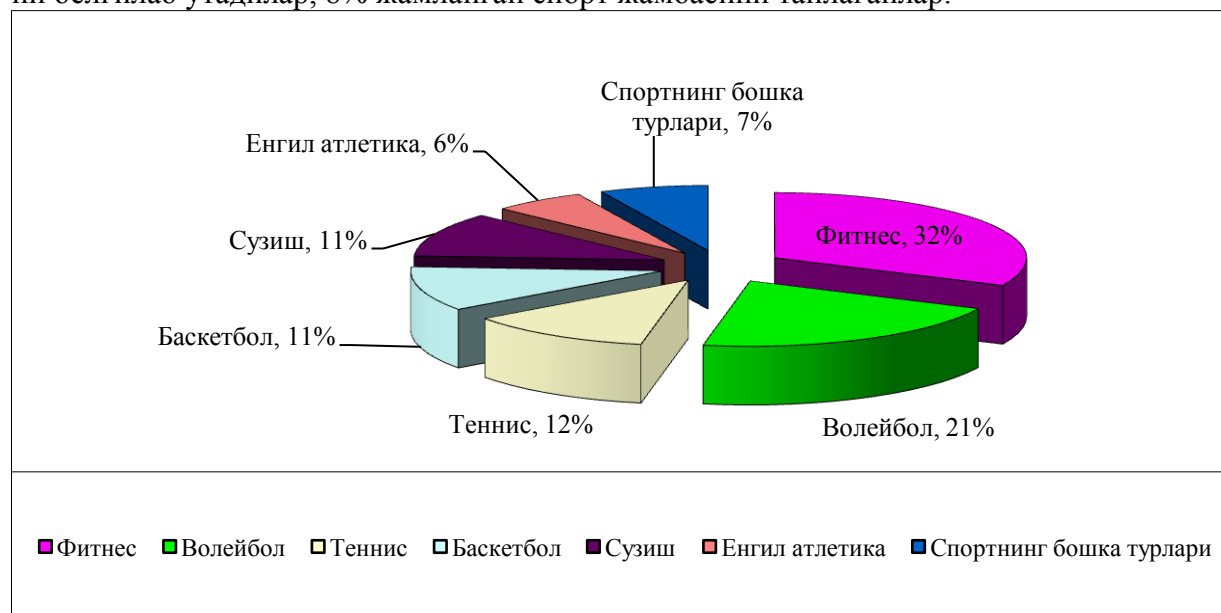
1-жадвал

Талаба-қизларнинг жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланишга бўлган хоҳиш-истакларини ўрганиш бўйича анкета сўрови натижалари, % (n=219)

Жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш керак, деб ҳисоблайсизми?	
– ҳа, спорт билан шуғулланиш зарур	42
– соғломлаштирувчи жисмоний тарбия билан шуғулланиш керак	48
– йўқ, спорт билан шуғулланиш керак эмас	4
– жавоб беришга қийналаман	6
Қандай сабабларга кўра жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш зарур, деб ҳисоблайсиз? (кўпи билан иккита)	
– юқори спорт натижаларига эришиш учун	12
– жисмонан гўзал бўлиш учун	56
– саломатликни мустаҳкамлаш учун	41
– ўзини жамиятда ишончлироқ ҳис этиш учун	23
– кайфиятни яхшилаш учун	16
Жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланасизми?	
– мунтазам шуғулланаман	19
– камдан-кам шуғулланаман	56
– умуман, шуғулланмайман	25
Жисмоний тарбия ва спорт машғулотларининг қайси шакллари Сиз учун афзалроқ?	
– ОЎЮ даги жисмоний тарбия бўйича ўқув машғулотлари	16
– ОЎЮ спорт секциясидаги машғулотлар	62
– спорт клубидаги машғулотлар	13
– мустақил машғулотлар	9
Бундай машғулот шаклини афзал кўришингиз сабабини кўрсатинг? (кўпи билан иккита)	
– машғулотларнинг қулай вақти ва ташкил қилиниши	48
– мураббийларнинг юқори касб даражаси	14
– танлаган спорт тури билан шуғулланиш истаги	26
– жамланган жамоа	8
Қандай спорт тури билан шуғулланишни хоҳлайсиз? (кўпи билан иккита)	
– шейпинг	32
– енгил атлетика	6
– волейбол	21
– баскетбол	11
– теннис	12
– сузиш	11
– бошқа спорт тури (кўрсатинг)	7
Кўрсатиб ўтган спорт турингиз билан аввал шуғулланганмисиз?	
– шуғулланганман, спорт разрядим бор	6
– шуғулланганман, спорт разрядим йўқ	35
– бирмунча вақт шуғулланганман	36

– шуғулланмаганман	23
Ушбу спорт турини танлашингизга сабаб нима? (кўпи билан иккита)	
– у ҳар томонлама гўзал қадди-қоматни шакллантиради	41
– бу спорт тури соғломлаштирувчи-ривожлантирувчи самара кўрсатади	29
– бу спорт тури билан менинг дўстларим шуғулланишади	12
– ушбу спорт турида малака орттирмоқчиман	24
– бу томошабоп ва қизиқарли спорт тури	28

Машғуллот шаклини танлашда энг асосий сабаблардан бири сифатида 48% қизлар олий ўқув юртларидаги машғуллотларнинг қулай вақтда ўтказилиши ва ташкил этилишини кўрсатганлар, 26% талабалар танлаган спорт тури билан ўзлари шуғулланиш истаги билан ўзлари танлашларини асослайдилар, 14% қизлар мураббийларнинг юксак касб даражасини белгилаб ўтадилар, 8% жамланган спорт жамоасини танлаганлар.

1-расм. Талаба-қизларнинг шахсий хоҳиш-истаклари бўйича танланган спорт турлари.

Оммавийлик бўйича иккинчи ўринда волейбол туради, уни 21% сўралганлар танлаган, 12% қизлар теннисни, 11% дан сўралганлар сузиш ва баскетболни, 7% эса бошқа спорт турларини (ҳар хил яккакураш турлари, гимнастика, бадминтон) афзал, деб билганлар. Талаба-қизлар орасида энг оммабоп жисмоний тарбия – спорт тури фитнес бўлиб, уни сўралганларнинг 32% танлаган (1-расм).

Бироқ талаба-қизларнинг спорт малакалари юқори даражада эмас, сўровномада қатнашганларнинг фақат 6% спорт разрядига эга, 34% танлаган спорт тури билан шуғулланган, лекин юқори натижаларга эришмаган, 35% қизлар бирмунча вақт шуғулланганлар, 22%, умуман, шуғулланмаган.

Спорт турини танлаш хоҳишини таҳлил қилганда, 41% қизлар ҳар томонлама ривожланган, гўзал қадди-қоматни муҳим, деб ҳисоблайдилар, 29% қизлар танланган спорт турининг соғломлаштирувчи-ривожлантирувчи самарасини таъкидлаб ўтганлар, 28% танланган спорт турининг томошабоплиги ва оммавийлиги қизиқтиради, 24% тегишли малакага эга бўлишни истади.

Аниқландики, кўпчилик талаба-қизлар (37%) волейбол машғуллот-ларининг соғломлаштирувчи машқлантирувчи самарасини қайд этганлар, 28% қизлар унинг томошабоплиги ва оммавийлигини кўрсатганлар, 27% волейбол ўйинини ўрганиш истагини билдир-

ганлар ва фақат 8% сўралганларнинг фикрича, волейбол ҳар томонлама ривожланган қадди-қоматни шакллантиради ва уларнинг дўстлари шу спорт тури билан шуғулланишади.

Шундай қилиб, анкета сўрови натижалари шуни кўрсатдики, волейбол университет талаба-қизлари орасида энг оммабоп спорт тури бўлиб, волейбол секциясида шуғулланишни тайёргарлик даражаси ҳар хил бўлган талабалар қўплаб билдирганлар. Шунинг учун машғулот жараёнининг жисмоний ривожланиш ва тайёргарлик кўрсаткичлари, спорт машғулотининг умумий назарий ҳамда умумий услубий тамойиллари асосида ташкил қилиш мақсадга мувофиқ, деб топилди.

Инобат Усманова (УрДУ)

ТАРИХ ФАНИНИ ЎҚИТИШДА ИННОВАЦИОН УСУЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация. Ушбу мақолада тарих фанини ўқитишнинг инновацион усуллари, инновацион турлари тўғрисидаги масалалар ёритилади.

Аннотация. В данной статье освещены вопросы использования инновационных методов при обучении истории.

Annotation. In this article, there were illustrated issues as innovative methods and innovative types of teaching history.

Калим сўзлар: инновацион модулли ўқитиш, ўқитишнинг 4 поғонали усули, “Кейс-стади”.

Ключевые слова: инновационное модульное обучение, четырехступенчатый метод обучения, “Кейс-стади”.

Key words: innovation, module teaching, four staged method of teaching, “Case study”.

Тарих фани энг қадимги фан бўлиб, унинг тараққиёти инсониятнинг илк ривожланиш босқичлари ва цивилизациянинг биринчи қадами билан боғлиқ. Табиат ва инсоният тарихи бир-бири билан узвий боғлиқ равишда ривожланиб келган. Ана шу табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро уйғунлик ва боғлиқликни тушунтиришда тарих фанини ўқитишда ўзига хос ўқитиш усуллари қўлланилади.

Машҳур методист олим А.И.Пригожин: “...инновация деганда муайян ижтимоий бирликка – ташкилот, аҳоли, жамият, гуруҳга янги, нисбатан турғун унсурларни киритиб боровчи мақсадга мувофиқ ўзгаришларни тушиниш лозим”, деган эди.¹

Методист олимлар (А.И.Пригожин, Б.В.Сазонов, В.С.Толстой, А.Г.Кругликов ва бошқалар) инновацион жараёнлар таркибий қисмларини ўрганишнинг икки ёндашувини ажратиб кўрсатадилар:

1. Янгиликнинг индивидуал микросатҳи.

2. Алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларнинг ўзаро таъсири микросатҳи.²

Ушбу ёндашувлардан кўзда тутилган мақсад ҳаётда жорий этилган қандайдир янги ғоя таъсири бўлса, яъни педагогик жараёнда ўқувчи ва ўқитувчи фаолиятидаги ўзгариш, янгилик киритиш, ўқитувчи-ёшларни, талабаларни мустақил ижодий ишлашга, эркин фикрлашга ўргатиш, педагогик жараёнлардан ноанъанавий, қизиқарли, фаол, инновацион усулларни қўллашни ҳозирги кунимиз тақозо қилмоқда.

Ривожланган давлатлар сафидан ўрин олишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Ўзбекистонимиз, халқ хўжалигининг барча тармоқлари каби таълим соҳасида ҳам илғор технологияларни жорий этиш ва шу орқали таълим мазмунини жаҳон андозалари даражасига олиб чиқишга ҳаракат қилмоқда. Бу вазифаларни бажариш таълим тизимида янги техника ва технологиялардан фойдалана оладиган, юксак малакали, рақобатбардош кадрларни тай-

¹ Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Тошкент, 2006, 51-бет.

² Шу манба.

ёрлаш демакдир. Шунинг учун бугунги кунда таълим жараёнида энг кўп қўлланилиб, яхши самара бераётган илғор таълим тажрибалари ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Модулли ўқитиш – ўқитишнинг истиқболли тизимларидан бири ҳисобланади, чунки у таълим олувчиларнинг билим имкониятларини ва ижодий қобилиятларини ривожлантириш тизимига энг яхши мослашгандир.¹

Анъанавий таълимда ўқув мақсадлари педагог фаолияти орқали ифодаланган, яъни билим беришга йўналтирилган бўлса, модулли ўқитишда таълим олувчилар фаолияти орқали ифодаланиб, касбий фаолиятга йўналтирилган бўлади. Модулни ўқитишнинг самарадорлигини оширишга эришиш учун ўқитишнинг қуйидаги усулларини қўллаш мумкин: муаммоли мулоқотлар, эвристик суҳбатлар, ўқув ўйинлар, лойиҳалаш ва йўналтирувчи матнлар ва ҳоказо. Ўқитишнинг модуль тизими мазмунидан унинг қуйидаги афзалликлари аниқланди:

- фанлар ва фанлар ичидаги модульлар орасидаги ўқитиш узлуксизлигининг таъминланиши;

- ҳар бир модуль ичида ва улар орасида ўқув жараёнини барча турларининг методик жиҳатдан асосланган мувофиқлигининг ўрнатилиши;

- фаннинг модулли тузилиш таркибининг мосланувчанлиги;

- талабалар ўзлаштириши мунтазам ва самарали назорат (ҳар қайси модульдан сўнг) қилиниши;

- талабаларнинг қобилиятига кўра, тез фурсатда табақалаштириб ўқитиш (дастлабки модульлардан сўнг ўқитувчи айрим талабаларга фанни индивидуллаштиришни тавсия этиши мумкин);

- ахборотни «сиқиб» бериш натижасида ўқитишни жадаллаштириш аудитория соатларидан самарали фойдаланиш ва ўқув вақти таркибини маърузавий амалий (тажрибавий) машғулотлар индивидуал ва мустақил ишлар учун ажратилган соатларни – оптималлаштириш. Бунинг натижасида талаба етарли билимларга, кўникмага эга бўлади.

Ўқитишнинг 4 поғонали усули. Бу усул АҚШда пайдо бўлиб, саноат корхоналарида конвейерли ишлаб чиқариш кўпайган сари, шундай ўргатиш усуллари зарур бўлиб қолдики, ишчилар бир хилда қайтариладиган қўл кўникмаларини, иложи борича, тез ва мукамал равишда ўрганиб олишлари керак эди. Бу усулда амалий кўникмаларни ўзлаштириш жараёни 4 поғона доирасида кечади. Бу поғоналарнинг номи: тушунтириш, нима қилиш кераклигини кўрсатиб бериш, кўрсатилган тарзда қайтариш, машқ қилиш, яъни амалиёт ўқитувчиси талабаларга аввал кичикроқ бир иш босқичини тушунтириб беради, кейин нима қилиш кераклигини қилиб кўрсатади. Сўнг талаба шу иш босқичини кўрсатилган тарзда қайтариши (имитация қилиши) керак. Талаба қайтариб қилаётган пайтида амалиёт ўқитувчиси хатоларини тўғрилаб туради (мақтайди ёки камчилигини тўғрилаб кетади).

“Кейс-стади” – инглизча сўз бўлиб, case – аниқ вазият, ҳодиса, stadi – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ, аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод, дастлаб, 1921 йил Гарвард университетида амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин.⁴

Кейс-стади методи муваффақияти қуйидаги омилларга боғлиқ:

- ўқув материални муаммоллаштириш;

- ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш;

- таълим жараёнини ўйин, меҳнат фаолияти билан уйғунлаштириш;

- ўқитувчи (педагог) томонидан муаммоли усуллардан ўз ўрнида самарали фойдаланиш кўникмасига эга бўлиш.

¹ Мамажонов А. Тарих ўқитиш методикаси (маърузалар матни). Андижон, 2013, 28-бет.

Кейс-стади методи муаммоли вазиятни ҳал этиш юзасидан муаммоли саволлар занжири тузиш ва мантиқий кетма-кетликда ўқувчиларга баён этиш.¹

Муаммоли ўқитишнинг моҳиятини ўқитувчи томонидан талабаларнинг ўқув ишларида муаммоли вазиятни вужудга келтириш ва ўқув вазифаларини, муаммоларини саволларини ҳал қилиш орқали янги билимларни ўзлаштириш бўйича уларнинг билиш фаолиятини бошқариш ташкил этади. Бу эса билимларни ўзлаштиришнинг илмий тадқиқот усулини юзага келтиради.

Муаммоли вазиятда талабага нотаниш фактнинг мавжуд бўлиши, яъни янги билимларни шакллантиришга олиб келадиган номаълумнинг қўйилиши, талабаларда номаълумни топиш йўлида изланишни амалга ошириш учун зарур бўлган муайян билим захирасининг бўлиши ва вазифаларни бажариш учун талабага бериладиган кўрсатмалар муаммоли вазиятни ечишга қаратилган бўлишига аҳамият бериш лозим. Аввало, талабага номаълум бўлган ўқув муаммоси вазифаси белгиланади. Бунда унинг бажарилиш усуллари ҳамда натижаси ҳам номаълум бўлади, лекин талабалар ўзларидаги аввал эгалланган билим ва кўникмаларга асосланиб туриб, кутилган натижа ёки ечим йўлини излашга тушади.

Муаммоли ўқитиш машғулотларини ташкил этиш ва ўтказишнинг муҳим томони шундаки, бунда ўқитувчи унинг ҳам таълимий, ҳам тарбиявий функциясини яхши англаб олган бўлиши талаб қилинади. Ўқитувчи ҳеч қачон талабаларга тайёр ҳақиқатни ёки ечимни бериши керак эмас, балки уларга билимларни олишга туртки бериши, машғулотларда ва ҳаёт фаолиятларида зарур бўлган ахборот, воқеа, вақт ва ҳодисаларни онгида қайта ишлашларига ёрдам бериши лозим бўлади.² Кейс-стади методини ўқитиш натижасида талаба фанни мукаммал ўзлаштиради, атроф-муҳитга ўзининг фаол муносабатини белгилаб олади. Айрим ҳолларда ўқитувчи талабаларда нафақат қизиқиш уйғотиши керак, балки талабаларнинг ўқув муаммосини ечишдаги мустақил ишларига раҳбарлик қилиш лозим, натижада талабаларда билимларга мустақил эришиш қобилияти шаклланади ва талабаларнинг интеллектуал фаоллиги таъминланади.⁵

Бу методни маъруза усулида қўллаш мумкин, яъни мавзуга боғлиқ ҳолда маълум бир муаммоли вазият ва унинг ечими билан боғлиқ бўлган маъруза кўриниши. Яъни, мавзуга оид бир вазият ўртага ташланади ва ушбу мавзуга боғлаган ҳолда, талабалар шу вазиятнинг ечимини топишади. Бунда мавзуни ёритишда фақат ўқитувчи эмас, балки талабанинг ҳам актив иштирок этишига эришилади. Ушбу маърузанинг асосий мақсади талабалар билимини бевосита уларнинг ўз иштироки ёрдамида ошириш. Бундай маъруза кўринишида ҳам талабанинг маърузага бўлган қизиқиши ортади, ҳам ушбу мавзу юзасидан керакли кўникма эгалланишига эришилади.³

Хар қандай интерфаол усул тўғри ва мақсадли қўлланилганда ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатади. Таълим тизимида содир бўлаётган ўзгариш ва янгиланишлар ўқувчиларга янги билим, кўникма ва малакаларни беради. Касб-хунар таълими жараёнида фаол ўқитиш усуллари мазмунини танлаш ва амалга ошириш муҳим муаммолардан биридир. Интерфаол ўқитиш усуллари таълим жараёнига таъсир кўрсатади. Интерфаол усулларнинг назарий асослари педагог олимлар томонидан кенг ўрганилган. Ҳамкорликда ўқитиш методини таълим жараёнида қўллаш таълимнинг самарадорлигини оширади.

¹Содиқова Н.И., Курбонов Ш. Ҳамкорликда ўқитишда ўқитиш методининг таълим жараёнида қўлланилиши. Фан таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияловчи шароитида инновацион технологияларнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси. I қисм, 2018, 231 – 232-бетлар.

²Сластенин В., Исаев И и др. Педагогика Учебное пособие (электронный ресурс). <http://www.gumer.info>. 23.01.2019. кириш вақти 10.30.

³Арипжанова М. «Касб-хунар коллежларида муаммоли ўқитиш элементларидан самарали фойдаланиш». Фан таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияловчи шароитида инновацион технологияларнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси. I қисм, 2018, 272 – 273-бетлар.

Тўғри танланган методларни қўллаш машғулотнинг кизиқарли ва самарали бўлишини таъминлайди. Интерфаол методларнинг конструктивизм назарияси билан боғлиқлиги исботлайди.

Конструктивизмнинг қуйидаги асосий хулосалари: ўқувчи ўзи ўрганиши керак, акс ҳолда, унга ҳеч ким ҳеч нарсани ўргата олмайди. Ўқитувчи ўқувчиларга билимларни юзага чиқаришга ёрдам берадиган жараёни ташкил қилади; билим борлиқдан кўчирилган нусха эмас, уни одам шакллантиради. Жумладан, 2019–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасининг инновацион ривожлантириш стратегиясида – илм-фан ва техника ютуқларини кенг қўлаган ҳолда, иқтисодий тармоқларига, ижтимоий ва бошқа соҳаларга замонавий инновацион технологияларни тезкор жорий этиш Ўзбекистон Республикаси жадал ривожланишининг муҳим шартидир.

Жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳалари шиддат билан ривожланаётгани ислохотларни мамлакатимизнинг жаҳон цивилизацияси етакчилари қаторига кириш йўлида тез ва сифатли илгарилашини таъминлайдиган замонавий инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларга асосланган ҳолда амалга оширишни тақозо этади.

Мазкур фикрлардан хулоса чиқарган ҳолда, истиқлол, янгиланган руҳият, айниқса, ўсиб келаётган ёшлар онгида дунёга илмий асосланган ҳолда қараш имкониятини яратди. Таълимни замонавий технологиялар асосида ташкил этишнинг негизида таълим технологияси, тарбия технологияси ҳамда ахборот технологиялари шаклланди. Таълимга бундай ёндашув, ўз навбатида, таълим самарадорлигига эришишга олиб келади ҳамда жамиятимиз аъзоларининг интеллектуал салоҳиятини ўстириш, маънавий қиёфасини шакллантириш, уларнинг миллий ғурурини уйғотиш, ифтихор туйғусини тарбиялашга хизмат қилади. Шунингдек, инновацион таълим талабада айнан профессионал кўникмалар ҳосил қилиш ва улар сифатини оширишга йўналтирилган бўлиб, ушбу таълим кўриниши ёрдамида маъруза ва амалий машғулот дарслари ўтказилганда фанлар бўйича билимнинг мустаҳкамланиши билан бир қаторда, талабаларда ўтилатган фан, яъни тарих бўйича келгуси профессионал фаолият билан боғлиқ билим ва тегишли амалий кўникмалар ҳосил бўлишига эришилади. Бу эса машғулотларнинг сифати ҳамда самарадорлигини оширишда ўзининг ижобий самарасини беради.

Malohat Atajonova, Marhabo Yuldasheva, Lola Mirzayeva (Urganch state university)
NEW APPROACHES TO TEACHING PRONUNCIATION AND ITS EFFECTIVENESS

Аннотация. Ushbu maqolada o'rganuvchining talaffuz va tinglab tushunish malakalarini rivojlantirishda texnologiyalarni qanday tatbiq qilish haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, unda o'rganuvchining talaffuz qobiliyatini yaxshilashga yordam beradigan ko'pgina dasturlar to'g'risida ham ma'lumot berilgan.

Аннотация. В статье говорится о применении технологий развития навыков произношения, слушания обучающегося. Также здесь предоставляется информация о многих программах, способствующих улучшению произношения обучающегося.

Annotation. This article briefly depicts how technology can be utilized in developing the pronunciation skill and listening comprehension of the learner and also, it's mentioned about lots of programs which can help to improve the learners' pronunciation ability in it.

Kalit so'zlar: talaffuz qobiliyati, talaffuz malakasi, texnologik uskunalar, dasturlar, talaffuzni o'rgatadigan dasturlar, lingofonlar (quloqchinlar), artikulyatsiya.

Ключевые слова: способность к произношению, навык произношения, технологические устройства, программы, обучающие программы произношения, наушники, артикуляция.

Key words: pronunciation ability, pronunciation skill, technological devices, apps, pronunciation training programs, headphones, articulation.

Pronunciation teaching is a prominent factor in foreign language teaching. It is a field of language teaching and called as the act or manner that we produce a word or a sound with it. If someone's pronunciation ability is poor, he or she cannot show the excellency of the language even their other language skills is excellent such as grammar or vocabulary. Since sounds play a significant role in communication, foreign language teachers must attribute proper importance to teaching pronunciation in their classes. However, this fact is very much neglected by many foreign language teachers. It is evident that communication is a mutual relationship between the speaker and the listener. This means that one must comprehend what he hears in the target language and must produce the sounds of the language he is trying to learn accurately. Unless he has sufficient knowledge of the sound patterns of the target language, he can neither encode a message to anybody nor decode the message sent by another person by learning the sounds of the target language within his mother tongue. Hence, pronunciation teaching is of great importance for successful oral communication to take place since it is an important ingredient of the communicative competence.

Pronunciation tends to be isolated and unimportant in language lessons. Moreover, the types of pronunciation tasks present in modern EFL textbooks, still resemble those of traditional approaches to the teaching of pronunciation like *drills*. These tasks on some occasions fail to engage and motivate English learners and, thus, we believe a new approach to the teaching of pronunciation is needed. That proposal should motivate learners to improve their English pronunciation, not only inside the classroom but also give them opportunities to autonomously continue practising both segmental and suprasegmental issues outside the classroom.

Teaching pronunciation has always its importance because it is in the central roles in our speech recognition and perception, and identification of the speaker. There is always a need teaching pronunciation for ESP learners in a new way. Also, this way should be creative, productive and engaging students.

There is a real necessity to use technology in learning a second language nowadays. Many people understand that just having English grammar and vocabulary knowledge is not enough for successful communication. In today's world, it is not only necessary to comprehend what other speakers say but it is also important to make one's own speech understandable for the others. While many EFL learners and teachers know the significance of English pronunciation, a lot of EFL learners unfortunately mispronounce sounds, misplace stress in sentences and misuse intonation patterns.

Schools and Universities must come to recognize that using technology in ESL classroom is an effective way of teaching and there will be much success if teachers use them properly. Therefore, we discuss the role of the technological devices in teaching pronunciation in this article in detail. In general, we can sort the programs for improving pronunciation into categories such as programs with activities, apps and recording programs.

Firstly, we will introduce programs with activities to support students develop their pronunciation ability at a segmental and super segmental level; in other words, pronunciation training programs like *Teach Yourself English Pronunciation*, *FluSpeak*, *Tell Me More Kids*, *Learn to Speak in English*. These programs can be useful not only for teachers but also for students if they use in their daily speech. As illustrated above, there are numerous programs available nowadays which can help students to improve pronunciation. Among them, there are programs that are very interesting such as *Talk to Me English*, *Teach Yourself English Pronunciation and Flu-Speak*. *Talk to Me English* program has different levels; for Beginner, Intermediate, Advanced learners. The program includes headphones so that the user can listen to the audio files. As well as, the program is able to recognize voices when you do exercises on it and compares yours with those of native speaker modules.

Moreover, it can identify your mistakes in your words that were not properly pronounced and not similar to the native speaker's version. These materials also create intonation curves so that the learners can once again compare their own pronunciation of certain words and sentences to the model of intonation provided by a native speaker. In general terms, various types of tasks that can be found in this program. It includes *dialogues*, *picture-word associations*, *crosswords*, *ordering sentences*, *matchings*, *dictations* or *phonetics exercises*.

It is worth mentioning that, though it may not seem so at the beginning, most of the task-types found in this program continuously and constantly emphasizes spoken language. For instance, we would probably think of *crosswords* as written exercises in which we are given written clues to help us guess the answers. In the program, however, students are first of all expected to listen to the words and then write them in the corresponding space within the crossword, i.e. there are no written clues. Likewise, to complete the *ordering-sentences* tasks, learners first have to pronounce the sentences aloud in the correct order so that the program can record them and then compare their answers to the native speaker model; only after students have said the sentences in the right order they can write the sentences down. The program also allows students to practice both their productive and perceptive oral skills and they emphasize both segmental and suprasegmental issues. Students can learn and speak with confidence through dialogues and role play activities immerse themselves in real-life situations. Also they improve and refine their pronunciation state-of-the art speech recognition technology immediately assesses their pronunciation. They have a chance to have fun while learning thousands of fun and interactive exercises and will keep them motivated and engaged. This program also includes *phonetics* in which the students choose a sound they would like to focus on, the native speaker model then says a word containing that sound and, once again, as in the *word* and *sentence pronunciation* activities, the learner has to record him- or herself and the program recreates the intonation patterns of both versions and gives them points. In addition, in this type of task students can see both images and short videos regarding how the selected sound is pronounced as well as a description of its manner and place of articulation so as to learn how to pronounce it correctly.

TP (Perceptual Tests/Perceptual Training), created by Anabela Rato, is a program which revolves around minimal pairs. Hence, the types of activities that can be found in the program are *listen to the words and choose the right option*, *listen to a few words containing sound X, repeat and imitate the speaker's pronunciation* or *listen to the pronunciation and decide whether the following words are pronounced with X or Z*.

TP is a program that allows teachers to create perceptual tests with visual, audio or audiovisual stimuli. A huge advantage of TP is that students are given feedback at the end of the test depending on their performance. This program is aimed at training students' perceptive skills regarding aspects of segmental pronunciation. Therefore, the main drawback is that it does not allow learners to practise their intonation, rhythm or sentence stress patterns, whereas the program described above *Talk to Me* does. Finally, regarding availability TP can be freely downloaded after one has registered on the corresponding website. Other tools that students can use to improve their pronunciation are those which convert a text into phonetic transcription and vice versa. Some of these programs are *Photransedit*, *the Phonemic Chart Keyboard*, *Lingorado* and *IPA OnlineKeyboard*. *Photransedit* is based on a group of applications. First, *text to phonetics*, which allows users to convert small texts into broad transcription using IPA symbols. As its name indicates, the *Phonetic Keyboard/Type IPA Phonetic Symbols* application can be used to type phonetic transcriptions. It is thus very useful for researchers, since it avoids them having to insert symbols one by one in other programs such as Word, thereby also saving them a lot of time. Moreover, these transcriptions can be easily copied into other document formats such as Word files.

Finally, the *transcription library* is a collection of texts that have already been transcribed, once again, allowing us to save time. This program also offers the possibility of downloading a

free desktop version of the *text to phonetics* program, which works without the need for an Internet connection. This desktop version basically offers the same functions as the online model, although it also gives us the opportunity to show or hide intrusiver's and/or syllabic consonants in the transcriptions or to remove stresses and length marks.

Similarly, to *Photransedit*, *Lingorado* also includes an online version as well as an app which can be downloaded from Google Play. An innovative feature of this program is that one can choose between three different ways of organising the information: a) by only showing the phonetic transcription; b) *side by side English text*, in which the transcription appears on the right and the orthographical text on the left; or; c) *line byline English text*, where the transcription appears above the orthographical text. Another interesting and unique function of this program is that it has integrated native speakers' voices that read out whatever written text one inserts. Moreover, it is possible to select whether we would like the transcriptions to show weak forms or not.

The *Phonemic Chart Keyboard* and *Typeit* are two other programs which can be used to save time writing phonetic transcriptions.

The *Phonemic Chart Keyboard* allows users to show or hide hint words for each of the sounds so as to make it easier for them to identify each sound (for instance, *ship* for /ɪ/ and *sheep* for /i:/). An interesting feature is that both a British English and an American English variant can be selected.

On the other hand, following *Typeit* works with IPA phonetic symbol. Learners can download on their PC.

We believe that there are a number of benefits of using such programs mentioned above in ESL classroom. During the lesson teachers can easily use them as a part of checking knowledge after teaching a new theme and programs can really help and make their work easier. Without any doubt, to use these programs teachers should have of IT competence. Only in this case teachers will be able to use Multimedia Technology to give more colorful, stimulating lectures. Technology can help facilitate the knowledge-constructed classroom. A number of researchers views computers as having an influential effect on the teaching and learning processes. They state that with the use of computers in the classroom, schools would become more student-centered and that more individualized learning would take place than ever before. In the student-centered classrooms of today, with the aid of the computer, students are able to collaborate and to use critical thinking, and also to find alternatives to solutions of problems. But the shift from teacher-centered delivery to a student-centered model potentially leads to a resistance in change. Student-centered teaching is challenging educators to restudy their teaching methods and student learning methods.¹ Computers can be used in collaboration for all subject areas, but that teachers have to take into account the different styles of teaching and the students involved in this learning.² This type of teaching requires a change in the teacher's method of teaching and learning, the amount of time needed to learn how to use the technology and the location of models that work with technology.

Digital technologies can enable students to become more active and independent learners. The Internet will allow new "knowledge-building communities" in which children and adults from around the globe can collaborate and learn from each other. Computers will allow students to take charge of their own learning through direct exploration, expression, and experience. This

¹ Barron L., & Goldman E. (1994). Technology and education reform: the reality behind the promise. In B. Means (Ed.), Integrating technology with teacher preparation (p. 81–110). San Francisco: Jossey-Bass Publishers. 7, p. 11–15.

² Ahmad Alsuhaimeh, 2017. Automatic speech recognition technology as an effective means for teaching pronunciation. P. 5–8.

shifts the student's role from "being taught" to "learning" and the teacher's role from "expert" to "collaborator" or "guide".¹

Summing up, we can say that teaching pronunciation with the use of some of the programs, apps and other technological resources described in this article can indeed be a way of conducting an effective lesson.

Саида Гоипова (Андижон Давлат университети)

THE ROLE OF MOTIVATION WHEN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Annotatsiya. Til portfoliosi talabalarning motivatsiyasini oshiradi, o'quv jarayonining natijalari bo'yicha ularning mas'uliyati ta'lim olish natijalariga ongli munosabatlarni rivojlantirishga yordam beradi. Til portfolioidan foydalanish chet tilini o'qitishning maqsadlariga aniqlik kiritishga yordam beradi, o'quvchilarning o'zini-o'zi qadrlashiga, uning maqsadi va talablari-ga moslashishga yordam beradi, o'quvchilarga individual yondashuvni topadi.

Аннотация. Языковой портфель повышает мотивацию обучающихся, их ответственность за результат учебного процесса способствует развитию осознанного отношения к результатам обучения. Использование языкового портфеля помогает конкретизировать цели обучения иностранным языкам, помогает, исходя из самооценки обучающегося, его мотивации и потребностей, корректировать содержание обучения, находить индивидуальный подход к учащимся.

Annotation. Language portfolio increases the motivation of students, their responsibility for results of educational process contributes to the development of a conscious relationship to the learning outcomes. The use of the language portfolio helps to concretize the objectives of foreign language teaching, helps, based on the self-esteem of the student, his motivation and needs to adjust the content of training, to find an individual approach to students.

Kalit so'zlar: tahlil, muhokamalar, rol ijrosi, til portfeli, motivatsiya, madaniy jihatlar, madaniyatlararo aralashuv, tinglash.

Ключевые слова: анализ, обсуждение, ролевая игра, языковой портфель, мотивация, культурологические аспекты, межкультурная интерференция, аудирование.

Key words: analysis, discussion, role play, language portfolio, motivation, cultural aspects, cross-cultural interference, listening.

Currently, there is an increasing need in the training of specialists in one area or another foreign language for the purpose of professional use in connection with the globalization of the modern society and the accompanying processes, expansion of international ties and contacts of representatives of different cultures. This leads to the need to focus on such things as raising the status of the student in the process of education and awareness of the student of personal responsibility for the results and outcome of the training that contributed to the emergence of the so called «portfolio», or portfolio which is the official certificate of competence knowledge of a foreign language. In the paper departs from the «common European framework of reference for languages: learning, teaching, assess». «Portfolio» is a document indicating the level of proficiency in a foreign language, regardless of where and how it was studied (in a group, with teacher or individually).² «Portfolio» (the European language portfolio consists of 3 parts: 1) language passport; 2) the language biography; 3) file. With the help of the developed questions, tables and self-assessment of language skills in the student has the opportunity to write what he knows and can do and what else he would like to be able to do, i.e., the student determines the

¹ Elkhair Muhammad Idriss Hassan, 2014. Pronunciation Problems: A Case Study of English Language Students at Sudan University of Science and Technology, p. 10.

² Abashina N.M. Portfolio, or the European language portfolio. A Collection: Foreign languages in economic universities, 2004, №3, p. 208.

level of their achievements in reading, speaking, listening, writing level A1 до level C2. This kind of activity in the learning process, the teacher gives a subjective view about their success, i.e. along with the self-assessment language portfolio provides an assessment of the level of proficiency of the teacher: the student is able to compare and discuss teacher personal views on their successes and impressions of the teacher. Consider the position C1 «speaking dialogue»: the student should assess whether he knows how spontaneously and fluently, without experiencing difficulties in finding words to express their thoughts; to determine the difference between his speech with the variety of language means and accuracy of their use in situations of professional or everyday communication; does it accurately articulate their thoughts and express their opinions, to actively support the conversation; to identify whether it is to participate freely in any discussion and debate, possessing idiomatic and colloquial expressions to express fluently and to express all shades of meaning; and in the event of difficulties in the use of linguistic tools, be able to quickly paraphrase his statement. It is obvious that such introspection and self-control necessary to have appropriate practice. The real opportunity for learning self-awareness is, in our view, the phase of reflection, roleplaying, e.g., the organization of role-playing situations after viewing the video.¹

The use of video lessons plays a vital role in teaching foreign languages. With their help, improve pronunciation skills of students, particularly rhythm, melody, intonational making a speech, developing phonemic hearing and increases the amount of auditory memory. Videos contribute to the development of skills in listening, expanding its range, which in turn has a positive effect on the development of reading and speaking, as well as contribute to the creation of a favorable psychological climate in the classroom, as students relate to the video more as a means of entertainment than as a learning tool. The development of methods is carried out in close connection with other Sciences mainly in the Humanities, particularly philosophy, logic, pedagogy, various Sciences linguistic cycle.

Why these Sciences primarily affect the teaching methods and directly linked to her? This is due to nothing other than the essence itself of methodological science. If we are talking about the method, the center of our interest is concentrated, first, on the learning process that could not be managed without taking into account pedagogical and psychological regularities that determine the essential rationality of learning activities; and, secondly, on the material of the object itself, the object of study, i.e., foreign language, nature, and patterns of development which explains linguistics.

The methodological basis of foreign language teaching is philosophy. The method takes into account its position on the unity of language and thought, language and society, about the forms of cognition. Any phenomenon of language and speech can be properly understood and assimilated if it is considered in connection with other, previously measured and acquired elements of the language. Gradual formation of mental actions is based on the fact that each mastered the operation becomes the stage for the subsequent.

Modern videos are presented in such a way that the entire video is divided into several segments (3 – 4 min.), each fragment is demonstrated twice. Snippets of video interspersed with text explanations in a foreign language.

Experience shows that video plays a leading role in the transfer of nonverbal components of communication: gestures, facial expressions, style of dress, and is a powerful means of forming intercultural communicative competence.

When working with video great importance of the preparatory stage before watching the movie in a foreign language, organized by the teacher. Unfortunately, many students experience language difficulties, as well as intercultural perception prevents interference. Therefore, students need to pre-prepare in advance to watch the movie. The task of the teacher is to remove the

¹ F.Cuny, A.Johnson. «Portfolio» d'après Methode de frangais «Belleville», CLE International, 2004, p. 135 – 137.

language difficulties and to explain cultural aspects that impede the perception. It is necessary to prepare comments, the vocabulary, to introduce the students to the explanation of some phenomena of culture that can be interesting for them. Of course, a similar preparation to the lesson requires a lot of time and attract a large number of sources.

The stage before viewing the video is the amount of information necessary for the perception, interpretation and, in the final stage, an adequate understanding of the film. At this stage, great importance is given to work with unfamiliar vocabulary. In this case, vocabulary can be divided into 3 groups:

- 1) proper names and place names;
- 2) unfamiliar words, without knowledge of which the text is impossible to understand;
- 3) international words whose meaning is easy to understand by context is usually new vocabulary is studied orally in the classroom. First of all, worked through the phonetic side of the language, subsequently, students use it in conversation with the teacher and in their own dialogues. Preferably, before viewing the video briefly to revise the learnt vocabulary. It is known that careful preparatory work provides an immediate understanding of the content of the video.

The preview stage is divided in the initial view (for a General understanding of the plot, the content of the film) and detailed view (aimed at formation of skills of listening, reading).

The first time you view the students express their views and assessment of what they saw, comment on the issues raised in the film.

Secondary (detailed view) it is important to take into account the time criterion, so it is recommended to view the movie in small snippets to remove the possible difficulties and a better understanding of the sociocultural component of foreign language film.¹

The main objective of the final phase – the results of the review, analysis and discussion, the organization of roleplaying in groups with the use of the examined material. At literature: this stage also offers different exercises such as: debate, discussion, exchange of opinions, development of various creative projects for students (writing reviews, critical articles), etc.

Thus, the role-play consists of three stages: preparatory, where a role-playing and verbal behavior of the participants, the actual game action, in which communicative tasks are solved, and the phase of reflection. In this context, a table of self-assessment can serve as reference points for reflection. An important role in understanding how to study effectively, with the greatest success, becoming the so-called metacognitive processes of students, allowing them to transcend their own teachings and look at it «from outside».

It is obvious that the language portfolio increases the motivation of students; their responsibility for results of educational process contributes to the development of a conscious relationship to the learning outcomes. The use of the language portfolio helps to concretize the objectives of foreign language teaching, helps, based on the self-esteem of the student, his motivation and needs to adjust the content of training, to find an individual approach to students.

Kuysin Tukhtaeva (UzSWLU)

DEVELOPING SPEAKING SKILLS OF STUDENTS IN EFL CLASSES

Аннотация. Ушбу мақола чет тил ўқитиш методикасининг долзарб муаммоларидан ҳисобланган гапириш кўникмасининг ўрни ва аҳамияти ҳамда коммуникатив ёндашувнинг оғзаки нутқни ривожлантиришидаги муҳим жиҳатларига бағишланади.

Аннотация. Настоящая статья посвящена одной из актуальных проблем методики преподавания иностранного языка: место и значимость говорения как один из компонентов коммуникативной компетенции.

¹ Video BBC – Language – Ma France: Shopping, 2007.

Annotation. *This article on teaching methodology describes the importance of speaking skills and it adopts a communicative approach for the enhancement of speaking skills of students in a foreign language class.*

Калит сўзлар: *чет тили, кўникма, метод, мулоқот, ёндашув, ўқитиш.*

Ключевые слова: *иностраный язык, навыки, метод, общение, подход, обучение.*

Key words: *a foreign language, skill, method, communication, approach, teaching.*

The English language has already become an international one among nations and it serves as a lingua franca. It is spoken, learnt and understood even in those countries where it is not a native's language. English is playing an important role almost in all branches of our life including economics, medicine, engineering, education, advanced studies, business, technology, banking, computing, tourism etc. Today the communication facilities are available to us through internet, our access to a variety of websites, are all being carried out in English. As it is stated in internet sources, most of the information that is delivered nowadays contain 92% in English and works are conducted and compiled in English, as well. Everything written and recorded in this language is read and listened to, in wider circles. As a result, English is being taught and learned around the world as a second and a foreign language today.

It is known, that a language is a tool for communication. We communicate with others in order to express our ideas or opinions and to know others' ideas in its turn. Communication takes place everywhere there is speech and without speech, we cannot communicate with others surrounding us. The importance of speaking skills hence is enormous for the learners of any language existing in the world. So, the use of language especially a foreign one is an activity, which takes place within the confines of every community. We use a language in different situations. People at their work places, researchers working either in their spheres of their activities, for instance in a language laboratory, foreign language teachers are at their classes and all of them are supposed to speak correctly and effectively in-order to communicate well with each other. For a smooth running of any system, the speakers of a foreign language need to be especially and purposefully trained in the skill of speaking. In order to become a well-rounded communicator one should need to be proficient in each of the integrated language skills: listening, speaking, reading and writing, but the ability to speak skillfully, provides the speaker with several distinctive advantages.

The capacity to express one's thoughts, opinions and feelings, in the form of words put together in a meaningful way, provides the speaker with these advantages. When we speak to others we come to have a better understanding of our own selves, as Robert Frost described this activity as following: *'I am a writer of books in retrospect, I talk in order to understand, I teach in order to learn.'*

The above-mentioned idea makes us consider that undoubtedly, the clarity in speech reflects clear thinking. An effective speaker can gain the attention of the audience and hold it until the completion of his message. Speaking skills are important for career success, but certainly not limited to one's professional aspirations. Speaking skills can also enhance one's personal life.

Here below we want to share with you the activities for the enhancement of speaking skills. In the foreign language-learning context, however there is a problem, which teachers come across during the teaching process. In order to overcome this problem, the processes involved in fluent conversational interaction need to be dealt with. As Keith Johnson quotes *'Newmark's insight that 'being appropriate' is something different from 'being structurally correct', finds its place within a mode of thinking, predominant in linguistics today....'*

It is in fact that this new *'mode of thinking'* which has given new directions to foreign language teaching. It has led to new emphases, in the teaching communicative use of the language. Language learning today is regarded less of an *'acquisition of structure'* and more of learning of

items of their usage. The teaching of language in relation to categories of use is likely to have methodological implications. Before adoption any particular methods or techniques, it is important to 'know' a language and its teaching problems. As regards what is entailed in knowing a language, Keith Johnson puts it this way, "...*'Knowing a language' is not the same as 'the ability to use language.'*"

The methodologies for language teaching therefore are to be based on the linguistic insights as to the nature of the language and on the psychological insights as to the processes involved in its use, for the development of communicative competence in the learners. Keith Johnson lists three processes involved in the use of a language: scanning the pragmatic information, evaluation where by the utterance can be compared to the speaker's aim and the identification of any discrepancy; the formulation of the next utterance. The formulation of utterances and the processes of scanning and evaluation must be made quickly within the real time. "*The ability to do this is what we mean generally, by fluency in a language*" says Keith Johnson¹.

Emanating above-mentioned ideas of Keith Johnson, we suggest such methods and techniques giving an opportunity to the learners to enhance their communicative competence. However, the question remains how to provide learners with '*the communicative intent*' to make them learn the actual meaning of the expression, as well as the correctness of expression. An interaction actually occurs, when there is a '*communication*' on a certain subject. As Lyons says and Keith Johnson quotes² "*if the hearer knows in advance that the speaker will inevitably produce a particular utterance in a particular context, then it is obvious that the utterance will give him no information when it occurs; no 'communication' will take place*". We conduct such activities in the class aiming at developing communicative competence in our students. The instructions, related to these activities, are passed to the students in English. The following activities may be recommended to develop speaking skills.

Activity 1. Use of authentic materials. The teacher should provide authentic materials to the learners. Newspaper articles can be one of the best forms of this kind of material. It contains write-ups, which are based on reality. Reading a newspaper, '*provides them with an opportunity to study language, as it is used in a real context....*'.³ In this way, the students can apply to the outside world whatever they have learnt in the classroom. This also provides an opportunity to '*expose students to natural language in a variety of situations....*' As, for example, the students are asked by the teacher to read in team, an article about famous singer of Uzbekistan Ozodbek Nazarbekov and his family in the semi-final match. The students are asked by the teacher to reproduce in their own words, what they have read in the first paragraph. The teacher then asks them to make predictions on the team's performance in the final match. They also speculate on what will be the team strategy in the final match. The whole activity encourages students to put their own thoughts into words. They share ideas with each other. They constantly receive a feedback from their listeners. The learners act, both as speakers and as listeners simultaneously. The teacher acts as a co-communicator-instructor during the activity. Sharing of ideas provides an opportunity to make a real use of language as each person is unaware of what the other will say.

Activity 2. The scrambled sentences. The teacher offers the students a short story with scrambled sentences. The students are asked to unscramble them. Putting sentences in the right sequence gives them a real understanding of the jest of the passage. Every participant comes to know about his own shortcomings. As it has been pointed out by Keith Johnson that the ability to

¹ Communicative approaches and communicative processes, Psycholinguistics and Language Teaching Methodology, pg. 425.

² Lyons. Communicative approaches and communicative processes; Psycholinguistics & Language Teaching Methodology, pgs. 413, 426.

³ Freeman D.L. Techniques and Principles in Language Teaching, Psycholinguistics & Language Teaching Methodology.

identify and check one's own mistakes are, according to Bartlett (1947) *'the best single measure of mental skill'*.

Activity 3. The language games. The researcher uses the technique of language games. The language games that are truly communicative according to Morrow (Johnson and Morrow, 1981) have the three features of communication: information gap, choice and feedback. The teacher divides the class into two groups: The students of group A teach the students of group B topics, already assigned to them. The topics may be tasks like preparing reports on university students' life, living conditions in urban areas, current problems faced by citizens in rural areas etc. The students of group B later on give feedback. This game allows the students to use vocabulary that is of wide range. They learn how to humus their ideas into words.

Activity 4. The picture strip story. In this technique, one of the students holds the picture-strip, shows the first picture to the rest of the students, and asks them to predict what the second picture will be like. The students are then shown the second picture, they compare it with their own prediction and based on the second picture they develop the story further. They are then asked about how the third picture will be like, so on and so forth. This game allows the students to have a choice of words as well as of ideas, as they make prediction from their own minds. They also receive a constant feedback. As the strip unfolds, they proceed towards the end of story.

Activity 5. Role-play. In this technique, the role of the teacher is that of a cocommunicator. The teacher divides the students into different groups. In each group, two students are selected for two different roles. Rest of the students watch their performance and listen to their dialogues. Later on, the spectator students give them their feedback. This helps improve not only their inter personal relations, but also they learn to work together. When their co-learners give the learners feedback, they do not lose confidence rather they feel motivated to do better and learn more. The students may be assigned roles from different professions: a doctor-patient, a teacher-student, a parent – teacher (in a school meeting) etc. The teacher provides a congenial environment to the students. The psychological state of the learners' plays a very important role. In a class of foreign language, learning it is very natural for the learners to remain constantly aware of their own state of ignorance. They remain conscious and do not give a keen participation as each act is scrutinized in detail. In such circumstances, the learners find little opportunity to assert themselves. "They are unlikely to feel drawn out to communicate with those around them or to develop positive attitudes towards their learning environment. On the contrary many learners will prefer to keep a *'low profile'* in the hope that they will not be called upon to participate openly".¹

The foreign language environment plays a very important role in the learning a language. The teacher has to provide an opportunity the learners to express themselves as well as to motivate them for their open participation. Learners will not be constantly corrected, *'the teacher must be aware that excessive correction will encourage learners to shift their focus from meanings to forms.'*

The teacher provides the learners with as many opportunities as possible to learn different linguistic forms, their meanings and their functions in different social contexts. He also tries to bring them as close to reality as possible. The different activities suggested by the teacher serve the purpose of providing the learners, opportunities where he can directly apply, what he has learnt in the class. The enhancement of speaking skills gives confidence to the learners. They also come to have a better understanding of the functional aspect of the target language.

¹ Little Wood D.A Communicative Language teaching.

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF ROTE LEARNING IN ESP

Annotatsiya. *Xotira yordamida biror narsani shunchaki o'rganib olish takrorlashga asoslangan yodlash texnikasidir. Aslida, takrorlash o'rganishning oson bo'lgan yagona usuli emas, ammo ko'pgina hollarda shunday bo'lishi ham mumkin. Lekin bugungi kun pedagoglari bunday usulga qarshi fikr bildirishadi va u xuddi bolani nimagadir majburlaydi, deb hisoblashadi. Yodlab o'rganish usulidan asosiy bilimlarni shakllantirishda keng foydalaniladi, ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'rganayotganlar uchun uning afzallik va kamchilik tomonlari ham bor.*

Аннотация. *Заучивание – это метод запоминания, основанный на повторении. На самом деле повторение – это не только самый простой способ чему – то научиться, но и часто единственный способ чему – то научиться. Современные педагоги, конечно, смотрят свысока на обучение путем механического запоминания, и считают его формой жестокого обращения с детьми. Заучивание широко используется для формирования основных знаний, но для изучающих английский в качестве второго языка существует ряд преимуществ и недостатков этого метода.*

Annotation. *Rote learning is a memorization technique based on repetition. Repetition, in fact, is not only the easiest way to learn something. It is often the only way to learn something. Today's public educators, of course, look down on rote learning and consider it like to a form of child abuse. Rote learning is widely used in the mastery of foundation knowledge. There are some advantages and disadvantages of rote learning in ESP.*

Kalit so'zlar: *takrorlash, tushunish, idrok, aqliy qobiliyat, foydalanmoq.*

Ключевые слова: *повторение, понимание, ум, умственные способности, использовать.*

Key words: *rote memorization, comprehension, intelligence, intellectual, to utilize.*

1. Introduction. Second language teachers face many problems in the classroom. Teaching students to utilize the skills and knowledge that they bring from their mother tongue, developing vocabulary skills, improving reading comprehension, the use of strategies and to monitor their own improvement are some of the factors that teachers have to consider in preparing for an ESP reading classes.¹

Rote learning as an old-fashioned teaching method associated with birch rods, dunce caps and other amazing wealth of the strict, disciplinarian educational practices of the past. But what is totally ignored by these educators is the fact that rote learning is the easiest and most efficient way to create knowledge by memorization so that it forms a solid foundation on which to build an intellectual superstructure. For instance, there is no substitute for rote memorization in learning the arithmetic facts. That knowledge is essential to being able to perform in one's head or on paper the four functions of arithmetic: adding, subtracting, multiplying and division. Being given a calculator to perform these functions without having this basic knowledge in one's head gives the child no clue as to whether the answer on the calculator is right or wrong. But then, many educators no longer consider the right answer to be the goal of a math problem. Rote learning is also important in learning to read, for the most important task in learning to read an alphabetic writing system is to develop a phonetic reflex, which is easy to do by drilling the learner in the letter-sound combinations.

2. Materials and methods. As said before, rote learning is a memorization skill based on repetition. The idea is that one will be able to quickly recall the meaning of the material the more one repeats it. Some of the alternatives to rote learning include significant learning, associative learning, and active learning. Rote methods are constantly used when fast memoriza-

¹ Neil Anderson. Exploring Second Language Reading: Issues and Strategies, Brigham Young University, Washington, 2000.

tion is required, such as learning one's lines in a play or memorizing a telephone number. Rote learning is widely used in the skill of foundational knowledge. Examples of school topics where rote learning is frequently used include phonics in reading, the periodic table in chemistry, multiplication tables in mathematics, anatomy in medicine, cases or statutes in law, basic formula in any science, etc. By definition, rote learning avoids comprehension, so by itself it is an ineffective tool in mastering any complex subject at an advanced level. For instance, one illustration of rote learning can be observed in preparing quickly for exams, a technique which may be colloquially referred to as "cramming".

In that situation we can call this learning system 'A Battle Between Memory and Intelligence'.¹ Cause of that the two biggest examples of rote learning are the alphabet and numbers. Slightly more complicated examples include multiplication tables and spelling words. At the high school level, the elements and their chemical numbers must be memorized by rote. Many times, teachers use rote learning without even comprehending they do so. Increasingly, rote learning is being stopped for newer techniques such as associative learning, meta-cognition, and critical thinking instead of being used as a functional foundation to higher levels of learning. It's always useful to apply meaningful relationships to basic skills. At the end of the day, however, rote learning plays a bigger role than most teachers would like to recognize in today's learning atmosphere.

The mental ability to memorize is often used as an indicator of intelligence. No doubt, the two are strongly linked, but memory is not always a reliable indicator of intelligence. Working memory does not directly affect the level of intelligence of a student.

Most of the time, a deficit in working memory is due to the structure of learning. Think of working memory as a filing cabinet. If each piece of information has a separate file, finding the information becomes difficult. If factors such as stress, lack of sleep, and distractions are involved, finding the information is even harder. Instead, effective memorization involves categorization of the information and sections within sections of the filing cabinet.

Rote learning is sometimes disregarded with the depreciated terms parrot fashion, regurgitation, cramming, or mugging because one who engages in rote learning may give the wrong impression of having understood what they have written or said. It is strongly discouraged by many new curriculum standards. For example, science and mathematics standards in the United States specifically emphasize the importance of deep understanding over the unworthy recall of facts, which is seen to be less important, although advocates of traditional education have criticized the new American standards as slighting learning basic facts and elementary arithmetic, and replacing content with process-based skills.²

However, as an alternative approach to subject areas that require memorization with disparaging and conflict, teachers can build higher-level critical thinking skills with rote learning as the foundation. That's not to say that there aren't some problems with rote learning.

3. Result. Obviously, rote learning is not beneficial for the student and promotes disengagement in the classroom. Not all rote learning has to be approached with a sheet of loose leaf and writing the same word or mathematical equation over and over again until the student's hand cramps. This can result in a loss of focus where the student starts to challenge themselves on how quickly they can get it over with or how legible their handwriting is. This is probably not the goal that the teacher had in mind. When trying to teach something as fundamental as basic math and literacy and the lesson turns into boredom and dread, then something has gone wrong.

Rote memorization becomes a problem when it's the main focus of the classroom. When the majority of the student's day is spent on repetition, the foundation for learning becomes shaky. When the role of rote memorization is an end in itself, instead of a means to an end, rote memorization fails as a building block to critical thinking. Certainly in the early stages, the stage

¹ Yang Hong. On Teaching Strategies in Second Language Acquisition, USA, January, 2008.

² Einar Garibaldi Stefansson. Second Language Acquisition, May 2013.

of actually memorizing the material, it is an end in itself. The end being that the students get the information memorized so that they can move into concepts and application. The longer view is that the information acquired by rote, is the house of higher-level learning.

Once students have these down and memorized, they can more easily combine them and use them in their thinking. Otherwise, they just have to pause and use a calculator or computer, which will really slows things down—not to mention disengages and distracts the student.

4. Conclusion. In conclusion, would say rote learning is not totally bad, but it is more than necessary that one understands the concept and fundamentals and then continue to rote learn. This would be of better approach to learn and of more advantage than being obviously dumb before interviewers in future, for they easily know if you have rote learned the concepts or you do really understand them.

Munira Khakimova (UzSWLU)

MODERN METHODS OF TEACHING ENGLISH IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Аннотация. Мазкур мақола университетларда чет тилларни ўқитишнинг турли методларига бағишланади. Бевосита ўқитиш методи, грамматика-таржима усули, аудиовизуал ўқитиш, аудиолингвал ўқитиш ва коммуникатив методларга алоҳида аҳамият берилади. Хусусан, олий таълимда чет тилларини ўрганишнинг бир қанча методлари мавжуд бўлиб, улар ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд, уларнинг айримлари кенг тарқалган ва уларга талаб катта бўлса, айримлари эса, аксинча. Бу мақолада талабалар инглиз тили ўрганиши учун зарур асосий методлари муҳокама қилинади.

Аннотация. Статья посвящается различным методам обучения иностранным языкам в университетах. Особый упор дается на следующие методы: традиционный метод, метод на основе грамматики, аудиовизуальный, аудиоречевые методы, а также коммуникативный метод обучения. В настоящее время существуют различные методы обучения иностранному языку в высших учебных заведениях и каждый из них имеет определенную особенность, некоторые из них очень популярны и востребованы, а остальные менее популярны. В этой статье обсуждаются основные методы в обучении английского языка для студентов.

Annotation. The article is devoted to various methods of teaching foreign languages at universities. Particular attention is paid to the following methods: the direct method, grammar-translation, audio-visual, audio lingual and communicative methods. Currently, there are many methods of learning a foreign language in higher education and each of them has certain features, some have greater popularity and demand while some have less. This article will discuss the main methods for students to learn English.

Калим сўзлар: бевосита ўқитиш методи, грамматика-таржима усули, аудио-визуал ўқитиш методи, аудиолингвал ўқитиш ва коммуникатив методлари.

Ключевые слова: традиционный метод, метод перевода грамматики, коммуникативный метод, аудиовизуальный и аудиоречевые методы.

Key words: direct method, grammar-translation method, audio-visual method, audio lingual method, communicative method.

In the modern world, English is very popular, moreover, this language is the language of international communication, it is known all over the world. Today there are many modern methods for teaching English. In addition, new ones are being regularly developed, so now every teacher can choose the most appropriate work method for himself. We know that we live in modern age which is based on technology and changes. At the present time everything is chan-

geable, especially in teaching the English language. You can see that nowadays there is a great variety of methods of teaching English language.

Historically, the only technology teachers needed a blackboard and a piece of chalk. The teaching method was to read and translate. Then we can see that whiteboards and markers came along. Modern teachers use the latest technology and corresponding methodologies which motivate students in the learning process.

Methods of teaching English have developed rapidly, especially in the previous 40 years. We need these methods very much because of learning English completely. Each teaching method is based on a particular vision of understanding the language or the learning process, often using specific techniques and materials used in set sequence.

According to academic research, linguists have displayed that there is not one single best method for everyone in all contexts and that no one teaching method is superior to the others.

Nowadays when teaching a foreign language in higher education institutions, modern methods are most often used like:

- 1. Direct method.**
- 2. Grammar-translational learning method.**
- 3. Audio-visual and audio lingual methods.**
- 4. Communicative method.**

This article will look at each of these methods in detail.

Direct method of teaching a foreign language is based on the direct involvement of the student when speaking and listening to the foreign language in common everyday situations. The focus of this method is on good pronunciation.

The essence of this technique is that the teacher pays more attention to studying the spoken language directly, which is used in everyday life. The developers of this method considered that the intermediate language, that is, the language in which the teaching is conducted, inhibits the learning of a foreign language. Thus, students are artificially introduced into the world of the language they are studying. The whole lesson is conducted in English, the teacher must also give explanations and new topics in English, only English-language literature should be used.

When teaching English through this method, the role of the teacher is key point in the successful assimilation of knowledge by students. That is, his speech should be absolutely clear and correct, the pronunciation should be perfect, as the students will constantly repeat just after the teacher. The ideal option for a direct teaching method would be to make the teacher a native English speaker.

Grammar-translation method. Grammar-translational method is the main method in the modern education system. This is a classic method that has been used for more than a decade. This prevalence is due to the fact that most of the teachers themselves were trained using this method. The purpose of the grammar-translation method is to learn how to read and translate using grammatical rules. The basic approach is to analyze and study the grammatical rules of the language and practice grammatical structures through the means of translation both into and from the mother. However, it does little to improve your ability to use the language for oral communication. There are some activities in this method.

For example: The class begins with a reading passage the English literature. Each student is called upon to read a few lines from the passage, then they translate into their mother tongue the few lines they have just read. The teacher helps them with suitable translations in case they lack the required vocabulary.

The disadvantages of this method include the fact that not enough attention is paid to the lexical part. The study of vocabulary is reduced to the mechanical learning of words. Reading and translation is done in strict form. In addition, texts offered for reading usually refer to complex fiction, therefore, the student learns only the literary language. Once in the language envi-

ronment, it will be very difficult for him to understand others, even with a good knowledge of the literary language.

The audiovisual method and audio-lingual method. The audiovisual method of teaching involves the illustration of speech with appropriate pictures, that is, students are shown videos, feature films and documentaries in English. In this case, two perceptual channels of the visual and auditory channels work simultaneously for the trainees, as a result of which associations arise in the students' heads, which makes it possible to memorize the language better. The purpose of the methods is to master the living, spoken language. It is based on the behavioral theory of learning, which told that language, like other aspects of human. The focus of this method is sentence and sound patterns. The characteristics of this method are listening and speaking drills and pattern practice only in English. There are some activities in this method.

For example: Dialogues and drills form the basis of Audio-lingual classroom practice. Dialogues are used for repetition and memorization. Correct pronunciation, stress, rhythm, and intonation are emphasized. After a dialogue has been presented and memorized, specific grammatical patterns in the dialogue are selected and become the focus various kind of drill and pattern-practice exercises.

Communicative method. Currently, an increasing number of teachers are turning to the communicative method of learning English. The object of this method is the speech itself, that is, this method teaches to communicate in the first place. The communicative method implies a great activity of students. The task of the teacher in this case will be to involve in the conversation all those present in the audience. For better memorization and use of the language, it is necessary to download all the channels of perception.

The essence of the communicative method is to create real situations of communication. When recreating the dialogue, the student has the opportunity to put into practice all the knowledge gained. A very important advantage of the communicative method is that it has a huge variety of exercises: here we use role-playing games, dialogues, simulation of real communication. Communicative Language Teaching

It is interaction, authentic communication and negotiating meaning through active student such as role play, games, information gaps.

Learning Strategy Training, Cooperative Learning and Multiple Intelligences help people, who are learning English, how to learn this language. Teach learning strategies, cooperation; activities vary according to different intelligences.

At first, the communicative method was rejected, but now it again occupies a leading position along with the traditional grammar-translation method. Most teachers of modern universities prefer these two methods, and they are often used in combination. The direct method in higher educational institutions is used extremely rarely, partly due to the lack of real native speakers among teachers, and partly to the fact that the level of training of students after school is too low. The audiovisual and audio-lingual methods are not used at all in their pure form, but many university and institute teachers from time to time conduct classes based on such methods. This allows to diversify the general education program and interest students.

Шоҳиста Махмараймова (Термиз Давлат университети)
МЕТАФОРА ВА ТАФАККУР АЛОҚАДОРЛИГИ: АТОВ ЖАРАЁНИДА
ЭМОТИВ АСПЕКТ

Аннотация. *Мазкур мақолада метафора номинатив функциясининг психолингвистик табиати тушунтирилади. Инсон тафаккурининг аффект кўлами билан ўзаро боғлиқ жиҳатлари ушбу жараёнда метафоранинг иштирокига доир назарий маълумотлар оққали изоҳланади.*

Аннотация. *В статье объясняется психолингвистическая природа номинативной функции метафоры. Взаимосвязанный процесс человеческого мышления с аффективной сферой комментируется на примере теоретических взглядов относительно метафоры, участвующей в данном процессе.*

Annotation. *The article explains the psycholinguistic nature of the nominative function of a metaphor. The interrelated process of human thinking with the affective sphere is commented on the example of theoretical views on the metaphor involved in this process.*

Калим сўзлар: *ҳосила номинациянинг фандаги тадқиқи, метафорик номинация, метафоранинг эмотив функцияси.*

Ключевые слова: *изучение вопроса вторичной номинации в науке, метафорическая номинация, эмотивная функция метафоры.*

Key words: *study of the issue of secondary nomination in science, metaphorical nomination, emotive function of metaphor.*

Кириш. Тилшуносликда ном масаласи узоқ тарихга эга бўлиб, исм объектни шартли белгилаш, белгиланаётган предметга нисбатан муносабат қоидалари ёки инсон характери ва хатти-ҳаракатларини тушунтириш, англатиш воситаси бўлган.¹ Антик даврларда исмларнинг келиб чиқишига доир икки тахмин илгари сурилган: «physei» – предмет табиатига кўра номланиш, «thesei» – ҳолатга кўра, яъни конвенционал тарзда (келишувга кўра) номланиш.²

Замонавий тилшунослик нуқтаи назаридан, номинация масалалари: Н.Д.Арутюнова, В.Г.Гак, В.Н.Телия, Е.С.Кубрякова; номинациянинг умумий муаммолари: В.Г.Гак, Н.Д.Арутюнова, А.А.Уфимцева, Э.С.Азнаурова, Г.В.Колшанский, Б.А.Серебренников, Л.С.Ковтун, Ю.С.Степанов, В.Н.Телия, Е.С.Кубрякова, Т.А.Боброва, Л.Н.Мурзин, Ж.А.Вардзелашвили; номинациянинг хусусий масалалари (гендер белгиларга кўра): Г.Н.Абреимова, В.В.Демичева, О.И.Еременко; касбий фаолиятга кўра: А.И.Моисеев, Е.В.Кашпур, И.Б.Котеняткина, Е.Ю.Новикова; ареал хоссалар: Ю.В.Седойкина; сўз ясовчилик хусусиятлари: Д.Н.Шмелев, О.А.Габинская, Е.А.Зайцева ва бошқалар томонидан тадқиқ этилган.³

¹ Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. История языкознания. М., 2005, с. 21 – 22.

² Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. Учеб.пособие. 4-е изд. М., «ЛИБРОКОМ», 2009, с. 224; Лозовой А.Ю., Названова И.А. К проблеме номинации. Особенности современной эргонимии. Известия ЮФУ. Технические науки. Раздел I. Проблемы филологии.

³ Зарипова В.М. Номинация лиц в языке газеты: эволюция этикетных тенденций: монография. Самара, Изд-во СГАУ, 2016, с. 180; Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций. Языковая номинация (Общие вопросы). М., 1977, с. 230–293; Арутюнова Н.Д. Номинация и текст. Языковая номинация (Виды наименований). М., 1977, с. 303 – 357; Уфимцева А.А. Лексическая номинация (первичная нейтральная). Языковая номинация (Виды наименований). М., 1977, с. 5 – 85; Азнаурова Э.С. Стилистический аспект номинации словом как единицей речи. Там же. С. 86 – 128; Колшанский Г.В. Лингво-гносеологические основы языковой номинации. Языковая номинация (Общие вопросы). М., 1977, с. 99 – 146. Серебренников Б.А. Номинация и проблема выбора. Там же. С. 147 – 206.

Асосий қисм. Одатда, тилдаги номинатив функцияни ўрганиш, номинация назариясининг, шунингдек, ономасиологиянинг “туғилиш” даври сифатида XX асрнинг 60-йиллари қайд этилади. Ваҳоланки, ономасиологиянинг фан сифатидаги хусусиятлари, дастлаб, А.Цаунернинг «Die romanischen Namen der Körperteile: Eine onomasiologische Studie» (Тана аъзоларининг роман тилидаги номланишларининг ономасиологик тадқиқи, 1902) китобида ўз аксини топган бўлса, умумий ҳолда, фаннинг ривожига қуйидаги олимларнинг катта хизмати бор: Р.Мерингер, Г.Шухардт (“сўз ва буюм” мактаби), Ф.Дорнзайф (товушдан мазмунга семасиология, мазмундан ифодага – ономасиология), И.С.Рижский, И.Орнатовский, Н.И.Греч, М.М.Покровский (семантиканинг икки ўрганиш соҳаси: битта морфологик ёки деривацион категорияни ташкил этувчи сўзларнинг вужудга келиш, шаклланиш қонуниятларини текшириш; у ёки бу тушунчанинг турли тиллардаги ифодаси).¹ Ўзбек тилшунослигида тилнинг номинатив функциясига бағишланган илмий-назарий ёндашувлар, асосан, Э.Бегматов, Б.Йўлдошев, Р.Нормуродов ва бошқалар тадқиқотларида кузатилади.

Лисоний номинацияни, содда қилиб айтганда, “маъновий лисоний бирликлар (сўз, шакл, гап)нинг яратилиши” сифатида белгилаш мумкин. Ушбу жараён тил ва реал воқеликнинг, тил ва тафаккур, тил ва инсоний туйғуларнинг ўзаро алоқадорлигига тегишли масалаларнинг бутун кўламдорлиги, салмоғини ўзида жамлайди.²

Қайд этиш керакки, антик фалсафа сўз (исм)нинг семантик аспекти мантиқ ва онтологияга мансуб деб билади, сўзнинг фақат фонетик томонига унинг томонидан нутқий ҳодиса деб олинади. Аристотел ҳам, ушбу анъанага мувофиқ, исм (сўз)ни поэтик ва риторик турларга бўлади. Нутқий фаолият (сўзларни танлаш, уларнинг жойлашуви, биргаликдаги уйғунлиги) риторика ва шеърятда мумкин бўлган ва зарурий мантиққа бўйсинади. Бошқача айтганда, ушбу фаолият интеллектуаллашади. Аристотел нутқнинг фикрга ва унинг предметиға муносабатини, ўз-ўзини белгилаб берувчи ҳодиса сифатида ўрганиб, сўзнинг олдида исбот қила олиш, рад қила олиш, туйғуларни уйғота билиш, улуғлаштириш ва илтижо қила олишдек вазифа ётади, деб хулоса қилади. Бинобарин, нутққа тегишли фикрлар сўзловчи орқали тасаввур қилиниши ва унинг нутқи давомида юзага чиқиши шарт деб ҳисобланган бўлса, нутққа талаффуз (ифода – *қайд бизники*) санъати ва поэтик санъат деб ёндашиш антик давр учун типик ҳолатдир. Аристотел учун сўз тақлид воситаларидан бири, лекин у сўзни кўр-кўрона тақлид эмас, фикрнинг фаолияти, меҳнати деб билади. Унинг учун тақлид инсоннинг табиий қобилияти бўлиб қолмасдан, унинг ғайришуурий-инстинктив, ҳатто интеллектуал эҳтиёжи, деб кўрсатади. Демак, мана шу ўринда, лисоний номинациянинг метафорик жараён билан узвий боғлиқ жиҳатлари очила бошлайди. Негаки, номинатив жараён нолисоний воқеликка тегишли унсурларнинг вербаллашув жараёнидир, бу эса метафоранинг билвосита ҳамда бевосита иштирокисиз кечмайди. Айни вақтда, метафора тилнинг сўз ясалиш жараёнидаги кучли курул бўлиш баробарида, шу тилдан фойдаланувчи учун тенгсиз жозоба ва таъсирчанлик манбаи ҳисобланади.

Иккиламчи номинацияни юзага келтирувчи муҳим омиллардан бири – бу шакл ва мазмун, нутқий иқтисод ва маъно кенгайиши, нутқий вазминлик ва экспрессия номуносаблиги бўлиб, инсон тафаккурининг беҳадлиги мазкур ассиметрияга сабаб бўла олади. Ҳолбуки, мавжуд номуносаблик эвазига ҳосил бўлган янги ном инсон тафаккурида рўй берувчи психолингвистик жараёнларнинг қонуниятларига мос тарзда шакл-шамойил топади. Қизиғи, қиёсланаётган объектлар орасидаги шакл ва мазмун муносабати ҳеч бир мантиқ қонунига тўғри келмаса-да, тафаккурнинг ассоциатив характери ҳар икки объектнинг денотатидан кўламдор, ҳамма учун тушунарли ва бўёқдор коннотатни келтириб чиқаради. Бунга оддий мисол: асл ном – денотат билан иккиламчи номланиш (ҳосила ном) ўртасидаги кучли фарқ ҳосила номнинг образлилиги, ўзида икки чизиқли кўрув-ҳис этиш (кузатув, хулоса) спектрини бирлаштира олганлигида сезилади. Масалан, 1. *Азизбек*, *мун-*

¹ Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. М., “Директ-Медиа”, 2008, с. 547.

² Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём. М., 2004, с. 24.

дан кейинги Тошканднинг мустақил ҳукмдори Азизбек! (А.Қодирий). 2. – Яхшилигимизни унутди, дўнғиз! Ўттуз икки тангани яхшилаб берайлик биз унга! (А.Қодирий). Биринчи мисолда чин маънодаги ҳукмдор Азизбекни зинҳор иккинчи мисолдаги тўнғиз Азизбек билан таққослаб бўлмайди:

1. Тошканднинг мустақил ҳукмдори – сифатлаш (метафорик асосли эмас). 2. Тўнғиз Азизбек – бирламчи ҳиссий-эмоционал асосли метафорик ном. Ҳолбуки, ҳар икки мисолдаги ҳосила номинациянинг фақат биттасида метафорик асос (синестезия)ни пайқаш мумкин: Азизбек ҳукмдор – халқнинг ижтимоий танг ҳолига қарамай, аёвсиз солиқ сиёсатини олиб боровчи адолатсиз ҳукмдор – еб-тўймас Азизбек – тўнғиз. Кўрув органи орқали мияга еб тўймас махлуқ тўғрисидаги ахборотнинг узатилиши; ушбу ахборотнинг “ҳаром-ҳалолни фарқламас махлуқ” шаклида синтезланиши ҳамда “халқнинг чор-ночор аҳволдан беҳабарлик” шакли билан мувофиқлашуви, айтилиши вақтда, адиб томонидан қўлланилган ушбу зоометафоранинг асардаги етакчи ғоявий йўналишига ишора ҳамдир. Ҳосила номнинг тўнғиз метафораси орқали юзага чиқишида халқ лингвомаданиятида ўрин тутувчи қадриятларнинг қарашларнинг ўрни бор, бу эса метафоранинг баҳоловчилик функциясига кенг йўл очади.

Ж.Лакофф ва М.Джонсонга кўра, метафора – бу «муайян тур моҳиятини ўзга тур моҳиятини ифода этувчи терминда тушуниш ва ҳис этишдир».¹ Бинобарин, бу борада М.Д. Степанова қуйидагиларни баён қилади: “Ички семантик валентлик кўп ҳолларда “семантик мувофиқлик”да акс этувчи экстралингвистик омилларга боғлиқ бўлади”. Ўхшатиш асимметриясини юзага келтирувчи омилларнинг лингвистик ва экстралингвистик табиатидан қатъий назар, пировардида, вужудга келган ҳосила ном ҳақиқий воқелик фрагментлари (қисмлари, лавҳалари)га ном беради, улар ҳақидаги тасаввурни шакллантиради, инсон онгига улар тўғрисидаги ахборотни концепт шаклида муҳрлайди.

Контекстда келувчи ҳосила ном бирваракайига иккита ахборотни: тўғри маъно каби қодланган ҳамда олам ҳақидаги ботиний билимлар кўмагида ўзлаштириладиган қўшимча имплицатив маълумотни ташийди. Ҳосила ном структурасига тегишли коннотатив макрокомпонент ўзида инсон қадриятларига оламага тааллуқли ҳиссий-эмоционал, эмоционал-баҳоловчи семаларни жамлайди. Шахсий ҳулосаларимизга кўра, ҳосила номни вужудга келтирувчи ҳиссий-эмоционал ҳолатнинг метафорик жараёнга таъсири тафаккур механизми билан баробар тарзда кечади. Ҳосила ном табиатига доир ушбу симметрик параллелизмни қуйидагича изоҳлаш мумкин (1-расм).

1-расм. Ҳосила номни вужудга келтирувчи метафора ва у билан тафаккурнинг табиатига доир симметрик параллелизм.

Яъни тегишли лисон эгаси томонидан яратилмаган, аксинча, ўзгалар нутқидан кўчган метафора тафаккур эгаси томонидан англанади, идрок этилади, бироқ шу метафорани тушуниш ҳиссий кўламдагина содир бўлади.

¹ Афонина А.Н. Проблемы вторичной номинации немецкого языка (на материале идеографической группы «питание», «пищевые продукты»). Автореферат дис. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук, М., 2008.

Хулоса. Метафора нафакат адибнинг тасвир ва таъсирчанлик курали, балки у ўқувчи эмпатиясини ривожлантириш воситаси ҳамдир. Негаки, метафорада яширинган доминант эстетик ҳиссиёт бадиий матннинг энг юқори ғоявий-тематик даражасига таъсир кўрсата олади. Қолаверса, метафоранинг негизида ҳамиша юксак ва тубан туйғулар, умуман, ҳиссиёт эъзасига ҳосил бўлувчи образ мавжуд бўлади, зеро, бирор метафора йўқки, эмотив сабабият билан боғланмаган бўлса.

Sayyora Matsaidova, Bexzod Aminov (UrDU)

MASOFADAN MA'LUMOT OLISHNING DAVR O'TISHI BILAN O'ZGARISHI VA O'ZIGA XOS JIHATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada masofadan ma'lumot olishning asosiy jihatlari keng e'tibor qaratilgan, masofadan olingan ma'lumotlarning bugungi kundagi ahamiyati va eng zamonaviy ma'lumot olish vositalari haqida yozilgan. Maqolada sun'iy yo'ldoshlar yordamida olingan ma'lumotlarning qaysi sohalarida qo'llanishi haqida ma'lumotlar keltirilgan.*

Аннотация. *В статье в целом обращено внимание на основные особенности дистанционного обучения, важность дистанционного обучения в настоящее время и современные типы получения информации. Кроме того, анализируется использование информации, полученной со спутников.*

Annotation. *In this article there is broadly paid attention to main features of distance learning, the importance of distance learning at present and modern types of getting information. Moreover, the usage of information taken from satellites is analysed.*

Kalit so'zlar: *аеростатистика, landsat, reaktiv prinsip, sentinel, aster, tasvirlar.*

Ключевые слова: *аэростатистика, ландсат, реактивный принцип, страж, астер, изображений.*

Key words: *aerostatics, landsat, reactive principle, sentinel, aster, images.*

Fan va texnikaning rivojlanishi kompleks aerofotosyemka asboblarini, uchish apparatlarini yaratish imkonini beradi. Havoda harakatlanish havodan yengil va og'ir uchish apparatlarida amalga oshirilishi mumkin. Havodan yengil uchish apparatlarida harakatlanish havoda suzish deyiladi. Havodan yengil uchish apparatlariga aerostatlar va dirijabllar kiradi. Havodan og'ir uchish apparatlariga samolyotlar, vertolyotlar, kosmik apparatlar va planetalararo stansiyalar kiradi. Ma'lumki, yerdagi barcha obyektlar yerning gravitatsion maydoni bo'ladi. Barcha uchish apparatlari ushbu ta'sirni yengib, parvoz qilish uchun og'irlik kuchini yengib o'tadigan quyidagi prinsipga asoslanib harakatlanadi.¹

1. Aerostatik – bunda uchish apparatlari (aerostat va dirijabl) gazlar uchun Arximed qonuniga asosan, ya'ni havodan yengil gaz (qizdirilgan havo, vodorod, geliy) hisobiga parvoz qiladi. Gaz qizdirilgan prinsipga asoslangan uchish apparatlari havodan suratga olishning ilk davrlaridan (havodan suratga olish birinchi bo'lib 1855-yilda fransuz fotografi Feliks Nodar tomonidan havo sharidan 80 metr balandlikda turib amalga oshirilgan). XX asrning birinchi yarmigacha qo'llanilgan, ular 15 km balandlikka ko'tarila olgan.

2. Aerodinamik prinsipda uchish apparatining havo oqimida harakatlanish hisobiga parvoz amalga oshiriladi. U ikki holatda, ya'ni oldinga intiluvchi (samolyotlarda) va aylanma (vertolyotlarda) harakatda bo'ladi.

3. Reaktiv prinsip – bunda parvoz maxsus apparatdan otilib chiquvchi gaz hisobiga amalga oshiriladi. Bu prinsip reaktiv samolyotlar, raketalar, kosmik kemalar va yerning sun'iy yo'ldoshlarda qo'llaniladi. Yer sirtini suratga olishda, asosan, yuqoridagi prinsipga asoslangan uchish ap-

¹ Лобанов А.Н. Фотограмметрия. Москва, 1986.

paratlari qoʻllaniladi. Bugungi kunda eng zamonaviy uchish apparatlari orqali eng aniq boʻlgan maʼlumotlar olinmoqda.¹

Maʼsofadan maʼlumot olish sunʼiy yoʻldoshlar orqali ham amalga oshiriladi. Ular ichida maʼlumot olishning nisbatan qulay va aniq turlaridan biri bu AQSHning Landsat sunʼiy yoʻldoshi hisoblanadi. Ushbu suniy yoʻldoshning uchirilishi oqibatida qishloq xoʻjaligi, oʻrmon resurslari, geologiya, mineral resurslar, gidrologiya, suv resurslari, geografiya, kartografiya, atrof-muhitni ifloslanish, okeanologiya, dengiz resurslari va meteorologik hodisalar haqida maʼlumot olish uchun barqaror, yerga asoslangan platforma boʻlib xizmat qiladi. Landsat sunʼiy yoʻldoshi yer yuzasidan 8 marta uchirilgan hisoblanadi.

Landsat 1 (dastlab, ERTS-1, Yer resurslari texnologiyasi yoʻldoshi – 1972-yil 23-iyulda ishga tushirildi, 1978-yil 6-yanvarda faoliyatini toʻxtatdi.

Landsat 2 (ERTS-B) – 1975-yil 22-yanvarda ishga tushirildi, 1981-yil 22-yanvarda faoliyatini toʻxtatdi.

Landsat 3 – 1978-yil 5-martda ishga tushirilgan, 1983-yil 31-martda faoliyatini toʻxtatgan.

Landsat 4 – 1982-yil 16-iyulda ishga tushirilgan, 1993-yilda faoliyatini toʻxtatgan.

Landsat 5 – 1984-yil 1-martda ishga tushirilgan, 2012-yil 21-dekabrda faoliyatini toʻxtatgan.

Landsat 6 – 1993-yil 5-oktabrda ishga tushirildi, orbitaga joylashtirilmaydi.

Landsat 7 – 1999-yil 15-aprelda ishga tushirilgan. 2003-yil may oyida Scan Line Corrector (SLC) moduli qulab tushdi. 2003-yil sentabridan boshlab u skanerlash chizigʻini toʻgʻrilashsiz rejimda ishlatilgan, bu esa olingan maʼlumotlarning hajmini asl hajmning 75 foizigacha kamaytiradi.

Landsat 8 – 2013-yilning 11-fevral kuni ishga tushirildi. 2013-yil 30-may kuni sinov va konfiguratsiya tugagandan soʻng USGS nazoratida oʻtkazildi.

Landsat sunʼiy yoʻldoshlari turli xildagi orbitaviy parametrlarga ega boʻlgan jumladan, Landsat 1, 2, 3-sunʼiy yoʻldoshlari quyidagi orbitaviy parametrlarga ega boʻlgan – quyosh-sinxron yoki pastki polar orbita. Orbitaning balandligi – 900–920 km, orbitani ekvatorial tekislikka moslashtirish – 99°, rouming muddati – 103 daqiqa; tortishishning takrorlanishi – 18 kun ichida bir marta boʻlgan.

Landsat 4, -5, -7 sunʼiy yoʻldoshlari quyidagi orbitaviy parametrlarga ega boʻlgan – quyosh-sinxron yoki pastki polar orbita, orbitaning balandligi – 705 km, rouming muddati – 98,9 daqiqa, tortishishning takrorlanuvchanligi – 16 kun ichida bir marta boʻlgan.²

Sentinel 1 – Yevropa kosmik agentligi tomonidan olib borilgan Kopernik dasturlashuv uyushtirgan yulduzlar turkumi. Ushbu kosmik missiya S-Sentinel-Diafragma radar apparatiga ega boʻlgan ikkita sunʼiy yoʻldosh, Sentinel-1A va Sentinel-1B dan tashkil topgan boʻlib, u butun ob-havo, kunduzi yoki kechasi maʼlumotlarni toʻplash imkonini beradi.

Birinchi sunʼiy yoʻldosh – Sentinel-1A, 2014-yil 3-aprelda ishga tushirilgan. Sentinel-1B 2016-yilning 25-aprelida ishga tushirilgan boʻlib ikkala yoʻldosh ham Fransiyada joylashgan. Sentinel-1C va 1D belgilanishi kerak boʻlgan dastlabki sanalar bugungi kunda ishlab chiqilmoqda.

Sentinel-1A – 2014-yilda Yevropa radiolokatsion seysmik yoʻldoshining sunʼiy yoʻldoshi boʻlib hisoblanadi. Bu Yevropa Ittifoqining “Kopernik” dasturi doirasida ochilgan birinchi Sentinel-1 sunʼiy yoʻldoshidir.

Sentinel-1B – Evronik radar tasvirini 2016-yilning 25-aprelida efirga uzatdi. Bu yerda Yevropa Ittifoqining “Kopernik” dasturi boʻyicha “Sentinel-1” turkumidagi mavjud boʻlgan ikkita sunʼiy yoʻldoshdan ikkinchi sunʼiy yoʻldosh hisoblanadi.

Sentinel-2–Kopernik atrof-muhit va xavfsizligi (Copernicus) loyihasi doirasida yaratilgan, uzoq masofadan maʼlumotlarni aniqlash uchun moʻljallangan sunʼiy yoʻldoshlardan iborat. Fav-

¹ Z.D.Oxunov va I.Oʻ.Abdullayev. Fotogrammetriya. Toshkent, Choʻlpon, 2007.

² John Noble Wilford. U.S. Halts Plan to Turn Off the Landsat Satellites, The New York Times.

qulodda vaziyatlarda ishlatiladigan dastlabki sun'iy yo'ldoshlarni biri bo'lgan Sentinel-2A 2015-yilning 23-iyunida ishga tushirildi. Ikkinchi sun'iy yo'ldosh Sentinel-2Bning ishga tushirilishi 2017-yil 7-martda amalga oshirilgan. 2016-yilning yanvarida Airbus Mudofaa va Space 2021-yildan keyin ishga tushadigan Sentinel-2C va Sentinel-2D sun'iy yo'ldoshni yaratish uchun shartnoma imzoladi, bu esa ushbu dasturni davom etishini ta'minlaydi.¹

Sentinel-3 – Yevropa Kosmik agentligi tomonidan Kopernik dasturi bo'lib, global atrof-muhitni monitoring qilish dasturi doirasida ishlab chiqilgan Yer sayyorasining kuzatuv yo'ldoshi bo'lib hisoblanadi. Yevropaning siyosatchilari va jamoatchiligini ta'minlashga qaratilgan Yevropa kuzatuv imkoniyatlarini yaratish bo'yicha tashkil etilgan Yevropa dasturidir. Atrof-muhitni yaxshiroq o'rganishga, iqlim o'zgarishining oqibatlarini tushunishga va ularning salbiy oqibatlarini kamaytirishga oid aniq va o'z vaqtida axborotga ega bo'lgan dasturlar sistemasidan iboratdir. 2008-yil 14-aprelda Yevropa kosmik agentligi va Thales Alenia Space Kann Mandelieu kosmik markazida birinchi GMES Sentinel-3 qurish uchun 305 million yevrolik shartnoma imzoladi. 2013-yilda yakuniy komponentlarni yig'ish uchun Fransiyaning yo'ldosh platformasi yetkazib berildi.

Sentinel-3A –2016-yil 16-fevralda Rockot sun'iy yo'ldoshi yordamida ishga tushirilgan.

Sentinel-3B – 2018-yilning 25-aprelda okeanografiya masalasiga bag'ishlangan Yevropa fazo agentligi va Yer kuzatuv uyushmalarining yig'indisi bo'lib xizmat qiladi. U Kopernik dasturining bir qismi sifatida qurilgan va to'rtta Sentinel-3 sun'iy yo'ldoshidan ikkinchi sun'iy yo'ldoshi sifatida qayd etilgan.

Sentinel-4 (shuningdek, S4 deb nomlanadi) – Yevropa Kopernik dasturining bir qismini tashkil etuvchi yo'ldosh missiyasi bo'lib, u, shuningdek, atrof-muhit va xavfsizlik bo'yicha global monitoring (GMES) dasturi deb ataladi. Sentinel-4, asosan, Yer atmosferasining troposfera tarkibini kuzatish uchun Meteorosat uchinchi avlod sounder (MTG-S) sun'iy yo'ldoshiga o'rnatilgan ikkita foydali yuk vositasidan foydalanadi.² Ma'lumotlar Kopernik atmosfera xizmatlari, shuningdek, Yevropa va Shimoliy Afrika hududlari bo'yicha havo sifati monitoringi kabi dasturlariga hissa qo'shish maqsadida Kopernik dasturiga to'planadi va taqdim etiladi. Kopernik dasturining boshqa jihatlari singari, Sentinel-4 tashabbusi, asosan, Yevropa Ittifoqi orqali moliyalashtiriladi va texnik dizayn va rivojlanish Yevropa Kosmik agentligi (ESA) tomonidan amalga oshiriladi. Atmosfera xossalarini aniqlash va o'lchash uchun ikkita foydali vositalar ishlab chiqilgan bo'lib bularga: ultrabinafsha va infraqizil juda ko'p ishlatiladigan dispetcherli spektrometr (S4 UVN) va infraqizil sounder (S4 IRS). Bu ikki qurilma 2019 va 2027-yillarda ishga tushirilishi kerak bo'lgan ikki Eumetsat Meteorosat uchinchi avlod uchun sounder (MTG-S) ishlatiladi.

Aster (“Aster”) vertikal uchish qurilmalari uchun mo'ljallangan “Aster” raketa (asosiy va-killari – Aster 15, Aster 30). “Aster” nomi Asterion (afsonaviy mifologik) uning nomini “yulduz” degan ma'noni anglatuvchi qadimgi yunoncha “aster” (yunoncha “ston”) so'zidan olgan. Aster, Fransiyaning MBDA, Italiya MBDA va Thales Group (33%) tarkibiga kiruvchi yevrosam konsortsiumi tomonidan ishlab chiqariladi.

- Aster 15 – kema uchun qisqa va o'rta masofali havo himoyasi tizimi;
- Aster 30 bloki 0 – o'rta va uzoq masofaga uchadigan kema havo himoyasi;
- Aster 30 blok 1 – 600 km masofadagi ballistik raketalar qarshi uzoq masofali mudofaa tizimi (Scud-B tipidagi taktik ballistik raketalar);
- Aster 30 blok 1 NT (yangi texnologiyalar) – 1500 km masofadagi ballistik raketalar qarshi uzoq masofali havo mudofaa tizimi.

Shuttle radar Topografik Missiya yoki SRTM (Ingliz Shuttle radar Topografiyasi Missiyasi) – Yer yuzidagi radar topografik tekshiruvdan foydalanib, Yerning raqamli balandligi modelini yaratish bo'yicha xalqaro tadqiqot loyihasidir. Olingan raqamli model Yerning 80 foizini qoplagan (56°Cdan 60°Cga qadar) va 2009-yilning 29-iyuniga qadar ASTER GDEMning

¹ wikipedia.org

² wiki.gis.com

chiqarilishi bo'yicha eng to'liq hisoblanadi. SRTM 2000-yil fevral oyida 11 kunlik STS-99 missiyasi mobaynida "Endeavor" shirkatidan suratga tushirilgan maxsus radar tizimidan iborat edi. Eng keng tarqalgan baland ma'lumot manbai bo'lgani uchun ham juda ko'p maqsadlarda keng qo'llaniladi.¹

TerraLook – bepul sun'iy yo'ldosh tasvirini ko'rish vositasi. Masofaviy sezgirlik yoki Geografik Axborot Tizimi (GIS) texnologiyasi bilan tajribasiz bo'lgan foydalanuvchilar uchun sun'iy yo'ldosh tasvirlariga kirishni ta'minlaydi. Bu foydalanuvchi tomonidan yaratilgan tasvirlar to'plamlarini mavzularda oddiy vizualizatsiya va tahlil vositalari bilan birlashtirib, foydalanuvchini ma'lumotlarni o'rganish va foydali maqsadlar uchun foydalanish imkonini beradi.

"DAICHI" Advanced Land Watching yo'ldoshidagi PRISM panchromatic stereo mapping sensori tomonidan (ALOS) 2006-yildan 2011-yilgacha ishlagan 1–3). Rivojlangan raqamli 3D xaritalar Raqamli Elevation Modelidan iborat. (DEM) yoki Raqamli Yer Model (DSM), 5 metrlik masofani o'lchamlari bilan quruq yerlarni ifodalaydi. Raqamli 3D xaritalar ishlab chiqish, zararni prognoz qilish kabi turli xil ilovalarda ishlatilgan tabiiy ofatlar va suv resurslarini o'rganish.

Dron – texnologik kontekstda uchuvchisiz havo vositasi. Rasmiy ravishda samolyotlar uchuvchisiz havo vositalari (UAV/UAV) yoki uchuvchisiz samolyot tizimlari (UASes) deb nomlanadi. Aslida, uchuvchisiz uchadigan robot. Ular uzoqdan nazorat qilinadi va samolyot sensorlari va GPS tizimlari bilan yaqin aloqada ishlaydigan zamonaviy dastur (parvoz rejasi) yordamida avtonom ravishda ucha oladi.

Nazokat Abduraxmanova (NamDU huzuridagi XTXQTMOHM)
O'ZBEKCHA MATNLARNI OVOZLASHTIRISH DASTURI UCHUN O'ZBEK
TILIDAGI SO'ZLAR VA QO'SHIMCHALAR ASOSIDA LINGVISTIK TA'MINOT
TAYYORLASH

Annotatsiya. *Maqolada o'zbekcha matnlarni ovozlashtirish dasturi lingvistik ta'minotini ishlab chiqishda o'zbek tilidagi so'zlar va qo'shimchalar bilan bog'liq masalalar yoritilgan. So'z va qo'shimcha birikkanda yuzaga keladigan fonetik o'zgarishlarning dastur ta'minotini ishlab chiqishdagi muammolari haqida so'z yuritilgan.*

Аннотация. *В данной статье освещены проблемы словарного состава и окончаний в узбекских словах при создании лингвистического обеспечения программы озвучивания узбекских текстов. Рассмотрены проблемы фонетических изменений слов, возникающих в процессе присоединения к ним различных аффиксов в программном обеспечении.*

Annotation. *In the article the issues that connected with Uzbek words and affixes in the process of doing linguistic base of audio recording program of the Uzbek texts is written. Furthermore, some ideas about the problems which can be arisen as the result of phonetic changes are given.*

Kalit so'zlar: *o'zbekcha matnlarni ovozlashtirish, dastur ta'minoti, lingvistik ta'minot, o'zlashma so'zlar, morfema, affiks, shakl yasovchi qo'shimcha.*

Ключевые слова: *озвучивание узбекских текстов, программное обеспечение, лингвистическое обеспечение, усваиваемые слова, морфема, аффикс, формообразующая приставка.*

Key words: *audio recording of the Uzbek texts, software source, linguistic source, adopted words, morpheme, affix, form changing affix.*

O'zbek tili rivoji uchun amalga oshirilayotgan tadqiqotlarning faqat fan hamda nazariya uchun emas, balki insonlar hayoti uchun ham amaliy ahamiyat kasb etib borayotgani quvonarli. Bunda kompyuter dasturlarining o'zbek tilida yaratilayotgani va axborotlar bilan ishlashda qu-

¹ www.eorc.jaxa

laylik tug'dirayotgani diqqatga sazovor. Chunki zamon taraqqiy etib borgani sari, biz, insonlar kundalik hayotimizda axborotlarni katta tezlikda qabul qilish va qayta ishlashga ehtiyoj sezamiz. Kompyuterlar va dasturlar esa mana shu jarayonda bizning eng ishonchli suyanchiqlarimizdir.

Hozirda o'zbek tilining kompyuter lingvistikasi sohasi, ta'kidlab o'tilganiday, o'zbek tilining ham nazariy, ham amaliy ahamiyatli hisoblangan masalalari bilan shug'ullanadi. Misol tariqasida aytib o'tish mumkinki, bugungi kunda o'zbekcha matnlarni avtomatik tahrir va tarjima qiladigan, ularni ovoz yordamida o'qiydigan dasturlar ustida tadqiqotlar olib borilmoqda.

O'zbekcha matnlarni ovozlashtirish dasturini ishlab chiqishning zarurati va ahamiyati shundan iboratki, birinchi navbatda, bunday dastur inkluziv ta'limda ko'rishda nuqsoni mavjud insonlarning kompyuter va matnlar bilan qiyinchiliklarsiz ishlashlariga ko'mak beradi. Qolaversa, oddiy insonlarning ham kompyuter qarshisida soatlab o'tirib kitob o'qish orqali ko'zlarini zo'riqtirishdan asraydi hamda matnni audio formatda tinglash orqali tushunishga yordam beradi.

Bu dasturni ishlab chiqishda ikki usul mavjud: biri – dasturning ta'minotini bo'g'inlar asosida yaratish, ikkinchisi – so'z va so'zshakllar asosida dasturiy ta'minot ishlab chiqish. Quyida o'zbekcha matnlarni ovozlashtirish dasturini o'zbek tilidagi so'zlar va qo'shimchalar yordamida ishlab chiqishning o'ziga xos jihatlarini ko'rib o'tamiz.

O'zbek tilidagi so'zlarning shakllarini statistik usulda tahlil qilish bir qadar mushkul bo'lsa-da, uning yordamida mukammal dastur yaratish mumkin bo'ladi. Lekin dastur ta'minotini ishlab chiqishning boshqa bir usuli ham mavjudki, bunda o'zbek tilidagi so'zlar alohida, qo'shimchalar alohida audio formatda ta'minotga kiritiladi. Bu esa o'zbek tilidagi so'zshakllarni hisoblab chiqishdan ko'ra kam vaqt talab qiladi (O'zbek tilida *ishlamoq* fe'lining 104 ming shakli mavjud).

Dasturga so'zlar va so'zshakllar asosida lingvistik ta'minot ishlab chiqishda so'zlarning omonim shakllari, ularning turlari omograflar ham inobatga olingan. Bunday so'zlarning ovozli matn talaffuzida turlichalik kasb etishi jihatidan ba'zi qoidalarni ishlab chiqish lozimligi birinchi galdagi masaladir. Shu o'rinda, savol tug'ilishi mumkin: qo'shimchalarning ham ovozli tarzda lingvistik ta'minotga kiritilishida muayyan qoidalarga tayanib ish ko'rish zarurmi? Bunda e'tiborga olish kerak bo'lgan jihatlar nimalardan iborat? Ushbu savollarga javob berishda "O'zbek tili morfem lug'ati" dagi qo'shimchalar hamda ularning shakllari, dasturning texnik jihatdan ishlash prinsiplarini tahlil etish lozim.

"O'zbek tili morfem lug'ati" da so'zlarning morfemalarga ajratilishi ularning hozirgi o'zbek tilida munosabatga kirisha olish xususiyatiga asoslangan. "Morfema – so'zlarning ma'noli qismlari bo'lib, u, o'z navbatida, yana ma'noli qismlarga bo'linmaydi. Masalan, aqlli so'zi ikki morfemadan tashkil topgan: *aq*l va *-li*. *Aq*l o'zak morfema bo'lib, so'zning asosiy leksik ma'nosini ifodalaydi; *-li* morfemasi esa o'zak morfema orqali ifodalangan belgi yoki predmetga egalik ma'nosini keltirib chiqaradi",¹ deyiladi lug'atda **morfemaga** izoh berilib. Ushbu tadqiqotda so'zning ma'noli qismlari ahamiyatlidir, albatta. Biroq "O'zbek tili morfem lug'ati" dagi so'zlar va ularning shakllari to'liq jamlanmaganligi jihatidan undan to'liq ma'lumotlar bazasi sifatida foydalanish mumkin emas. Shuning uchun ham ushbu lug'atdan dasturning lingvistik ta'minotini tayyorlashda qo'shimchalarni ajratib olishda foydalaniladi. Buning uchun esa morfemalarni o'rganib chiqish talab etiladi.

Lug'atda so'zning morfema tarkibi to'g'risida batafsil ma'lumotlar keltirilgan va unda so'zlar vertikal chiziq bilan bo'lingan holda alfavit tartibida berilgan. So'zning morfema tarkibi bir morfemali, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, hatto kam uchraydigan sakkiz morfemali ham bo'lishi mumkin. "*Ko'z, kalla, kalit, mudir, muzey* kabi so'zlar bir morfemadan tashkil topgan bo'lib, bunday so'zlar, odatda, tub so'z hisoblanadi. So'z ikki yoki undan ortiq morfemalardan ham tashkil topgan bo'lishi mumkin: *uzum/zor, uzum/zor/lik, uzoq/da/gi, uzoq/dan, uzoq/la/sh/moq, uzoq/lash/tir/il/moq*. Bunday ko'p morfemali so'zlar, odatda, yasama so'zlar hisoblanadi".²

¹ Ўзбек тили морфем луғати. Т., "Ўқитувчи", 1977, 3-бет.

² Шу манба. 4-бет.

O'zbek tili morfem lug'atida ikki morfemadan tashkil topgan barcha so'zlar ham yasama emasligi, ular forma yasovchi qo'shimchalar yordamida ikki morfemali bo'lishi mumkinligi qayd etiladi: *yemoq, yotmoq, bormoq, sevmoq, o'zga* va boshqalar.

“Besh, olti morfemali so'zlar, odatda, fe'llar, harakat nomlari, fe'llardan yasalgan ba'zi bir otlar ichida uchraydi. Misollar: *yuqum/siz/lan/tir/moq, ega/siz/lan/tir/il/moq, ravshan/lash/tir/il/moq, oq/ar/tir/il/moq, oq/ar/tir/uv/chi, omma/lash/tir/il/moq, oziq/lan/tir/il/moq, oziq/lan/tir/uv/chi, norma/lash/tir/il/moq, norma/lash/tir/uv/chi, mos/lash/tir/il/moq*.

Kuzatishlar ko'rsatadiki, oltinchi morfema o'zbek tilida, asosan, oxirgi, yakunlovchi morfema sifatida gavdalanadi: *ang/la/sh/il/mov/chi/lik/dan* tipidagi sakkiz morfemali so'zlar esa kam uchraydi”¹.

Ushbu lug'atda o'zbek tiliga boshqa tillardan o'zlashgan ba'zi so'zlarni affiksiz qo'llab yoki morfemalarga ajratib bo'lmazligi ta'kidlanadi: *valent* so'zini *-lik* yoki *-li* affikslarisiz qo'llamaymiz. Bunday so'zlar o'zbek tilida ham borligi qayd etilib, misol tarzida *tirmala, tirmashmoq* so'zlaridagi *tirma-* o'zagi keltiriladi va bunday o'zaklar shartlangan o'zaklar deyiladi. O'zagini ajratish mumkin bo'lmagan yuqoridagi kabi so'zlarni dastur ta'minotiga kiritishda shundayligicha morfemalarga ajratmasdan olinadi.

Lug'atda boshqa tildan o'zlashgan shartlangan o'zaklarga zid qo'yilgan erkin o'zaklarga tavsif berilib, ularning o'zbek tilidagi so'z yasovchi va forma yasovchi affikslarni qabul qila olishi ta'kidlanadi.

O'zbek tiliga rus tilidan o'zlashgan *-izm, -ist, -atsiya, -ator* affikslari tilimizda ruscha-internatsional so'zlar tarkibida uchraydi va ularni ham dasturning lingvistik ta'minotini yaratishda hisobga olish hamda affikslar ro'yxatiga kiritish zarur.

O'zbek tilida mavjud shartlangan o'zaklarga ega *arg'am/chi, e/ma/s, deg/cha* kabi so'zlar etimologik jihatdan ma'noli qismlarga ajratilsa-da, lekin sinxron planda olib qaralganda, bunday so'zlar o'zak va qo'shimchalarga ajratilmaydi va dastur ta'minotiga kiritilganda so'zlarning hozirgi o'zbek tilida qo'llanilishi xususiyatidan kelib chiqib, bu masalaga yondashiladi.

“O'zbek tili morfem lug'ati”da so'zlarning ma'noli qismlarga qayta bo'linish hodisasiga ham alohida urg'u berilgan. Bunga ko'ra, hozirgi kunda biz uchinchi shaxs ko'plikda qo'llaydigan ular olmosh so'zi qadimda *ul* hamda *-(a)r* ko'plik qo'shimchasidan tashkil topgan. Qayta bo'linishga ko'ra hozirgi kunda biz *ular* so'zini *u+-lar* tarzida amalga oshiramiz. Shuning uchun ham dasturning lingvistik ta'minotiga so'zlarni alohida, qo'shimchalarni alohida kiritish jarayonida ularning etimologiyasiga tayanib emas, hozirgi kunda tilimizda qo'llanish xususiyatiga e'tibor qaratib ish tutish lozim.

Dasturning lingvistik ta'minoti so'zlar hamda affikslarga asoslanib yaratilsa, unga “O'zbek tili izohli lug'ati”dagi va “O'zbek tili morfem lug'ati”dagi so'zlar va qo'shimchalar, shubhasiz, kiritiladi. Shunday bo'lsa-da, so'z o'zagiga qo'shimcha qo'shilganda yuz beradigan fonetik o'zgarishlar hisobga olinishi zarur.

Hozirgi o'zbek tilida bir bo'g'indan iborat *ong, ot, yosh, son* kabi so'zlardan *-a* fe'l yasovchi affiksi yordamida yangi so'z hosil qilinganda, o'zakdagi *o* tovushi *a* ga o'zgaradi: *angla, ata, yasha, sana* kabi. Shuningdek, *tara, so'ra, chanqa, qayna* so'zlaridan *-q* affiksi yordamida, *so'zla, sayla, to'pla, ishla* so'zlaridan *-v* affiksi yordamida ot yasalganda o'zakdagi *a* tovushi *o* ga o'zgaradi: *taroq, so'roq, chanqoq, qaynoq, so'zlov, saylov, to'plov, ishlov* kabi.

O'zbekcha matnlarni ovozlashtirish dasturining lingvistik ta'minoti so'zlar hamda affikslarga asoslanib qurilar ekan, so'z hamda affiks chegarasida yuz beradigan tovush o'zgarishlari nazardan chetda qoldirilmasligi lozim. Biroq yuqorida keltirilgan tovush almashinishi hodisasi bilan bog'liq jarayonda yangi so'z hosil bo'lyapti va bunday holatda tarkibida tovush almashinishi kuzatilgan yasama so'zlarni alohida ro'yxat tuzib ta'minotga kiritishga hojat yo'q. Chunki o'zbek tilidagi bunday yasama so'zlar “O'zbek tili izohli lug'ati”ga o'zgargan shakli bilan ki-

¹ Ўзбек тили морфем луғати. Т., “Ўқитувчи”, 1977, 4-бет.

ritilgan.

“O‘zbek tilida ayrim so‘zlarga so‘z o‘zgartiruvchi morfema qo‘shilganda, o‘zakda o‘zgarish yuz beradi. *Og‘iz*, *burun* tipidagi so‘zlarga egalik affiksi qo‘shilganda, o‘zakning ikkinchi bo‘g‘inidagi tor unli tushadi (*og‘zi*, *burni*). Fonetik sharoiti: affiks qo‘shilishi bilan so‘zning bo‘g‘in strukturasi o‘zgarishi, buning natijasida tor unli ishtirokida ochiq bo‘g‘inning hosil bo‘lishi. Tushishning sababi: o‘rta ochiq bo‘g‘inning urg‘usiz qolishi (asosiy sabab), lekin bundan boshqa sabablar ham bor: birinchi bo‘g‘inning ochiq bo‘lishi (*qo-rin*, *bu-run*, *o‘g‘il*, *ba-g‘ir* kabi), qo‘shni undoshlarning sifati va boshqalar.

1) *shahar* – *shahri* ko‘rinishi (*a* tushgan) asosiy qoidadan chekinishdir (asli, tarixan bu so‘z *shahr* formasida bo‘lgan). ...*qahr* – *qahir* – *qahri*, *zahr* – *zahri* ko‘rinishi stilistik jihatdan farqlangan;

2) so‘zlashuv nutqidagi *qisim* – *qismi*, *aqil* – *aqli* tarzidagi o‘zgarishlar ham yuqoridagi qoidaga to‘g‘ri keladi. Lekin aslida bu tipdagi so‘zlarni ham keyingi bo‘g‘inidagi unli orttirilgan tovushdir: *qism*, *aql* kabi bir bo‘g‘inli so‘zlardagi *s+m*, *q+l* kabi tovush (undosh) qo‘shilmalari o‘zbek tili fonetik sistemasiga mos kelmaganligidan oraga unli qo‘shilgan;

3) ba‘zan, xuddi shu sharoitda o‘sha tor unlining tushmaslik – qoidadan chekinish hollari ham uchraydi. Masalan, *bag‘ir* – *bag‘ri*, lekin *yag‘ir* – *yag‘iri* (otning *yag‘iri*), *og‘iz* – *og‘zi*, lekin: *og‘il* – *og‘ili*;

4) bunday ko‘rinishlar ayrim hollarda omonimlikdan qochish uchun farqlanadi ham. Masalan, *og‘iz* (pot va творог ma‘nolaridagi ikki so‘z): *og‘iz* – *og‘zi* (sigirning *og‘zi*: pot) – *og‘iz* – *og‘izi* (sigirning *og‘izi*: творог)”¹.

O‘zbek tilida forma yasovchi affikslar so‘z o‘zagiga qo‘shilganda tovush tushishi hodisasi yuz berishi misollarda ko‘rib o‘tildi. O‘zbekcha matnlarni ovozlashtirish dasturining lingvistik ta‘minoti so‘zlar hamda affikslar birligiga tayanar ekan, bunda shakl yasovchilar bilan o‘zagida tovush o‘zgarishlari ro‘y bergan so‘zlar o‘rganilib, ular alohida lingvistik ta‘minotga kiritilishi lozim bo‘ladi. Chunki dastur *o‘g‘il* so‘ziga unli bilan boshlanuvchi har qanday qo‘shimcha qo‘shilganda o‘zakda ikkinchi bo‘g‘indagi bir unlining tushirilishini avtomatik jihatdan aniqlay olmaydi. Qolaversa, omonimlik munosabatidagi so‘zlarda (*og‘iz* – *og‘zi*, *og‘iz* – *og‘izi*) tovush tushish hodisasining turlicha ekanligini inobatga olgan holda ularni bir-biridan farqlash uchun dastur ta‘minotiga bunday so‘zlarni kiritishda (o‘zgargan shakli nazarda tutilyapti) muayyan qoidalar ishlab chiqish talab etiladi.

Sarvinoz Umarova (UrDU)

GASTRONOMIC WORDS IN THE SEMANTICS OF ENGLISH PHRASEOLOGICALS UNITS

Annotatsiya. Ushbu maqolada Britaniya mamlakatidagi ovqatga doir so‘zlarining ko‘chma ma‘nolarda ishlatilishiga doir holatlar ko‘rib chiqilib, tahlil qilingan.

Аннотация. В статье рассматривается и анализируется использование британских пищевых терминов в переносных значениях.

Annotation. This article examines and analyzes the usage of the British words related to food utterances in phraseological units.

Kalit so‘zlar: frazeologik birliklar, gastronomik ifodalar, Britaniya an‘analari, frazeologiya taqqoslashlari, milliy taomlar.

Ключевые слова: фразеологические единицы, гастрономические выражения, британцы, британские традиции, фразеологические сравнения, национальная кухня.

¹ Ўзбек тили морфем луғати. Т.: Ўқитувчи, 1977. – Б.392-393.

Key words: *phraseological units, gastronomic expressions, British tradition, phraseological comparisons, national cuisine.*

The simplest stereotype is caused by the most elementary, natural conditions, such as food. Who cooks food, in what way it is obtained, what bans are imposed on food - have a different collective assessment and cultural significance of certain peoples. The process of nutrition, as well as the lifestyle of the people, is associated with a certain "sensual activity", which is recognized by some, but not always understood by others.

Intercultural taste misunderstanding does not mean that people feel the sweetness or bitterness differently, or the prototypes of these sensations are different, just a problem in distributional differences. The differences are not in the different work of taste receptors, but in different distribution of the model. Many meat dishes in China have a sweetish flavor thanks to the use of special sauces. At the same time, the Chinese are puzzled when they put sugar in a cup of tea (in their understanding, it is hopelessly spoiled). Such differences in distribution lead to the fact that there are differences in nominations that can be interpreted as discrepancies in lexical meaning, although it is all about differences in national culinary traditions and the range of products traditionally associated with a particular taste.

Tourists returning from Britain, admire anything, but not British cuisine. In this case, it is interesting to recall the famous phrase of Georg Mikes: "People on the continent have good food, in England there are good table manners". And the point here, perhaps, is not in some special tastes of the British. Complaints are usually caused not by some special, specific taste of British dishes, but by the almost complete absence of taste in general.

In the English phraseological system the phraseological units are widely represented, having in their composition a gastronomic component. Gastronomic metaphors reflect a person's experience in creating reference entities for categorizing objects around him.

To go together like bacon and eggs – "go together". The British, more than any other European people, retain affection for tradition. Long traditions are alive and in life. Many British families remain faithful to the traditional English breakfast (English breakfast), consisting of fried bacon with scrambled eggs and toast with jam.

Like swimming through porridge – "extremely difficult." Porridge is the first dish associated with the UK. However, now the British do not bother to prepare this dish. It is said that sometimes oatmeal is cooked in some highlands of Scotland, especially in winter.

As flat as a pancake – "flat, thin as a pancake". Pancakes are popular in many countries around the world, but they are cooked differently everywhere. In the UK, pancakes are cooked thin from batter.

As thick as pea soup – "very thick". In Britain, dense yellowish fog is quite common or as it is otherwise called "pea soup".

As warm as a toast – "very warm". A toast is a slice of bread toasted on fire. In general, the British consider the toaster as an absolutely necessary thing in the household. By the way, we note that typical British food is fried food, and it should be eaten hot.

Christmas in the UK is associated with sweet cakes, all kinds of muffins. For example: Better some of the pudding than none of the pie – "if there is no pie, then at least a piece of pudding", "little is better than nothing at all"; as sweet as a pie – "sweet as pie", as pale as a muffin – "pale (like hot muffin)". A popular dessert (a pie) is a sweet cake with fruit or berry filling.

One of the features of British cuisine is too fatty food. Many food recipes contain recommendations to fry food in a huge amount of oil and fat. For example: as fat as butter – "fat as butter". The stereotype that characterizes butter as something soft is transferred to a person, characterizing him as soft-hearted and weak-character.

Many Britons are fans of all kinds of sweets (sweets, cakes with whipped cream, chocolate, etc.) and lead the world in sugar consumption. They produce a lot of various tasty confectionery.

onnelly products, the names of which are included in many phraseological comparisons. For example: to shake/quiver like a jelly – “shaking from fear”; to laugh like a jelly – “shake with laughter (like a jelly);” legs like jelly – “exhausted”, a voice as smooth as syrup – “soft, pleasing, caressing hearing (about voice)”.

The low quality of food in cafes and restaurants is determined by their low requirements. At best, an hour is allotted for lunch, and most Britons do not pay much attention to the taste that they absorb at this time. English pubs serve a light breakfast or lunch, usually consisting of cheese, bread and butter, one or two fresh tomatoes and salad.

As keen as mustard – “full of enthusiasm”. This expression owes its origin to the ‘Keen’ product advertising title widely used at the beginning of the 20th century: ‘Nothing is as keen as Keen’s Mustard.

A distinctive feature of the national cuisine is that the British practically do not use sauces to give the food its taste. Interesting in this sense is the: the sauce is better than the fish – “seasoning is better than food” (often about books where illustrations are better).

To mend like sour ale in summer – to improve as a sour beer in summer, i.e. become worse. Ale is one type of light beer. The British are real lovers and connoisseurs of beer, which is served in their favorite places – pubs. It is no coincidence that beer in the UK is associated with a man of the people.

Taste perception is presented in the English phraseological system in a relatively small amount. Steady comparisons reflecting taste perception can be pronounced positive or negative: as sweet as honey – “nice;” as sour as a lemon – “upset; as sour as limes – “gloomy”.

Furthermore there are also phraseological units of the English language which includes the names of fruits: (as) red as a cherry “with a crumb all over his cheek “(lit. red as a cherry); apple of (someone’s) eye “someone’s favourite person or thing”, apple pie order (lit. perfect order, bad apple/rotten apple: a person who is bad or behaves badly;” compare apples and oranges “compare what cannot be compared;” polish the apple “flatter someone”. Among the given phraseological units in English predominantly give idioms with the name of an apple.

Moreover, there are phraseological units of the English language with the name of flour products: bread and butter “young”, to butter up “flatter;” to take the bread out of someone’s mouth “Pick yourself the best,” bread and butter act contrary to your year; throw a lesson to have one’s bread buttered on both sides “Live in luxury, be able to enjoy life; eat one’s cake and have it too combine incompatible, icing on the cake “to make a good situation even better;” a slice of the cake “divide-camping with someone (including money);” Piece of cake (lit. “piece of cake”) the task that is easy to accomplish.

Phraseological units of the English language in which include the name of meat: To be meat and drink (to somebody) “to be the greatest pleasure to anyone”; one man’s meat is another man’s poison “something which is useful to one is harmful to the other”. The component “Meat” carries a positive connotation.

Very often, idiomatic turns with a food element are used to characteristics of a person. Similar idioms based on characterological substitution human properties are a component of idioms and often are intended to point to a certain positive or negative trait of a person’s character or behavior. Idiomaticm turnovers, which included names of kitchen utensils, also considered within this subject group.

Thus, among phraseological units that are distinguished by vivid national cultural imagery, ethnographic realities stand out, among which are foods that reflect, in turn, in the semantics of phraseology.

Firuz Akramova (Samarqand davlat tibbiyot instituti)
THE LANGUAGE BASE OF ENGLISH MEDICAL VOCABULARY

Аннотация. Ушбу мақолада инглиз тили тиббий лексикаси асослари кўриб чиқилган. Касалликлар, органлар, тўқималар номлари ҳамда уларнинг белги ва кўринишлари акс эттирилган. Инглиз тили атамаларига лотин, грек ва француз тилларнинг таъсири. Ўрганиш ишларининг асоси бўлиб инглиз тили атамалари хизмат кўрсатишди. Грек тили сўз бирикмаларидан лотин тилининг тарихий ривожланиш хусусиятлари, лотин ва грек тилларининг ассимиляцияси ҳамда медицина тилининг ривожланиши эслатиб ўтилган.

Аннотация. В статье рассматриваются языковые основы английской медицинской лексики. Отражаются названий болезней, органов, тканей, их типичные признаки и проявления. Затронут вопрос влияния других языков таких, как: латинский, греческий и французский на английскую медицинскую терминологию. Также материалом исследования послужили термины медицинской лексики. Упомянуты исторические особенности развития латинского языка из греческих слов, ассимиляция греческих слов с латинским языком, а также пополнение языка медицины.

Annotation. The article deals with the language bases of English medical vocabulary. The names of diseases, organs, tissues and their typical influence of signs and manifestations are reflected. The influence of other languages, such as: Latin, Greek and French in English medical terminology. As the material of the study, also served the terms of medical vocabulary. It is mentioned that the historical features of the development of the Latin language from Greek words, the assimilation of Greek words with the Latin language, and the replenishment of the language of medicine.

Калим сўзлар: касалликлар номланиши, органлар, таъсири, табиий ривожланиш, фармакологик ривожланиш, халқаро тил, тиббиёт терминологияси.

Ключевые слова: название болезней, органы, влияние, естественное развитие, фармакологическое развитие, международный язык, медицинская терминология.

Key words: name of diseases, organs, influence, natural development, pharmacological development, international language, medical terminology.

At an early stage of development of medicine, its concepts were denoted by words belonging to the commonly used vocabulary. They arose in the minds of the people and were still very far from scientific. Recognition of diseases went in parallel with the knowledge of the person around the world. Features that are the basis for the early names of diseases, as well as organs, tissues reflect their typical external signs and manifestations. Such names arise naturally from ordinary words related to general vocabulary. Examples of such words in English are: itch scabies, itching; sore-bols; croup-croup. Some names date back to early borrowings from the Scandinavian languages: ill-sick; scab scabies, scab.

English language in different periods of its development was influenced by other languages: Latin, Greek, French. The lexical fund of the English language consists of - 60-70% of borrowings. Most of this is in the Romance languages¹ and in particular the Old French, which played an important role in the formation of the English language. The influx of French words into English has been noted since 1066. Its influence in the speech of medieval physicians was especially great as a result of close contacts between France and England and the proximity of Old French and Latin, which gradually became the international language of science.²

Most of the French borrowings, included in the national English language, goes back to the Latin roots: bruit-noise (sound when listening to the heart), com. with lat. brigit (us) – roar, noise; chancre-chancre, com. with lat. lat. canc (r) er-cancer; poison-poison, com. with lat. Po-

¹ Amosova 1956, 109, Ilyish 1948, 300, Sekirin 1964, 3 Yartseva 1969, Baugh 1953, 109.

² Lambert C. The old English medical vocabulary. London, 1940, p. 137 – 145.

tion (from *potio*) – (poisonous) drink; *gout-gout*, com. with lat. *Gutta* is a drop; *grippe-flu*, com. with lat. *grips-griffin*.

These borrowings received their natural development in the Old French language, which continued certain tendencies of vulgar Latin, and as the *mots vulgares* all phonetic and morphological transformations that took place in medieval French language underwent. In the French language, they developed naturally, gradually reinforcing the speeches of the French physicians, they were perceived by English doctors on the rights of separate, private borrowings. These early borrowings should be distinguished from later, planned, which as *mots savants* were taken directly from the Latin language. population of the countries of America: *quaiacol-guayacol* (from the Tupiguanani language); *curare- curare* (from the Caribbean *kurari*); *ipeacuana-ipeeka-kwana* (from the tongue of the Tupi-guarani tribe) (*ipekaaguene* from *ipek- low + kaa- leaves + guene- choose*).

The expansionist policy of England, the seizure of colonies in different parts of the world, contacts with other peoples contributed to the appearance in the English language of a mass of foreign words and phrases and the replenishment of general and medical vocabulary in a variety of words. For example: from the dialects of India, the name *kala-azar-* (visceral leishmaniasis) was borrowed; from Japanese – *kake-specific poly-neurite*; from the Malayan – *amok* (or *amuck*) – insanity with a tendency to murder (from *amok* fight with himself); from the Sanegal-*beri-ber-avitamins B1* from the Bengali-*chaumoogra shaulmugra* (from *caulmugra* – a kind of tree, the seeds of which are used to produce oil used to treat skin diseases and leprosy). From Spanish and Portuguese names of pharmacological preparations were borrowed, many of which date back to the words of the languages of the local

In the twentieth century the natural replenishment of English medical vocabulary is made insignificant and is carried out mainly due to some exotic words. At the same time, the number of specially created terms on models developed in the Middle Ages in the language of scientists has increased.

In many countries of medieval Europe, the language of science was Latin, considerably transforming from classical Latin. The doctrine of Latin is a kind of extraterritorial language, largely artificial. Nevertheless, it developed naturally in monasteries, where science developed during the Middle Ages. Being a language of worship in Western Europe, Latin gradually becomes also the language of learned treatises, the language of scientific debates and verbal communication among scientists from different countries.

At the early stages of the functioning of Latin as an international language of scientists, it did not yet have that socialization of the meanings of words that is noted now. So, many lexical units, later included in the medical terminology fund, were originally the usual words of the Latin language, for example: – *lens lens* developed from the original meaning of the word *lens-lentil*; *fabella* – *ffabella* (small bone in the tendon, shaped like a bean) from the lat. *Faba- bean, fabella- small bean*.

O.Espersen noted that borrowings from classical languages began to penetrate into English already in the 11th century, and from that period their number grew. At the same time, their number became especially significant in the XIV–XVI century the Renaissance) and in the nineteenth century.¹

According to O.Barfield's honors, it was precisely in these centuries that about one quarter of the Latin vocabulary penetrated into the English vocabulary.² Borrowing went mainly through the book path as a result of acquaintance with the classical Heritage.³ According to Heller and Swanson, the language of English physicians, reshaping and adapting Latin, became, as it were,

¹ Jespersen O. Growth and structure of the English language. Leipzig. 1935, p. 305.

² Barfield O. History in English words. London, 1954, p. 54.

³ Greenough et al. Words and their ways in English speech. London, 1907.

a “subsidiary branch of the Latin language” – a learned superstratum in English¹. This may be a very extreme point of view, but there is some truth in it, because in English there are Latinisms that preserve the characteristics of Latin inflection. This is confirmed by our material. In this regard, the interaction of English and Latin languages remains the focus of our attention.

It should be noted that due to historical peculiarities of its development, the “learned” Latin absorbed a large number of Greek elements. At the same time, many of them were originally also common words of the common Greek language. Thanks to such an adaptation, they are equated with Latin in rights in the composition of medical Latin: pityriasis-pitiriasis from the Greek. pityron-bran+-iasis; sesamoid-sesamoid from. Greek. sesame- sesame seeds+eidos-type, similarity, similarity; phrynoderma- frinoderma from the Greek. Phynos-tadpoles+derma- skin; chemosis – chemosis (educational edema of the connective membrane of the eye) from the Greek. cheme-wrinkle+-osis; meconium-opium (juice mat) from the Greek. mekon-poppy; anthrax- carbuncle from the Greek. Anthrax – hot charcoal; scaphoid-navicular from the Greek. skaphe – boat + eidos-type, similarity, similarity.

The specific nature of the adaptation of Greek elements in the Latin language is manifested, in particular, in the fact that the Greek finite -os corresponds to the Latin -us. In English, Latin elements are borrowed, as a rule, with the preservation of the Latin ending-us. For example, esophagus from the Greek. oisophagos; pylorus – the pylorus of the stomach from the Greek. pylorus.

As a result of the complete assimilation of Greek words in Latin, it is possible to form complex terms that combine Latin and Greek elements. For example: autoclave-autoclave from the Greek. autos -onself+lat. clavis -key; idioventricular-idioventricular from the Greek. idios -basic+lat. venter-an animal; lymphagogue-lymphago from lat. Lympha – water from the source + Greek. agogos-outputting; vagotome – vagus nerve, tome-cutting.

Medical terms of Latin-Greek origin appeared gradually in the English special vocabulary. So, for example, we managed to trace the Great Oxford Dictionary (BOC) by fixing words ending in -itis, -oma, -osis, -iasis, -ia, -ism denoting diseases and disease states. Certainly, words of this nature could have existed in the speech of doctors before, but they appeared not later than this date. It should be noted that almost all of them are artificially formed in the language of physicians.

From the XYII century until now, there has been an abundant replenishment of English medical vocabulary through terms specially created on the basis of Latin-Greek elements.

So, for example, the term peritonitis is made up of Greek. peritoneum+-itis. The term was introduced by the French pathoanatomist Sauvage in the XYIII century.

The term chondrodermatitis is composed of elements from the Greek chondros – cartilage +derma (Greek)+itis. This disease was first described and received its name thanks to the research of the dermatologist Winkler from Lucerne (Switzerland) in 1915.

The term ankylostomiasis is made up of the elements ankylo- (Greek)+-stom- (Greek stoma – mouth)+iasis. This disease was first described by Italian doctor Dubin and received its name in 1834.

As far as this process has been activated by the XYIII century it is possible to issue a certificate of John Rey Nomenclature Classicus, sive Dictionarium Trilingue (less than 100 pages). It helped to write to doctors in English and Latin, where Latin and latinized names of objects were required. The manual was reprinted eight times from 1675 to 1736.²

The term myocarditis is made up of the elements myos- (Greek. -muscle)+-cardia- (Greek -heart)+-itis. The term was introduced by Flint, an English therapist, in describing this heart disease in the XVIII century.

¹ Heller J.L., Swanson D.C. Elements of technical terminology. 1962, ch. I.

² Heller J.L., Swanson D.C. Elements of technical terminology. 1962, ch. I.

The term glomerulonephritis is composed of elements (from Latin glomerulos-glomus-) + -nephros (Greek.- kidney) + -itis. This disease was first described and named after the research of the German bacteriologist Klebs in 1870.

There are terms that apparently appeared only at the end of the XIX century. due to the rapid development of medicine and related areas of knowledge. It should be emphasized that all terms are identified with these finite elements of special artificial formations.

Thus, terms on -itis occur in XVI: -arthritis (1544), -nephritis (1580), -sinusitis (1597); in the XVII century the term -bartholinitis (1672) appears, an entity on behalf of Bartholinitis's own C. -Danish anatomist (1655–1758); in the XVIII century otitis (1799), splenitis (1753); in the XIX century. -gastritis (1806), -scleritis (1861).

The terms including -oma also occur in XVI century: -steatoma (1599), in the XVII c. – sarcoma (1657), condyloma (1656), trachoma (1693), glaucoma (1643); in the XVIII century – leukoma (1706), atheroma- (1706); in the XIX century. -mycetoma- (1877), granuloma- (1861).

Foreign language terms are used in unprofessional environment, in scientific terms, rather than units of the international medical fund. When a specialist communicates with a patient, the role of the vocabulary of his/her language increases. So, the patient when talking to a doctor will say that he is sick with mumps. the specialist will record the epidemic parotitis in the case history and the disability sheet. As a result, significant series of synonyms have been formed, associated with the same concept, but differing in scope. Thus, English medical vocabulary has a dual language basis: national and international. The latter is based on Latin-Greek elements, which contribute to the internationalization of the language of medicine. Since the latter factor plays an important role in the development of medical science, terminology on the basis of Latin-Greek elements has a leading role, and elements that go back to national languages often receive a Latinized or Latin form that facilitates their entry into complex terminological formations. There is no meaningful correspondence between national and international elements. Many concepts are denoted only by words composed of Latin and Greek elements.

MUNDARIJA

MATEMATIKA

A.Babadjanova, S.Khajibaeva. The Trace Formulas for the Discrete Linear Ablowitz-Ladik Equation.....	3
---	---

BIOLOGIYA

К.Дурдиев, А.Ражабов, Ф.Машаринов. Термитларга қарши курашда патоген ем-хўрақларини ўрнатишнинг усуллари ва услубларидан фойдаланиш.....	9
---	---

FALSAFA

М.Эргашева. “Авесто”да эзгулик ғоясининг асосланиши.....	14
Т.Қўйлиев. Табиатни техникавий ўзлаштиришда объектив ва субъектив муносабатлар диалектикаси.....	17
Ф.Мамадалиева. Ислохий қадриятлар тушунчасининг ижтимоий-фалсафий таҳлили.....	22
М.Собирова. Ўзбек халқи этномаданиятида анъанавийлик ва замонавийлик уйғунлиги.....	27

IQTISODIYOT

Ҳ.Ихмомова, С.Облоқулова. Iqtisodiyotni rivojlantirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning oʻrni va rivojlanish yoʻnalishlari.....	32
К.Раджапов, Б.Эркаева. Кичик бизнес ва хусусий тadbirkorlikда хотин-қизларнинг ўрни ва роли.....	34

TARIX

Х.Отегенов. Хива хонлигидаги 1916 йилги қўзғолон тарихшунослиги.....	38
---	----

TILSHUNOSLIK

Г.Комилова. Aksiologik leksikaning paremalarda aks etishi.....	42
Д.Юлдашев. Антропонимлар номинация тамойилларида узвийлик.....	46
С.Бабаназарова. Ўхшатишларнинг лингвокультурологик хусусиятлари.....	50
М.Каримова. Гендерные особенности языка и вербальная коммуникация.....	53
Р.Жумамуратова. Каракалпакско-русские лексические лакуны: факторы формирования и культурный смысл.....	55

ADABIYOTSHUNOSLIK

Н.Джуманиязова, М.Отамуратова. Истиқлол даври ўзбек шеъриятида бадиий-услубий хусусиятлар.....	59
В.Раҳимова, М. Комилова. Serqirra ijod sohibi.....	62
Д.Турдалиева. Халқ мақоллари вариантлашувининг бадиий-эстетик вазифалари.....	64
Л.Худайқулова. Мавсумий маросимлар фольклори ҳақида баъзи мулоҳазалар.....	70
М.Отажоннова. Анвар обиджон ижодининг истиқлол даври ўзбек болалар насри тараққиётига таъсири.....	73
М.Жўраева. “Интизор” достони ҳақида мулоҳазалар.....	76

PEDAGOGIKA

Б.Ядгаров, Ў.Матназаров, Д.Ядгаров. Узунликка сакровчиларнинг машғулот жараёнида тезкор-куч сифатларини ривожлантириш услубияти.....	80
Ф.Машаринов, А.Рўзметов, Н.Сафарбоев. Олий ўқув юртлари талаба-қизларини жисмоний тарбия ва оммавий спортга жалб қилиш технологияси.....	83
И.Усманова. Тарих фанини ўқитишда инновацион усуллардан фойдаланиш.....	87

M.Atajonova, M.Yuldasheva, L.Mirzayeva. New Approaches to Teaching Pronunciation and its Effectiveness.....	90
C.Гонцова. The Role of Motivation When Learning a Foreign Language.....	94
K.Tukhtaeva. Developing Speaking Skills of Students in Efl Classes.....	96
Y.Egamberganova. Advantages and Disadvantages of Rote Learning in Esp.....	100
M.Khakimova. Modern methods of teaching English in higher educational institutions.....	102

ILMIY AXBOROT

Ш.Махмараимова. Метафора ва тафаккур алоқадорлиги: атов жараёнида эмотив аспект.....	105
S.Matsaidova, B.Aminov. Masofadan ma'lumot olishning davr o'tishi bilan o'zgarishi va o'ziga xos jihatlari.....	108
N.Abduraxmanova. O'zbekcha matnlarni ovozlashtirish dasturi uchun o'zbek tilidagi so'zlar va qo'shimchalar asosida lingvistik ta'minot tayyorlash.....	111
S.Umarova. Gastronomic Words in the Semantics of English Phraseologicals Units.....	114
F.Akramova. The Language Base of English Medical Vocabulary.....	117

MUALLIFLARGA ESLATMA

1. Maqola **Times New Roman** shriftida yozilishi lozim. Shrift hajmi – 14, qator oralig‘i – 1,5, hoshiya chapda 3 sm., yuqori va pastda 2,5 sm., o‘ngda 1,5 sm. bo‘lishi kerak.
2. Har bir maqolada o‘zbek, rus va ingliz tillarida annotatsiya, kalit so‘zlar bo‘lishi shart.
3. Maqola muallif imzosi bilan bir nusxada hamda elektron variantda topshirilishi lozim.
4. Maqola tahrir hay‘ati a‘zosi tavsiyasi (taqrizi) va ekspertlar xulosasi bilan qabul qilindi. Taqriz hamda ekspert xulosasi elektron shaklda ham qabul qilinadi. Bunda taqriz va ekspert xulosasi faqat kompyuterda rangli skanyer qilingan bo‘lishi kerak.
5. Har bir maqolada muammoning qo‘yilishi, materialning nazariy-metodologik va uslubiy jihatdan puxtaligi, manbalarning ishonchligi, muammo, xulosa, taklif va tavsiyalarning asosililigiga e‘tibor berilishi kerak.
6. Maqolada foydalanilgan asosiy adabiyotlar ro‘yxati keltirilishi lozim.
7. Maqolalar hajmi kamida 0,25 bosma tabaqdan (40000 belgi, probellar bilan) iborat bo‘lishi kerak.
8. Tahririyatga kelgan qo‘lyozmalar mualliflarga qaytarilmaydi.
9. Tahririyat maqolani qisqartirish va tahrir qilish huquqiga ega.
10. Muallifning ism-familiyasi, ilmiy unvoni va ilmiy darajasi, lavozimi, telefoni, to‘liq manzili ilova qilinishi lozim.
11. Mualliflar jurnalda e‘lon qilinadigan maqolalari uchun Urganch davlat universiteti-ning rivojlantirish jamg‘armasining quyidagi **hisob raqamiga** pul o‘tkazishlari mumkin.

Urganch davlat universiteti

Manzili: H. Olimjon ko‘chasi, 14-uy.

Tel: (0362) 224-66-01, 919154555, 99-348-13-35

e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz, ilmsarchashmalari@mail.ru

Sh/hr: 4001 1086 0334 0179 5010 0079 001

INN: 201651846 OKONX: 92110

Moliya vazirligi g‘aznachiligi

h/r: 2340 2000 3001 0000 1010

Bank: Markaziy bank Toshkent shahar Bosh boshqarmasi XKKM

INN: 201122919 MFO: 00014

To‘lov maqsadi – “Ilm sarchashmalari” jurnaliga maqola uchun

“ILM SARCHASHMALARI”

Urganch davlat universitetining ilmiy-metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**

Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**

Musahhihlar: **Tamara Turumova,**

Oybek Qalandarov

Ushbu songa mas’ul **Sardor Xodjaniyozov**

Terishga berildi: 20.03.2019

Bosishga ruxsat etildi: 31.03.2019.

Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.

Rizograf bosma usuli. Tayms garniturası.

Adadi 100. Buyurtma №. 15

Hisob-nashriyot tabag‘i 10

Shartli bosma tabag‘i 9,3

UrDU bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.

Telefon/faks: (0362)-224-66-01; e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz

ilmsarchashmalari@mail.ru

Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz

Telegram: <https://t.me/ilmsarchashmalari>